

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSAT BİLİM DALI**

**ARAP BAHARI'NIN TÜRKİYE EKONOMİSİ
ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ**

MOHAMMAD ANSARIAN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DANIŞMAN:
Prof. Dr. Mustafa Acar**

KONYA-2019

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	Mohammad Ansarian
	Numarası	17810901043
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İktisat Anabilim Dalı İktisat Bilim Dalı
	Programı	Yüksek Lisans
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Mustafa ACAR
	Tezin Adı	Arap Baharı'nın Türkiye Ekonomisi Üzerindeki Etkileri

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan "Arap Baharı'nın Türkiye Ekonomisi Üzerindeki Etkileri" başlıklı bu çalışma 13.../...12.../2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	Prof. Dr.	Mustafa ACAR	
2	Prof. Dr.	Erşan Sever	
3	Doç. Dr.	Şerife Özşahin	

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Mohammad Ansarian		
	Numarası	17810901043		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İktisat Anabilim Dalı İktisat Bilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
Tezin Adı	Arap Baharı'nın Türkiye Ekonomisi Üzerindeki Etkileri			

“Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.”

Mohammad Ansarian
İmza

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Mohammad ANSARIAN		
	Numarası	17810901043		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İktisat Anabilim Dalı İktisat Bilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Mustafa ACAR		
Tezin Adı	Arap Baharı'nın Türkiye Ekonomisi Üzerindeki Etkileri			

Ortadoğu ve Kuzey Afrika'daki Arap halklar, yaşadıkları ekonomik, siyasi ve sosyal sorunlar nedeniyle ayaklanmışlar ve bu şekilde Arap Baharı adı verilen süreç başlamıştır. Arap Baharının yaşandığı coğrafyaya ve ülkelere bakıldığında, bu bölgedeki ülkelerin ekonomik, eko-stratejik, sosyolojik ve siyasal özellikleri 'Bahar'a yol açan nedenlerin başında gelmektedir. Arap Baharının arkasında her ne kadar bölge halklarının kendi haklı gerekçeleri olsa da, mevcut kırılmalıkları ve fay hatlarını harekete geçiren küresel güçlerin etkileri yadsınamaz. Ortaya çıkışının ardından adeta domino etkisiyle yayılan Arap Baharının oluşumunda etkisi olan ekonomik faktörler ülke içi nedenler açısından değerlendirildiğinde işsizlik, enflasyon, olumsuz yaşam koşulları, gıdaya ulaşmanın zor olması, yüksek fiyatlar, konut sorunları gibi hususların etkisinden söz edilebilir. 2010 yılında başlayan ayaklanmalar neticesinde pek çok ülkede iktidarlar değişmiş, iç savaşlar başlamış ve eskiye göre çok daha kötü sonuçlar ortaya çıkmıştır. Bu çalışmada Arap Baharının Türkiye üzerindeki ekonomik ve sosyal etkileri araştırılmıştır. Çalışma kapsamında Arap Baharı öncesinde, sırasında ve sonrasında Türkiye ile Baharın yaşandığı ülkeler arasındaki dış ticaret verilerine bakılmıştır. Elde edilen bulgulara göre Arap Baharının Türkiye turizm sektörü üzerinde canlandırıcı etkileri olduğu, inşaat sektörü üzerinde ise olumsuz etkilerinin olduğu tespit edilmiştir. Arap Baharı, petrol fiyatlarında artışa neden olduğundan Türkiye ekonomisine makro düzeyde olumsuz etki etmiştir. Genel olarak, Türkiye ekonomisinde fırsat maliyetlerine yol açmakla birlikte, dış ticaret bakımından Arap Baharının doğrudan olumsuz etkisi azdır. Ancak Suriye iç savaşından kaçıp Türkiye'ye sığınan mültecilerin ekonomik maliyeti oldukça yüksek olmuştur. Bu maliyet halen devam etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Arap Baharı, Türkiye Ekonomisi, MENA, Dış Ticaret, İhracat.

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Mohammad ANSARIAN		
	Student Number	17810901043		
	Department	Economy		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Prof. Dr. Mustafa ACAR		
Title of the Thesis/Dissertation	The Impact of The Arab Spring on Turkish Economy			

The Arab peoples in the Middle East and North Africa revolted due to the economic, political and social problems they experienced, and thus the process called Arab Spring started. When we look at the geography and countries in which the Arab Spring is experienced, we can say that the economic, eco-strategic, sociological and political characteristics of the countries in this region have caused revolts. Although the peoples of the region have their own justification behind the Arab Spring, the effects of global forces that mobilize the current vulnerabilities and fault lines cannot be denied. When the economic factors that have an impact on the formation of the Arab Spring, which is spread by domino effect after its emergence, are evaluated in terms of domestic reasons, it can be mentioned that the effects of unemployment, inflation, unfavorable living conditions, difficulty to reach food, and high prices and housing problems can be mentioned. As a result of the uprisings that began in 2010, the governments changed in many countries, civil wars started and much worse results followed than before. This study investigated the economic and social effects of the Arab Spring on Turkey. For this purpose, we analyzed the data of foreign trade, before and after the Arab Spring, between Turkey and the countries that experienced the spring. According to the findings, the Arab Spring caused some refreshing effect on the Turkish tourism industry. On the contrary, we found negative effects on the construction sector. At the macro level the Arab Spring created negative effects on Turkey's economy due to the increases in oil prices. Overall, even though it caused some opportunity costs, the Arab Spring's direct negative impact on Turkey's foreign trade seems limited. However, the economic cost of the refugees fleeing the Syrian civil war has been quite high and is still ongoing.

Keywords: Arab Spring, Turkey's Economy, MENA, Foreign Trade, Export.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT	ii
İÇİNDEKİLER	iii
KISALTMALAR LİSTESİ	vi
TABLolar LİSTESİ	vii
ŞEKİLLER LİSTESİ	ix
TEŞEKKÜR	x
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ARAP BAHARI: ÖNCESİ VE SONRASI

1.1. Büyük Ortadoğu Projesi (BOP)	6
1.2. Arap Baharı.....	14
1.3. Arap Baharına Yol Açan Nedenler	21
1.4. Arap Baharının Yayılması ve Yaşanan Gelişmeler	24
1.4.1. Tunus.....	24
1.4.2. Mısır	26
1.4.3. Libya	28
1.4.4. Bahreyn	30
1.4.5. Yemen	31
1.4.6. Suriye	32

İKİNCİ BÖLÜM

ARAP BAHARININ YAŞANDIĞI ÜLKELERİN VE BÖLGENİN GENEL EKONOMİK GÖRÜNÜMÜ

2.1. Bölgenin Ekonomik Görünümüne Bakış.....	36
2.2. Geçiş Sürecindeki Ülkelerin Genel Ekonomik Durumu	44
2.3. Arap Baharı Bağlamında ABD-AB-MENA İlişkilerine Bakış	52

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ARAP BAHARI'NIN TÜRKİYE EKONOMİSİNE ETKİLERİ

3.1. Arap Baharı Öncesinde Ortadoğu ve Kuzey Afrika Ülkelerine Bakış	56
3.2. Arap Baharının Makroekonomik Performans Üzerindeki Etkileri.....	64
3.3. Türkiye ve Ortadoğu Ülkeleri Arasındaki Ticari İlişkilere Bakış	67
3.4. Arap Baharının Türkiye'nin Dış Ticaretine Etkileri.....	69
3.4.1. Türkiye ve Tunus Dış Ticareti	69
3.4.2. Türkiye ve Mısır Dış Ticareti	73
3.4.3. Türkiye ve Libya Dış Ticareti.....	76
3.4.4. Türkiye ve Bahreyn Dış Ticareti.....	80
3.4.5. Türkiye ve Yemen Dış Ticareti.....	83
3.4.6. Türkiye ve Suriye Dış Ticareti.....	84
3.5. Arap Baharının Türkiye'de Turizme Etkileri	89
3.6. Arap Baharının Türk İnşaat Sektörüne Etkisi.....	94

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ARAP BAHARI BAĞLAMINDA SURİYELİ MÜLTECİLERİN TÜRKİYE ÜZERİNDEKİ SOSYAL VE DİĞER ETKİLERİ

4.1. Toplumsal Etkiler	97
4.2. Ev kiralari, İşgücü Piyasası ve İşletmeler Üzerindeki Etkiler	99
4.3. Güvenlik Etkileri	100

4.4. Temel Hizmetler Üzerindeki Etkileri	102
4.5. Emek ve İstihdama Etkileri	102
4.6. Sosyal Politika Uygulamaları Bakımından Etkileri.....	103
4.7. Türkiye’deki Suriyelilerin Nicel Görünümü	105
SONUÇ	112
KAYNAKÇA.....	117
ÖZGEÇMİŞ	136

KISALTMALAR LİSTESİ

AB	Avrupa Birliği
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
ACT	Geçiş Sürecindeki Arap Ülkeleri
AFAD	Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı
BAE	Birleşik Arap Emirlikleri
BOP	Büyük Ortadoğu Projesi
GSYH	Gayri Safi Yurtiçi Hasıla
IDRC	Uluslararası Gelişim ve Araştırma Merkezi
IMF	Uluslararası Para Fonu
MENA	Ortadoğu ve Kuzey Afrika
STA	Serbest Ticaret Anlaşması
TMB	Türkiye Mütahhitler Birliği
TR63	Hatay, Kahramanmaraş, Osmaniye Bölgesi
TURSAB	Türkiye Seyahat Acentaları Birliği
TÜİK	Türkiye İstatistik Kurumu
TYTD	Türkiye Turizm Yatırımcıları Derneği
UNWTO	BM Dünya Turizm Örgütü

TABLolar LİSTESİ

Tablo 1.1 Arap Baharından Etkilenen Ülkeler, Olayların Başlama Tarihleri ve Sonuçları	20
Tablo 2.1 Petrol Fiyatlarındaki Dalgalanmalar ve Nedenleri	40
Tablo 2.2 Arap Baharının GSYH ve Büyüme Oranlarına Etkisi (2010-2016).....	47
Tablo 2.3 Arap Baharının İhracat Üzerindeki Etkileri (%)	49
Tablo 2.4 İnsani Gelişme Endeksine Göre MENA Ülkelerinin Durumu (2018)	50
Tablo 3.1 Arap Baharı Öncesi ve Sonrasında Türkiye'nin Kuzey Afrika, Diğer Afrika, Yakın ve Ortadoğu Bölgesine İthalat ve İhracatı (Milyar Dolar, 2009-2018).....	63
Tablo 3.2 Arap Baharının Büyüme, Yatırım ve İşsizlik Üzerindeki Etkileri*	65
Tablo 3.3 Arap Baharının Enflasyon, Cari ve Bütçe Dengesine Etkileri*	66
Tablo 3.4 Tunus Ekonomisinin Genel Görünümü.....	70
Tablo 3.5 Türkiye-Tunus Dış Ticareti (1.000 Dolar)	72
Tablo 3.6 Mısır'ın Temel Ekonomik Göstergeleri*	74
Tablo 3.7 Türkiye-Mısır Dış Ticareti (1.000 Dolar).....	75
Tablo 3.8 Libya'nın Temel Ekonomik Göstergeleri*.....	79
Tablo 3.9 Türkiye-Libya Dış Ticareti (1.000 Dolar).....	80
Tablo 3.10 Bahreyn'in Temel Ekonomik Göstergeleri	81
Tablo 3.11 Türkiye-Bahreyn Dış Ticareti (1.000 Dolar).....	82
Tablo 3.12 Yemen Temel Ekonomik Göstergeleri (2010-2018).....	83
Tablo 3.13 Türkiye-Yemen Dış Ticareti (1.000 Dolar).....	84
Tablo 3.14 Suriye Temel Ekonomik Göstergeleri (2005-2013)*	85

Tablo 3.15 Türkiye-Suriye Dış Ticareti (1.000 Dolar).....	87
Tablo 3.16 Arap Baharı Öncesi ve Sonrasındaki Dönemde Arap Ülkelerinden Türkiye'ye Gelen Turist Sayıları	91
Tablo 3.17 Tesislere Geliş Sayısı ve İkamet Ülkelerine Göre Gecelemelerin Dağılımı*	92
Tablo 4.1 Kentlere Göre Suriyelilerin Sayısı ve Oransal Durumu	106
Tablo 4.2 Suriyelilerin Cinsiyet ve Yaşlara Göre Dağılım.....	108
Tablo 4.3 Suriyelilerin Yerleşilen Kent, Cinsiyet ve Yaş Grubuna Göre Dağılımı	109
Tablo 4.4 Türkiye'deki Suriyelilerin Sağlık Hizmetlerinden Faydalanma Durumu	111

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1.1. Büyük Ortadoğu Projesi (BOP) Haritası	10
Şekil 3.1. MENA (Ortadoğu ve Kuzey Afrika) Ülkeleri	57
Şekil 3.2. Libya'daki Hükümetler.....	78
Şekil 4.1. Türk Halkının Suriyelilere Bakışı.....	101
Şekil 4.2. Kentlere Göre Suriyelilerin Dağılımı	107

TEŞEKKÜR

Tez hazırlama sürecinde en küçük detaylarda dahi yardım, dikkat ve ilgisini esirgemeyen danışmanım Sayın Prof. Dr. Mustafa Acar hocama, desteğinden dolayı eőim Havva Ansarian ve aileme teşekkür ederim.

GİRİŞ

Ortadoğu ve Kuzey Afrika'nın siyaset, ekonomik ve sosyolojik olarak şekillenmesinde petrol kaynakları ve stratejik konumlar öteden beri etkili olmuştur. Birinci Dünya Savaşı ile başlayan işgallerden petrol gözetilerek çizilen sınırlarda yaşamaları sağlanan Ortadoğu ve Kuzey Afrikalı devletlerde uzun süreli istikrar söz konusu olmamıştır. Suni sınırlar, rejimler ve işbirlikçi liderler eliyle vekaletler üzerinden Avrupa ve ABD tarafından sürekli denetim altında tutulan bölge ülkeleri günümüzde de devam eden krizlerin, savaşların ve çatışmaların odağında yer almaktadır. Petrolün ekonomik ve stratejik önemi, güçlü devletlerin petrol rezervlerini kontrol etmek için gerçekleştirdikleri Ortadoğu'daki operasyonlar, ciddi bir kaosu içine sürüklemiş ve bu durum devam edecek gibi gözükmektedir.

Bölgede yaşanan kriz ortamının arka planı sorgulandığında, demokratik olmayan rejimlerin idaresindeki halkın tepkisi, sosyal ve ekonomik yaşamdaki derin sorunlar gibi olgular ileri sürülmekle birlikte, en az bunlar kadar önemli olan bir neden de küresel güç merkezlerinin bölgedeki operasyonlarıdır denilebilir. Halkın baskı ve olumsuzluklara karşı tepki göstermek üzere sokağa çıktığı veya belki de çıkarıldığı 2010 yılından itibaren ABD'nin öncülük ettiği yeni nesil Merkantilist ekonomi anlayışında eksen değişikliğine gidildiği ifade edilebilir. Konu hakkında yerli ve yabancı pek çok araştırmacı ve akademisyenin ileri sürdüğü gibi, ABD ve Batı onlarca yıldan bu yana işbirliği içerisinde olduğu iktidarların değişim zamanının geldiği ve yola “yeni yandaşlar” ile devam edilmesi gerektiği düşüncesi ile Ortadoğu ve Kuzey Afrika'da yeni bir “oyun” kurmaya çalıştığı söylenebilir.

Bölgedeki iktidarlar her ne kadar ideal bir yönetim sergilememekle birlikte, özellikle bazı ülkelerin ABD ve Batıya karşı seslerini yükseltmeye başlaması, 19. yüzyıl başından bu yana devam eden örtülü sömürüye dikkat çeken halk uyanışlarının güçlenmesi, mevcut otoriter iktidarların daha güçlü sorgulanması, mevcut sosyal, siyasi ve ekonomik ortamın halk lehine rejimleri sarsması vb. gibi gelişmeler uluslararası sistemin egemen güçlerini endişelendirmiştir. Zira bu gelişmelerin mevcut

iktidarların devrilmesi ile kalmayıp tüm Arap coğrafyasına yayılması halinde petrol üzerindeki stratejik hesapların boşa çıkması muhtemeldir. O halde denebilir ki, içten içe kaynaklı Arap halklarının rahatsızlığının enerjisinin kontrollü bir şekilde belli noktalara kanalize edilmesi gerekmektedir. Nitekim böyle de olmuştur. Arap halkları kendi iktidarları ile muhatap edilerek “son kullanma tarihi dolmuş” liderlerin yerine yeni işbirlikçilerin gelebilmesi için halklara fırsat verilmiştir. Libya’da M. Kaddafi, Mısır’da H. Mübarek ve Tunus’ta Z. Abidin gibi isimler iktidardan uzaklaşmıştır. Bunların yerine ise sadece Mısır’da ilk kez yapılan demokratik bir seçimle M. Mursi iktidara gelmiş; ancak o da bir yıl kadar süren cumhurbaşkanlığının ardından A. Sisi tarafından darbe ile devrilmiştir. Arap Baharı sonrasında bölge, umutların yeşermesi anlamında bir “bahar” olmaktan çıkmış ve tam bir “kış” haline gelmiş; ABD ve Batı eskisine oranla daha sadık ve daha işbirlikçi yönetimlerle ortaklığına devam etmiştir. Dolayısı ile Arap Baharı için, büyük oranda eko-politik ve ABD’nin mikromilitarist bir “tiyatro oyunu” demek mümkündür. Elbette bu saptama tartışmaya açıktır.

Din, dil ve etnisite bakımından oldukça çeşitlilik arz eden bölgedeki devlet görünümlü kabileler, sürekli olarak birbirleri ile savaş içinde veya rekabet halinde olmuşlardır. Ayrıca bölge, dış güçlerin lejyoner birlikleri gibi işlev gören marjinal örgütlerin hareket alanına dönmüştür. Bu durumda elbette tarihi süreçte İngiltere ve ABD gibi egemen güçlerin de büyük payı vardır. Ancak bölge halklarının sosyolojik yapısı, kabilecilik anlayışı, baskıcı yönetim, kendinden başkası için kaygısız davranma vb. gibi tutumlar da oldukça etkilidir. Bu nedenle Bozarslan, Ortadoğunun geçmişi için “şiddet tarihi” ifadesini kullanmış, Amin Maalouf ise Ortadoğu insanı için “Her şeye üzülen ama hiçbir şeyle ilgilenmeyen insanlar...” demiştir. Mısır’lı edebiyatçı ve yazar Corci Zeydan makalelerini topladığı *Acâibu’l Mahlûkât* adlı eserinde, Arapların genel olarak milli bir şuura ve kimliğe önem vermediğini, ortak tarih ve kültürü paylaştığını belirtmektedir. Konunun sosyolojik boyutu oldukça geniş olmakla birlikte, hem çalışmanın hazırlanması esnasında yapılan literatür taramasında hem de yaşanan gelişmeler karşısında dikkati çeken bir olgu olarak, bölge ülkelerinde kavramsal ve kuramsal olarak yerleşmiş bir milliyetçilik olgusundan söz edilememektedir. Bu durum Arap Baharının yaşandığı ülkeleri dış faktörlere daha açık hale getirmiştir.

Temel söylemi, ekonomik sorunlara çözüm ve ekonomik alanda daha adil bir gelir paylaşımı, sosyal ve siyasal alanda da daha fazla özgürlük olan Arap Baharı, içinde bulunduğumuz dönem itibariyle gerçekleştiği coğrafyada güvenlik, uluslararası ilişkiler, ekonomik, sosyolojik, stratejik, siyasi ve insani sonuçları bakımından en önemli gelişmelerinden biridir. Arap Baharı, uluslararası güç dengelerinin doğrudan ya da vekâletler üzerinden kurulmaya çalışıldığı stratejik bir gelişme olup, sıradan bir toplumsal hadise olmanın çok ötesindedir. Bu nedenle Arap Baharının arka planını, gelişimini ve sonuçlarını kavrayabilmek için geniş açılı bir bakış açısı ile değerlendirme yapılması gerekmektedir. Buna göre ülkelerin dış politika ile ilgili etmenler de dahil olmak üzere yaşadığı veya geçirdiği tüm iç ve dış gelişmeler; içsel dinamiklerden, sosyal ve ekonomik düzenden, millet/ulus olma kavrayışından, dil, tarih, din ve ideoloji gibi yıllara sarkan birikim ve kazanımlarından etkilenmektedir. Nitekim Arap Baharının arkasındaki başlıca itici faktör, geçmişi Osmanlı'ya kadar uzanan yüzyıllardır kendi egemenliğini tesis edememiş ya da zayıf kalmış, kurumsal devlet tecrübesine sahip olamamış, millet/ulus olma bilincinden ziyade kabile veya bir aile etrafında toplanmış, küresel aktörlerin müdahale ve oyun alanına açık olmuş toplulukların sisteme yönelik bir tepkisidir. Bu tepkilerin öncül ve ardılları literatürde halen tartışılmakta, Arap Baharı ile ortaya çıkan kaos ise devam etmektedir.

Arap Baharının başlangıç noktasında olduğu kabul edilen Tunuslu bir gencin kendini yakması ile fitili ateşlenen ilk protestolar esasen sembolik bir nitelik taşımaktadır. Zira Baharın geliştiği ülkelerin genel niteliklerine ve yakın tarihlerine bakıldığında bunların hem toplumsal, hem de kurumsal anlamda görece başarısız devlet oldukları, ellerindeki doğal kaynaklar ve stratejik önemi nedeni ile küresel aktörlerin kendilerine yönelik hesaplar yaptıkları, kırılğan bir sosyal yapı arz ettikleri, dışarıdan gelen kışkırtma ve provokasyonlara açık oldukları, kendi egemenliklerini tesis edemedikleri gibi belli güç merkezleri üzerinden varlıklarını sürmeyi yeğledikleri görülmektedir.

Arap Baharına damgasını vuran pek çok faktörden söz edilebilir. Ancak bunlar arasında bir dönem bölgenin huzuru ve sürdürülebilir barışın tesisi için olduğu iddia edilen, esasen 1995 yılından itibaren gündeme gelen ve 2003 yılından sonra *Bush*

Doktrini çerçevesinde yeniden devreye alınan Büyük Ortadoğu Projesi (BOP) dikkat çekicidir. Güncel siyasette politikacıların kendi aralarındaki çekişme ve ithamları bir kenara bırakılarak bakıldığında BOP, Bush Doktrininde ileri sürülen ve Amerika'nın küresel yeniden yapılanma ve oyun kurma girişimleri ile bu kapsamdaki stratejilerinin 2001 yılı sonrasında en önemli aşamalarından birini teşkil etmektedir. “Kaostan düzen bulmak fikri” ile ileri sürüldüğü anlaşılan ve Evanjelist izler taşıyan BOP, Türkiye dahil olmak üzere pek çok ülkenin huzurunu kaçırmıştır.

Uluslararası kamuoyuna ve medyaya Arap halklarının özgürlük ve demokrasi talebiyle baskıcı ve antidemokratik rejimlere karşı kalkıştığı bir mücadele olarak servis edilen toplumsal hareketler neticesinde olayların meydana geldiği hiçbir ülkeden aradan geçen yaklaşık on yıla rağmen “Bahar” gelmediği gibi, kaos, iç savaş, otorite boşluğu ve krizler zirve noktasına ulaşmıştır. Siyaset biliminden sosyolojiye, ideolojik kuramlardan kültürel etkileşime, ekonomik dengelerden stratejik ittifaklara ve iç çatışmalara kadar pek çok alanda derin etkileri bulunan bir halk “hareketi” olarak Arap Baharı, halihazırda doğurduğu ve bundan sonra doğurması muhtemel sonuçlarıyla, 21. yüzyılın en önemli olaylarından biridir denilebilir.

Bir halk hareketi olarak Arap Baharını dünyanın diğer ülkelerindeki hareketlerden (Ukrayna, Gürcistan vs.) ayıran temel fark pek çok ulusun katılımı ve uluslararası nitelikte pek çok sonucunun olmasıdır. İşaret fişeginin Tunus'ta ateşlendiği ve dalga dalga Arap coğrafyasına yayılan isyan hareketinin hedefinde yerelde rejimler, yönetimler veya siyasal iktidarlar olsa da, söz konusu hareketin ciddi uluslararası sonuçları olmuştur. Arap Baharı, Arap halklarının kendi yönetimlerinden özgür, demokratik, şeffaflık, adalet ve milli iradeye saygı gösterilmesi arzusu ile başlattığı bir teşebbüs olsa da “Şişman Beyaz Adam”ın desteğine güvenen bu halkların ellerinde iç savaş, darbe, işgal, insani dramlar veya kargaşa kalmıştır.

Arap Baharının Türkiye üzerindeki ekonomik ve sosyal etkilerinin incelendiği bu çalışma dört bölüm halinde hazırlanmıştır. Çalışmanın birinci bölümünde Arap Baharının arka planında önemli bir etkisi olan ve geçmişi 1960'lı yıllara kadar geriye giden, 2001 ve 2003 yıllarında ABD'nin Irak'ı işgali ile yeni formu devreye alınan Büyük Ortadoğu Projesi hakkında bilgiler verildikten sonra Arap Baharı süreci,

nedenleri, yayılımı ve içeriği incelenmiştir. Çalışmanın ikinci bölümünde Arap Baharından etkilenen ülkelerin genel ekonomik durumlarına bakılmıştır. Yabancı literatürde MENA olarak ifade edilen Kuzey Afrika ve Ortadoğu bölgesindeki ekonomik durum ve kısmen ekonomik duruma etki eden siyasi yapılar hakkında açıklamalar yapılmıştır. Bu kapsamda Arap Baharının GSYH ve büyüme oranlarına etkisi ile yaşandığı ülkelerdeki ihracata etkileri gibi bir takım veriler aktarılmıştır. Üçüncü bölümde Arap Baharının Türkiye ekonomisine olan etkileri incelenmiştir. Bu amaçla öncelikle Baharın yaşandığı MENA ülkelerinin genel ekonomik ve politik durumuna bakılmış, söz konusu ülkelerin temel ekonomik göstergeleri Bahar öncesi ve sonrası olmak üzere ortaya konulmuştur. Ardından Türkiye ve Ortadoğu ülkeleri arasındaki ticari ilişkiler, hem genel olarak hem de Baharın yaşandığı ülkelere göre ayrı ayrı incelenmiştir. Dördüncü bölümde ise Arap Baharının bir parçası olarak Türkiye'yi en çok etkileyen Suriyeli göçmenlerin/mültecilerin/koruma altındakilerin ekonomik ve sosyal etkilerine yer verilmiştir. Bu kapsamda resmi kurumların kamuoyu ile paylaştığı verilerden yola çıkarak değerlendirmeler yapılmıştır.

Çalışmanın başlıca kısıtı eldeki verilerin ikincil veriler olması ve bazı yıllara ait sağlıklı verilerin elde edilememiş olmasıdır. Örneğin Libya ve Suriye için uluslararası ekonomik kurumlardan (IMF, Dünya Bankası vb.) elde edilen verilerde bile tutarlılık olmadığı veya veri eksikliği olduğu görülmüştür. Ayrıca temel ekonomik veri ve göstergelerin hesaplanmasında yöntem farklılıklarından kaynaklanan çeşitlilik söz konusudur. Diğer bir kısıt ise Arap Baharının çok sayıda ülkede doğrudan ya da dolaylı etkileri söz konusu olmuştur. Bu çalışmada bu süreçten etkilenen bütün ülkeler değil, en çok etkilenen ülkeler olarak Tunus, Mısır, Libya, Bahreyn, Yemen ve Suriye incelenmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

ARAP BAHARI: ÖNCESİ VE SONRASI

Çalışmanın bu bölümünde Arap Baharına yol açan gelişmelerin öncül ve ardıllarına bakılacak, olayların gelişimi hakkında bilgiler verilecek, BOP hakkında değerlendirmeler yapılacak ve genel bir bakış ortaya konulmaya çalışılacaktır. Ancak BOP konusunda günlük politika ve bu kapsamdaki tartışmaların dışında kalınmaya özen gösterilecektir.

1.1. Büyük Ortadoğu Projesi (BOP)

Arap Baharı olgusu ekonomik, sosyal ve siyasal hayatta yaşanan sorunlara karşı gelişen bir hadise olmakla birlikte arkasında barındırdığı dinamikler ve olgunlaşma süreci bakımından değerlendirildiğinde basit bir halk hareketinden çok daha öte anlamlar taşımaktadır. ABD ve Batı'nın Ortadoğu üzerindeki güç manevraları, petrol ve stratejik ideaları bakımından yüzyıldan fazla bir süredir devam etmektedir. Bu nedenle hem Arap Baharı hem de Ortadoğu'daki gelişmelerin daha geniş açıdan ele alınabilmesi için Büyük Ortadoğu Projesi (BOP)'ne bakılmalıdır.

BOP, kuramsal teorisyeni ve Amerikan yönetiminde de Neo-Con'ların¹ akıl hocası olarak ileri sürülen Yahudi Bernard Lewis'in "Lewis Doktrini" adıyla anılan ve genelde İslam coğrafyasında özelde de Ortadoğu'da yürütülen ABD dış politikasının stratejik özüdür denilebilir. Lewis, aslen Yahudi olan ve Ortadoğu'daki ABD etkinliklerinde adı sıkça geçen "Karanlıklar Prensi" adıyla bilinen Richard Perle aracılığı ile görüşlerini dönemin ABD Başkan yardımcısı olan Dick Cheney (2001-2009)'e aktarmış, ABD'nin Lewis Doktrini bağlamında Ortadoğu, Irak ve İslam

¹ Troçki'nin ileri sürdüğü sürekli devrim tezi ile George W. Bush'un dış politikasında uygulamaya çalıştığı demokrasiyi tüm dünyaya yayma düşüncesi arasındaki paralelliği sağlayan Neo-con görüşün fikir ve felsefesinin temelini (Muravchik, 2003: 26-28), 1899-1973 yılları arasında yaşamış, Yahudi asıllı sosyoloji profesörü Leo Strauss (Strauss, 1985) ve askeri stratejist ve akademisyen Albert Wohlstetter oluşturmuştur. Neo-con görüşü ileri süren Kurucu iki düşünürü göre, Amerika en iyi düzendir ve aynı zamanda bu iyi olanın sürdürülebilirliğini sağlamak için Niccolo Machiavelli'nin "hedefe giden her yol mubahtır" düşüncesine uygun hareket edilmelidir. (Yanardağ, 2004: 88-89).

dünyası ile Batı dünyası arasındaki ilişkilere dair görüşlerinde etkili olmuştur (Özkan, 2003: 233-235).

BOP'un mimarı olan ve arka planında yer alan "bir el tarafından dünyanın yeniden tanzim edilmesi/düzenlenmesi" düşüncesi, Neo-Conlar ya da Yeni Muhafazakârlar Hareketi tarafından 1960'lı yıllarda ABD'de bir grup siyasetçi, akademisyen, yazar ve gazeteci tarafından oluşturulmuştur. Bu şahısların çoğu, Chicago Üniversitesi profesörlerinden Albert Wohlstetter'in (1977) öğrencileri olup şahin kanattakilerin öncüsü Richard Perle, aynı zamanda Wohlstetter'in hem çalışma arkadaşı hem de damadıdır. Bu hareketin çekirdek kadrosu Yahudilerden oluşmakla birlikte, Hıristiyan Protestan-Evanjelik ve az sayıda da Hıristiyan-Katolik de bulunmaktadır (Şahin, 2004: 62).

Soğuk Savaş yıllarında Demokratları destekleyen daha doğrusu kontrol altında tutan Neo-Conlar, 1981 yılında Cumhuriyetçi Parti Ronald Reagan'a destek vererek yönlerini Cumhuriyetçi sağ kanada çevirmişler ve Reagan döneminde ABD bürokrasisindeki ve siyasi kurumlarındaki yerlerini güçlendirmişlerdir (Johnson, 2007: 267-268). Neo-Conların eksen değişimi yaşaması onların Demokratlarla olan ilişkisini kesmediği gibi Cumhuriyetçiler arasındaki yerlerini de pekiştirmiştir. Woodrow Wilson İdealizminin² yeni bir uzantısı olarak post-modern akımlar ve Neo-liberal politikalar ile demokrasinin tüm dünyaya yayılması düşüncesini savunan Neo-Conlar Woodrow Wilson idealizmi ile birlikte T. Roosevelt'in "askeri emperyalizmi" sentezinden yola çıkarak "demokratik emperyalistler" olarak anılmaya başlamışlar,

² Self-determinasyon algılaması üzerinden Woodrow Wilson'ın öncülüğünü yaptığı ve I. Dünya Savaşından sonra ileri sürülen İdealizm Teorisi ana hatları ile Alman filozof İmanuel Kant'ın düşüncelerine dayanmaktadır. "Kant'ın Demokratik Barış Teorisi uyarınca, dünya sisteminde demokratik ülkelerin birbirleriyle savaşmayacağı öngörülmüyordu. İmanuel Kant'a göre uluslararası kanunların hüküm süreceği özgür devletlerden oluşacak bir dünya federasyonu kurulursa sürekli barışa ulaşılabilirdi. Bu nedenle İdealizm; ulusal alanda otoriter-mutlakiyetçi rejimler yerine demokrasinin yerleştirilmesi ve uluslararası sistemde gizli diplomasi yerine açık diplomasi geliştirilmesi, uluslararası hukukun güçlendirilmesi ve yeni uluslararası kurumların kurulması hedeflerine ulaşmak istiyordu. Bu doğrultuda ulaşmak istediği idealler vardı ve zaten tam da bu nedenle İdealizm olarak adlandırılıyordu. Bu yaklaşımda, I. Dünya Savaşı'na neden olarak demokratik olmayan ülkeler görülüyor ve bu ülkeler demokratik olduğu iddia edilen ülkeler tarafından paylaşılırak bu ülkelere ağır koşullar empoze ediliyordu" (Çalış ve Özlük, 2007: 231; UPA, 2014).

bundan dolayı da Yeni Muhafazakârlar olarak nitelenmişlerdir (Kurtbağ, 2010: 293-294). Neo-Conların düşünce anlayışına bakıldığında, Şahin'e (2004: 62-65) göre;

“Yeni Muhafazakârlar, ABD tarafından uygulanan demokrasinin bütün ülkeler açısından en ideal bir yönetim tarzı olduğunu, dünyaya demokrasinin, özgürlüğün yayılması gerektiğini ve bu görevin Tanrı tarafından, ABD'ye verildiğini; bir zamanlar nasıl Almanya ve Japonya'ya özgürlük götürdülerse, şimdi de aynı misyonun, başta Ortadoğu olmak üzere diğer bölgelere götürülmesinin gerektiğini; Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin yıkılmasından sonra, ABD'ye meydan okuyacak bir gücün kalmamasından dolayı, ABD liderliğinde tek kutuplu bir dünyanın kurulması gerektiğini, diktatör rejimlerin askeri müdahalelerle değiştirilmesini; başta İsrail olmak üzere, müttefiklerine her türlü desteğin verilmesini ve ABD'nin dış politikada aktif, müdahaleci bir rol üstlenmesi gerektiğini, savunmaktadırlar. Yeni Muhafazakârlar, İsrail'in sağcı politikalarını da desteklemektedir. Filistin'e verdiği destekten dolayı sorun çıkaran Suriye, İran ve Suudi Arabistan'daki rejimlerin devrilmesini ya da bunların yerine kendi yörüngesinde hareket edecek yeni yönetimlerin getirilmesini istemektedirler.”

Yeni Muhafazakârlar, S. Huntington'un ileri sürdüğü “Medeniyetler Çatışması” başladığına inanmaktadırlar. Bu düşünceye göre Soğuk Savaş sonrasında Üçüncü Dünya Savaşı olarak gördükleri 1990 Irak Savaşı (İşgali) ve ardından geldiğini ileri sürdükleri Dördüncü Dünya Savaşı 11 Eylül 2001 saldırısı sonrası başlamıştır ve Ortadoğu'da sürecektir. Yeni Muhafazakârların inşa ettiği BOP, yakın tarihte Birinci Emperyalist Paylaşım Savaşı sonucu ortaya çıkan İkinci Emperyalist Paylaşım Savaşı sonucunda ortaya çıkan iki kutuplu dünyada Sovyetlerin dağılması yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Bu yeni dönemde Francis Fukuyama'nın “tarihin sonu geldi!” iddiasında yer alan “tek süper” güç olarak ABD'nin kalması, statükoyu koruma ve olası rakiplerinin önünü kesme çabası sürecinde ABD'nin her türlü girişimde bulunabileceği bir ortam meydana getirmiştir (Evcioğlu, 2005: 475; Erceylan, 2007: 9).

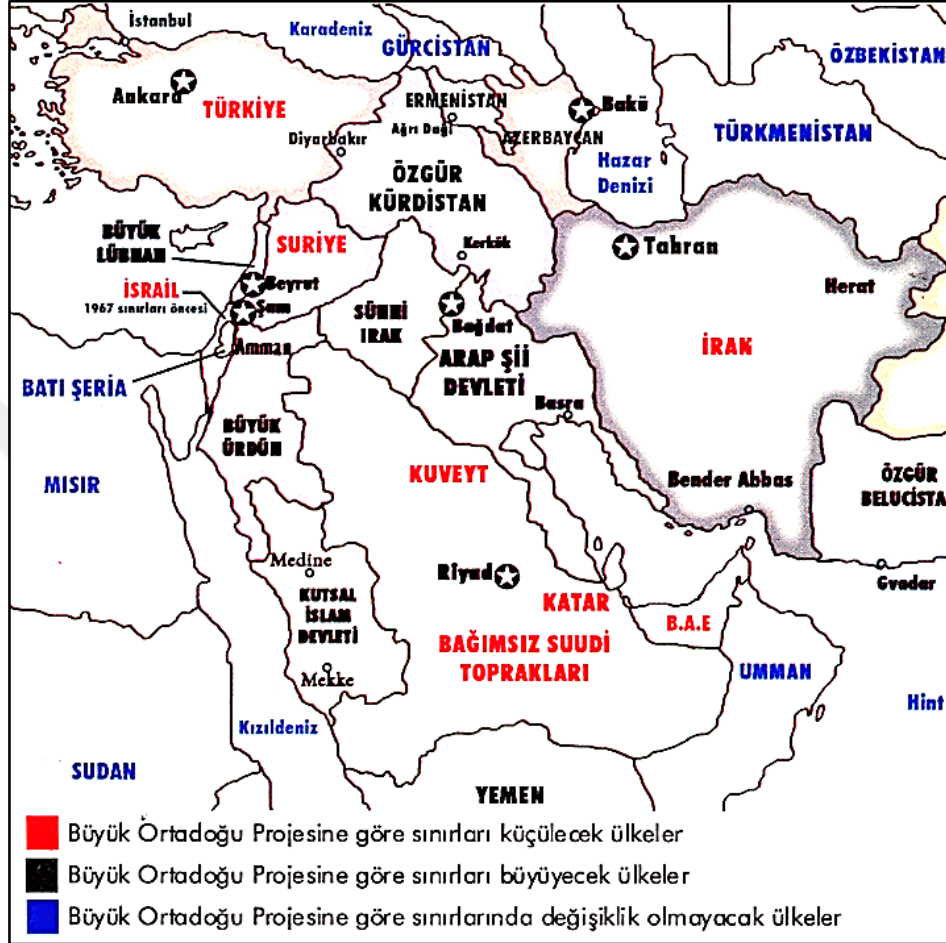
11 Eylül saldırılarından sonra, İslam ve şiddet arasında kurulan sözde ilişkilendirmeye istinaden BOP'un güçlü bir şekilde devreye alınması söz konusu olmuştur. Nitekim 11 Eylül'ün ardından, ABD kendine göre terör kavramını yeniden tanımlanmış, içeride Yurtseverlik Yasası (Patriot Act) adı verilen katı kurallı yasalar çıkarılmış ve dışarıda da Irak ve Afganistan'ı işgal ederek dünyaya “ya bizimlesiniz ya düşmanımız” şeklinde bir mesaj vermiştir. Ancak terör ve terörist tanımlamasında

Müslümanların hedef gösterilmesi, Avrupa Birliğinin terörist tanımlama ve istihbarat paylaşımı konularında görece gevşek tutumu ABD tarafından eleştirilirken 2004 ve 2005 yıllarında Madrid ve Londra’da yaşanan Müslüman olduğu iddia edilenlerce gerçekleştirilen terör saldırıları yaşanınca terör tanımı üzerinde uzlaşamayan ve istihbarat paylaşımında görece isteksiz davranan Avrupa Birliği ile ABD, politika anlamında neredeyse tam entegre olmuşlar, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyinde alınan kararlar ile birlikte özetle “bizden değilseniz düşmanımızsınız” düşüncesine dayanan Bush Doktrin’i etrafında birleşmiştir (Akdemir, 2009: 1-2; Özeren ve Cinoğlu, 2010: 293-295; BİLGESAM, 2012: 17-18).

Dört temel özelliği Ortadoğu’nun BOP’un merkezine yerleşmesine neden olmuştur. Bu özellikler petrol-eksensiz jeo-ekonomik yapılanma, ideolojik nitelikli jeo-kültürel kutuplaşma, küresel stratejik rekabeti ortaya çıkaran jeopolitik ayrışma, İsrail’in kurulmasının ardından gelen ve gittikçe tırmanan kültürel ve siyasi kronik çatışmalardır. Ancak çatışmaların ya da rekabetin İsrail ile değil Bölge’deki Arap ülkelerinin kendi aralığında olduğu görülmektedir.

Büyük Ortadoğu olarak ifade edilen bölge (Şekil 1.1) coğrafi olarak; Hindistan ve Cebelitarık ile Türkiye ve Orta Afrika’ya kadar yayılan bölge olarak kabul edilmektedir. Ancak kesin bir sınır hattından söz edebilmek mümkün olmayıp kavramsal bir alan olarak değerlendirilmektedir. Sınırlar hakkında kesinlik söz konusu olmasa da Büyük Ortadoğu, Kuzey Afrika’dan İran Körfezini de kapsayacak şekilde Pakistan’a, Filistin’e, Orta Asya’ya ve Kafkaslara uzanan bölgedir. Bu bölgede yaşayan halklar ise çok büyük oranda Müslümandır. Dursun (2005) ve Urul (2008)’a göre “İslam Dini Şii ve Sünni olmak üzere iki ana akıma göre bölünmüş durumdadır. Bölgede sayıca fazla olan Müslüman nüfusun yanı sıra İsrail, Lübnan, Irak ve Suriye’de Yahudi ve Hıristiyanlar da yaşamaktadır. Ortadoğu’da petrol ve doğal gaz ekonominin ana unsurlarıdır. Suudi Arabistan dahil körfez ülkeleri toplamda petrol yataklarının yüzde altmış beşine sahip bulunmaktadır. Bölge, Hazar petrolünün ihracat yolu üzerindedir. Bölgenin sergilediği genel özellikler geri kalmışlık, yoksulluk, eğitimsizlik, hızlı nüfus artışı, göç, antidemokratik yönetimler, teröre kaynaklık etme,

süregelen anlaşmazlık ve çatışmalardır” (Dursun, 2005: 318-320; Urul, 2008: 165-167).

Şekil 1.1. Büyük Ortadoğu Projesi (BOP) Haritası³

Kaynak: www. milliyet.com.tr (2007). Büyük Ortadoğu Projesi, <http://blog.milliyet.com.tr/buyuk-ortadoğu-projesi/Blog/?BlogNo=35412>, (10.05.2019).

Bölgenin öne çıkan eksiklere bakıldığında insan hakları ve hukuk ile birlikte demokrasi ilk sıralarda yer almaktadır. BOP içerisindeki ülkelere bakıldığında, modern anlamda hukukun üstünlüğünden ve demokrasiden İsrail ve Türkiye için söz

³ BOP; “batıda Fas, Tunus, Cezayir, Libya, Somali, Etiyopya, Sudan ve Mısır’dan başlayarak doğuda Umman Körfezi’ne kadar uzanan ve Irak, Kuveyt, Bahreyn, Katar, Birleşik Arap Emirlikleri ve Umman’ı içine alan, kuzeyde Türkiye, Kafkasya ve Orta Asya Türk Cumhuriyetlerini kapsayan, ayrıca İran, Afganistan ve Pakistan’ın da dâhil edildiği, güneyde ise Suudi Arabistan’dan Yemen’e kadar uzanan Arap yarımadasını çevreleyen ve ortada Suriye, Lübnan, Ürdün, İsrail ve Filistin’in de yer aldığı büyük bir coğrafya olarak tanımlanabilir.”

edilebilmektedir. BOP coğrafyasında, mevcut konjonktürde ABD için hedeflerini gerçekleştirmek açısından, Ortadoğu gibi önemli ve geniş bir coğrafyada askeri gücünü kullanmak yerine, bölgede yeni müttefikler edinmek, yeni üsler tesis etmek, vekâletler üzerinden lejyonlar kullanmak, muhalif/yandaş grupları aktifleştirmek/güçlendirmek ve güvenlik sistemleri oluşturmak, daha maliyet etkin ve ekonomik bir hareket tarzı haline gelmiştir (Şahin, 2004: 51-53; Evcioglu, 2005: 116-118; Uzer, 2010: 30-32). Bu durum ABD için doğal olarak kırılğan fay hatlarının kolay ve istenildiği şekilde harekete geçirilmesinde elverişli bir ortam sağlamaktadır. Nitekim Arap Baharı da bu kırılğanlık üzerinden ortaya çıkmış veya çıkarılmıştır denilebilir.

Arap Baharı fiilen 2010 yılında başlayan bir hareket olsa da esasında sinyalleri 2004 yılında verilmiştir. ABD'nin Ankara Büyükelçiliği görevini de yapmış olan Eric Edelman (2003-2005), 15 Nisan 2004 tarihinde BOP için şunları ifade etmiştir: “Ortadoğu’da, demokrasi ve insan hakları temelinde uygulanmasını planladıkları BOP 50 yılın en büyük hamlesi olacak ve proje uzun zaman alacaktır. Türkiye, başkalarının gitmeleri için teşvik edildiği yola 80 yıldır çıkmış bir toplum olarak bölge ülkelerine örnek olacaktır....” Elçi ayrıca Türkiye’nin AB üyeliği için müzakerelere başlamasının, projenin inandırıcılığı için büyük önem taşıdığını da söylemiş, sonraki dönemlerde ABD yönetimde değişiklik olması halinde de BOP’un devam edeceğini vurgulamıştır. Gazetecilerin BOP’ta hedef kitlenin İslam coğrafyası olduğunun hatırlatılması üzerine Edelman, “Biz, radikal olmayan toleranslı, ılımlı Müslümanların seslerini duyurmalarına destek vermek istiyoruz” demiş, BOP’un sadece Bush’un (Bush Doktrini) ve mevcut yönetimin projesi olmadığını, ABD’nin uzun dönemli bir projesi olduğunu belirtmiştir (Uras, 2004). BOP’un kuramcısı Bernard Lewis 2002 yılında konferans vermek için İstanbul’a geldiğinde, “Türkiye, Ortadoğu Projesi’nin neresinde yer alacaktır?” sorusuna “Türkiye’nin yeri, Türkiye’nin uygulayacağı politikalara bağlıdır” şeklinde bir cevap vermiştir (Deniz, 2012: 162). Edelman ve Lewis’in açıklamalarından da anlaşılacağı üzere BOP uzun süreli bir ABD projesi olmakla birlikte, Arap Baharında görüldüğü gibi daha pek çok sonuca gebe dir. Diğer yandan Türkiye’nin BOP’taki rolü konusunda başından sonunda kadar verilmiş bir

taahhüt veya söz olmadığı ise Lewis'in "Türkiye'nin yeri, Türkiye'nin uygulayacağı politikalara bağlıdır" cümlesinden anlaşılmaktadır.

Günlük siyasette BOP konusunda Türkiye'nin dış politikası ile politika yapımcıların tutumları sıklıkla eleştiri konusu edilmekle birlikte Lewis'in işaret ettiği gibi politikaların nereye ve hangi şekle konumlanacağı konusunda kısa sürede bir manevra yapılması ve sonuç alınması oldukça zordur. Şöyle ki; Türkiye'nin dış politikasında Soğuk Savaş sonrasına kadar NATO, ABD ve Avrupa (AT/AB) eksenli Atlantikçi politikalar ve Sovyet tehdidine karşı "ön bariyer" rolü belirleyici olmuştur. 1990'lı yıllar boyunca Rusya'nın Sovyet mirası ile meşgul olması, Türkiye'nin de terörle mücadele, iç siyaset ve ekonomisindeki kronik sorunları nedeniyle görece bölgede belirgin değişim veya dönüşüm yaşanmamıştır. Ancak 2000'li yılların başlarına gelindiğinde hem dünyada hem de Ortadoğu'da ABD'nin oyun kuruculuğa yeniden başlaması dengelerin sürekli değişmesine neden olmuştur. Dolayısıyla Türkiye'nin bölgeye yönelik dış politika amillerinde de değişimler yaşanmış ve ABD merkezli tek taraflı politikalar yerine artık çok yönlü etkiler ve gelişmeler altında yeni bir dış politikaya geçilmiştir. Bu politikalar geçmişte olduğu gibi NATO ve ABD eksenli edilgen ve "tabi olma" eğiliminden çıkarak, merkez, model ve bölgesel güç olma şeklinde değişmeye başlamıştır (Arı, 2006: 115-140).

Türkiye'nin BOP konusundaki ilk tutumu destekleyici olmuşsa da, daha sonra Irak'a ABD askeri gönderilmesine TBMM'de ret oyu verilmesi, Libya'da NATO'nun müdahalesine karşı çıkılması vs. derken BOP-Türkiye uyumsuzluğu söz konusu olmuştur. Türkiye ve BOP konusunda güncel siyasette yer bulan eleştirilerin bir kısmı oldukça haklı gerekçelere dayansa da atlanılan veya yeterince görülmeyen husus şudur; NATO'ya girişinden itibaren hem ABD hem de AB için Türkiye "kenar" yani diplomaside "periferi" ülke olarak görülmüştür. Ancak daha sonraları Türkiye kendi içerisinde kronikleşen sorunlarını geçmişe göre aşmaya başlayıp "merkez" olma yolunda adımlar atmaya başlayınca "oyundaki rolü" de değişmeye başlamıştır (Köylü, 2015: 95). Deniz'e (2012: 163) göre BOP kapsamında Türkiye için ileri sürülen üç temel rol veya görüşten bahsedilebilir: Birincisi "Avrupa ve ABD medeniyetlerine karşı, İslam dünyasını temsil eden bir devlet olarak Türkiye"; ikincisi "Büyük

Ortadoğu Projesi'nde merkez devlet olarak ve birikimlerini Ortadoğu'daki devletlere aktaracak bir Türkiye"; üçüncüsü de, Lewis'in ifade ettiği gibi, "BOP'ta coğrafi, siyasi ve sosyo-ekonomik özelliklerini etkin bir siyaset aracı ve stratejik unsurlar olarak kullanmazsa sıkıntıya girecek bir Türkiye."

Görüldüğü gibi, bazıları ile sınır komşuluğu, neredeyse tümü ile tarihi, kültürel, dini vb. müşterekleri olan Türkiye'nin BOP kapsamındaki politika ve temasları oldukça hassas ve karmaşık unsurlara dayanmaktadır. Bundan dolayı BOP "destekçisi" veya "karşıtı" görüş ileri süren çevrelerin çok boyutlu analizler ile değerlendirmeler yapması gerekmektedir. Diğer yandan bölgesinde güç merkezi olma yolunda dış politikasına yön vermeye çalışan Türkiye ile ABD arasındaki anlaşmazlıkların zaman zaman ekonomik ve siyasi krizleri (Örneğin Rahip Brunson meselesinde Ağustos 2018'de Dolarda görülen dalgalanma, İran konusunda yaptırım tehdidi, Suriye'de YPG/PKK'nın silahlandırılması vs.) tetikleme de söz konusu olduğundan tek düze bir bakış açısı yanlış olacaktır. BOP'un ekonomik boyutuna vurgu yapan Mahir Kaynak şunları ifade etmektedir;

"Şu anda dünya üzerindeki ekonomik yapı şöyle işlemektedir: Avrupa ülkeleri ve Ortadoğu ülkeleri ürettikleri malların önemli bir kısmını Amerika Birleşik Devletleri'ne ihraç ediyorlar. İhraç mallarının karşılığında da herhangi bir bedel almıyorlar. Amerika Birleşik Devletleri borçlanıyor. Bunun Avrupa ülkeleri veya Ortadoğu ülkeleri açısından çaresi, bu borç verme mecburiyetinin ortadan kalkması, ancak yeni pazar bulmalarıyla mümkündür. Böyle bir pazar bulduklarında, mallarını artık Amerika Birleşik Devletleri'ne ihraç etme mecburiyetinde kalmazlar ve buradan da sadece senet veya tahvil değil, mal ve hizmet alırlar, böyle bir denge kurulabilir.... Bu coğrafya Avrasya'dır. O zaman adına Avrasya diyorduk, şimdi Büyük Ortadoğu haline geldi. Demek ki, aslında Amerika Birleşik Devletleri rakibinin pazarlarını ve rakibini güçlü kılacak olan bu coğrafyayı, rakibinden önce kontrol etmek istiyor. Ve diyor ki, dünyada bu güne kadar devam eden ekonomik yapı ve dengeler devam etsin. Yani siz ticareti ülkelere söylüyor, Ortadoğu ülkelerine, Japonya'ya söylüyor bunu... Biz ekonomik bir bütün halinde kalalım ve bunun orkestra şefi ben olayım, ben kontrol edeyim diyor. Çünkü bunun kendisine çok büyük ekonomik yararları vardır. Amerika Birleşik Devletleri senede 500 milyar dolarlık dış ticaret açığı veriyor ve bunu da başkaları finanse ediyor. Bu bir kaynak aktarımıdır Amerika Birleşik Devletleri 'ne. Eğer bu kaynak aktarı-mı kesilirse Amerika Birleşik Devletlerindeki ekonomik daralma 500 milyar dolarla sınırlı kalmaz, bu artarak, katlanarak bir kartopu gibi artar, Amerikan ekonomisini hızla küçültür.... Büyük Ortadoğu'da Avrupa etkili olursa, Avrupa dünyanın en büyük gücü haline gelir. Eğer Rusya kontrol ederse, Rusya en büyük güç olur. Eğer Amerika bu bölgeleri kontrol edemezse, büyü-meyi bırakın

küçülmek zorunda kalır ve dünya üzerindeki etkinliği azalır. Sadece askeri ve siyasi etkinliğini değil, ekonomik düzeyinin de gerilemesi sonucunu doğurur” (Kaynak ve Gürses, 2004: 15-16).

Sürekli dış ticaret açığı veren ABD için bu bölge çok önemlidir, zira bu önemli açığını başkaları finanse etmektedir. Buralardan Amerika Birleşik Devletleri'ne kaynak aktarılmaktadır. Bu kaynağın kesilmesi sadece böyle somut ekonomik girdinin engellenmesi ile kalmayıp zamanla büyük boyutlu ekonomik daralmaya, ekonomik küçülmeye neden olacaktır. Birinci plan Kuzey Irak'ı Akdeniz'e bağlamaktır. 'Haritaya bakıp karar veriyorlar. Ürdün üzerinden mi yoksa Suriye üzerinden mi ilerlenecek? Ürdün olmaz, çünkü o müttefik, o halde en uygunu Suriye'dir. Bu durumda ilk adım Suriye'nin kuzeydoğusu, yani Kuzey Irak'tan başlayan hat Suriye'nin kuzeyinden Akdeniz'e ulaşılacak. Suriye geri atmaz ve projeye direnmezse sorun olmaz, ancak direniş olması durumunda kışkırtmaya başvurulacak. İşte buradan hareketle Suriye'deki faaliyetler tamamen bir kışkırtma sonucudur. Şuan tabii ki, Suriye'nin kaç parçaya bölünebileceğinin hesabı kitabı yapılmakta.” (Kaynak ve Gürses, 2004: 16-17).

1.2. Arap Baharı

Ortadoğu'daki otoriter rejimlerin tipik özelliği, siyasi elitlerin uzun süreli olarak iktidarı ellerinde tutması ve İslam'la ilgisi olmayan yönetim modelleri ile İslami kimliği birlikte sürdürmesidir. Bu iktidarların yaslandığı ordular ise siyasal alanın kilit taşıdır ve nihai hakem statüsünü korumaktadırlar. Ancak bu süreç içinde askerler iç düzeni sürdürme ordusu modeline göre yeniden şekillenmişlerdir; zaten onlara bu rollerinde başka iç güvenlik organları da eşlik etmektedir. Yıllar geçtikçe özellikle zor kullanma konusundaki kraliyet imtiyazlarının ordudan güvenlik organlarına, “muhaberatlarla” (istihbarat servisleri) nakledildiği görülür. Örneğin tahminlere göre, Mısır'ın otoriter rejiminin mimarı Cemal Abdül Nasır'ın “siyasal kadrosu”nun yaklaşık %65'i asker kökenli iken, diğerlerinde de durum buna benzerdir (Bozarlan, 2010: 165-166).

Katar'daki Georgetown Üniversitesi'nde uluslararası ve bölgesel çalışmalar merkezi profesörü ve direktörü olan Mehran Kamrava, Arap dünyasında devletten söz ederken, “askerî devlet” ile “muhaberat devleti” arasında bir ayrım yapmaktadır; “Muhaberat devletleri uyruklarının siyasal zihniyetlerini kırarak onları depolitize etmekten başka bir hedef gütmeyen, askerî devletler silahlı düşmanlarını bulup yok etmeye uğraşırlar. Olgulara bakıldığında, 1990'lı yıllarda bölgedeki iktidarların hemen hepsi bu iki sistem arasında bir sentez oluşturmayı başarmıştır.” Ortaylı (2012:

177)'nin ifadesi ile “tarifi yapılamayan bir coğrafya” olan Ortadoğu’da asker ve belli zümrede toplanan otoriter iktidarların uzun ömürlü olmasının nedeni ve sonucu olarak, muhalif akımların “demokratikleşmesi” mümkün olmayınca, Ürdün ve Türkiye gibi birkaç nadir örnek dışında, halk içerisinde hem siyasal hem de sosyal anlamda huzursuzluk yaşanmakta ve bu durum şiddete giden yolu açar hale gelmektedir. İmparatorluk bakiyesi ve monarşik klan niteliğindeki iktidarlar ise kendi zora dayalı otoriter yapıları içine kapandıkça ve dışarıdan beslenen yapay desteklerle “uluslararası topluluğun” desteğine dayandıkça, doğal olarak çatışma ortamı meydana gelmektedir. Baskıya maruz bırakılmış toplulukların iktidarlara arasındaki mesafe arttıkça ve tecrit devam ettikçe potansiyel çatışmalar kaçınılmaz hale gelmektedir. Her türlü muhalefeti *de jure* (kanuna ya da hukuka göre) veya *de facto* (gerçekte olan, fiili, uygulamada olan) nitelendirmelerle olağanüstü halleri sürdürerek susturmak isteyen otoriter rejimler ise daha fazla baskı kullanarak güçlenmektedir (Atlıoğlu, 2009; Bozarlan, 2010: 167; Yeşilyurt, 2018: 499).

Arap Baharının başlangıç noktasında yukarıda bahsedilen zeminleri otorite üzerine kurulmuş iktidarların toplum üzerindeki baskıları ve kötü yönetimi yer almaktadır. Aralık 2010’da başlayan olayların adı farklı şekillerde isimlendirilmekle birlikte “Arap Baharı” olarak ilk kez Foreign Policy dergisinin yazarlarından biri olan Marc Lynch tarafından kullanılmıştır. Koçak’a (2012: 25) göre “Lynch, ‘Obama’nın ‘Arap Baharı mı?’ başlıklı 6 Ocak 2011 tarihli yazısında, Refik Hariri’nin 14 Şubat 2005’te öldürülmesinin hemen ardından Beyrut’ta başlayıp Suriye taraftarı olarak anılan Başbakan Ömer Abdülhamit Karami’nin istifa etmesiyle sonuçlanan ve ‘Sedir Baharı’ olarak adlandırılan halk hareketlerine gönderme yaparak Tunus’ta başlayan gelişmeleri yeni bir ‘Arap Baharı’ olarak nitelendirmiştir. Bu ifade zamanla yaygınlaşmış ve bölgede yaşanan ayaklanma hareketleri bir bütün hâlinde ‘Arap Baharı’ olarak anılmaya başlanmıştır.”

Arap Baharı hadisesinin arka planına bakıldığında 1990 ve 2003 yılında ABD tarafından Irak’ın iki kez işgal edilmesi önem arz etmektedir. İlk işgalin gerekçesi olarak Irak’ın Kuveyt’i ilhaki, ikinci işgal nedeni ise 11 Eylül 2001’deki İkiz Kule saldırıları gösterilmiştir. Bu iki işgal ABD’nin Soğuk Savaş sonrasındaki dış

politikasındaki eksen değişiminin bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Zira 1990 sonrasında Sovyetler Birliği'nin dağılması ile ortaya çıkan boşluğu doldurmak, 2003 sonrasında ise Ortadoğu ve Orta Asya'da (Afganistan'ın işgali) yükselen Rus ve Çin rekabetine karşı proaktif bir oyun kurmaktır denilebilir. Bir gerçeklik olarak kendini gösteren işgal bahanelerinin ardında yerel halklar üzerinden girişilen isyan veya direnişler her zaman ironik betimlemelerle isimlendirilmiş “Bahar”lar teşvik edilmiştir (www.aljazeera.com.tr, 2011; Orhan, 2013: 17-19; Hanieh, 2015: 105-107).

Kolombiya Üniversitesi'nden ekonomi alanında Nobel Ödülüne sahip Dr. Joseph Stiglitz'e⁴ göre, küreselleşme uluslararası sistemde ve devletlerin içerisinde eşitliğe, adalete ve yönetim sistemlerine zarar vererek kapitalizmi körüklemiş bu da güç merkezindekilerin diğer zayıf ülkeler üzerinde baskı ve yönlendirme yapmalarına neden olmuştur. Arap ülkelerinde yaşanan hadiselerin kökeninde de bunun etkileri vardır. Kendi meşruiyetlerini halktan değil başka yerlerden alan yönetimlerin baskı ve antidemokratik tutumları ile kötüye giden yaşam koşulları, “ihmal” edildiğini düşünen halkları isyana yöneltmiştir (Abuhasan, 2013: 47-48).

Genel adı *Arap Baharı* olan hareket “Arap Devrimleri,” “Arap İsyamları” veya “Arap Uyanışı” şeklinde de adlandırılmış olup, daha özelde Mısır'dakine *Nilüfer Devrimi* ve Tunus'takine *Yasemin Devrimi* adları verilmiştir. Bu tip adlandırmalar aslında yeni değildir. Örneğin 2003 yılında Gürcistan'da yaşanan halk olayları *Gül Devrimi*, 2004-2005 yıllarında Ukrayna'da *Kadife Devrim* ve *Turuncu Devrim*, daha da geriye gidilirse 1968 yılında Çekoslovakya'da Sovyet rejimine karşı gelişen halk ayaklanması *Prag Baharı* olarak adlandırılmıştır. İsimlendirmelere bakıldığında sempatik çağrışımlar ve yapıcı idealler uğruna gerçekleştirilen “övülesi” halk hareketlerinin sembolleştirilmesi oldukça yaygındır. Ancak devrim terminolojisindeki bu sıfatların ve isimlendirmelerin Batı menşeli siyasal pazarlama ürünleri olduğu hemen göze çarpmaktadır (Orhan, 2013: 18). Zira “Bahar” hayalleri ile sokaklara

⁴ Stiglitz, *Kalkınma Paradigması Modeli* adlı çalışmasında IMF'nin yanlış teşhislere dayalı çözüm önerileri krize düşen gelişmekte olan ülkelerin toparlanmasını geciktirdiğini, IMF'nin çoğunlukla enflasyon hedefini, büyüme ve istihdam hedeflerinin önünde tuttuğu için kalkınma konusunda aslında beklenen faydayı sağlayamadığını ifade etmektedir. Yazar bir ülkenin IMF programlarını uygulamadığında doğru bir kalkınma programı ile daha etkili sonuçlar alabileceğini ifade etmiştir.

çıkan halkların neredeyse tümü en kötü “kışlarını” yaşamak gibi bir talihsizlikle karşı karşıya kalmışlardır.

Arap Baharının bir protesto, halk ayaklanması ya da devrim teşebbüsü mü olduğu sorusuna verilen cevaplar ise farklıdır. Örneğin Filistin eski kültür bakanı Dr. İbrahim Abraş’a göre, Arap Baharı ayaklanma olsa da aslında genel bir halk hareketidir. Halk ve yöneticiler arasındaki mesafe artıp insanların siyasi, ekonomik ve sosyal durumları kötüleşince bir de bu insanların isteklerinin karşılanmasında yolları kapanınca sistemi kökünden değiştirmek üzere harekete geçmekten başka çare kalmamıştır. Kansız ve barışçı olan halk hareketleri daha önce görüldüğü gibi “Turuncu”, “Kadife”, “Gül” vb. şekilde adlandırılmıştır. Ancak Tunus ve Mısır’daki olaylar ise ayaklanmadır. Arap dünyasında yakından bilinen Al-Ahram Gazetesinden Samih Raşid’e (2011) göre, olayların yaşandığı yerlerdeki protesto veya geçici isyanlar değil, sistem ve rejimlere karşı başlatılan devrimci nitelikli ayaklanmalardır. Tunus, Mısır, Yemen ve Suriye’de yaşanan olaylar ayaklanma devrimci unsurlarına sahiptir. Diğer Arap ülkelerinde yaşanan olaylar ise kısmi talepler içerisinde olduğu için protesto olaylarına daha yakındır (Abuhasan, 2013: 47-48).

Mısır’daki Kahire Üniversitesi’nden siyasi bilimci Dr. Emel Hamada’ya göre bu halk hareketlerine bakıldığında ayaklanma kavramının yeniden tanımlanmasına ihtiyaç vardır. Zira ayaklanmaların bir ya da birkaç nedeni olduğu genel olarak kabul edilse de, bu olayların onlarca nedeni vardır. Bu nedenler arasında sosyal, ekonomik, siyasi, ideolojik vs. pek çok faktör olmakla birlikte, hedefinde tüm sistem ve bu sistemin tüm aktörleri vardır. Nitekim Raşid’e (2011: 32) göre Arap Baharı olarak Batılı medyanın adlandırdığı hadiseleri kavrayabilmek için çok sayıda faktöre bütünleşik olarak bakmak gerekmektedir. Temel neden politik olsa da uzun yıllardır Arap ülkelerinin çoğunda görülen tipik sistemlere yönelik bir başkaldırıdır. Dolayısı ile bu hareketler bir isyandır (Abuhasan, 2013: 47-48).

Arap Baharı, 17 Aralık 2010 tarihinde Tunus’ta Sidi Buzid kentinde üniversite mezunu olmasına rağmen işsizlikten pazarcılık/işportacılık yapan Muhammed Buazizi isimli gencin tezgâhına zabıta tarafından el konulması ve darp edilmesinden sonra Buazizi’nin kendini yakarak ölmesinden sonra cenaze törenindeki grupların rejimi

protesto etmesi ile başlamıştır. Gösteriler dalga dalga yayılmış olayların bastırılmasında da orantısız güç kullanılması ve çok sayıda kişinin ölmesi olayların kontrol edilemez hale gelmesine neden olmuştur. 14 Ocak 2011’de dönemin Devlet Başkanı Zeynel Abidin, Tunus’tan ayrılmak zorunda kalınca protestocuların iktidarı sarsması diğer Arap ülkelerindeki muhalif gruplar için bir özgüven ve motivasyon sağlamıştır. Nitekim kısa süre zarfında domino etkisi yaratan bu olay Ortadoğu’da mevcut iktidar ve rejimler üzerinde değişimin fitilini ateşlemiştir. Arap Baharı sürecinde özellikle Tunus, Mısır, Suriye ve Libya en çok etkilenen ülkeler olmuş, Suudi Arabistan ve Kuveyt gibi diğer bazı ülkeler bu süreçten daha az etkilenmişlerdir (Oğuzlu 2011: 16; Toraman, 2015: 57).

Arap Baharının yaşandığı coğrafyaya ve ülkelere bakıldığında bu bölgedeki ülkelerin ekonomik, eko-stratejik, sosyolojik ve siyasal özellikleri “Bahar’a çiçek açtıran” nedenlerin başında gelmektedir. Dünya Bankasına göre Ortadoğu, Kuzey Afrika ve Körfez ülkeleri nüfusları yapıları ve ellerindeki hidrokarbon (petrol) zenginlikleri bakımından olmak üzere üç ana grupta toplanmaktadır. Fas, Irak ve Cezayir gibi ülkeler petrol ve işgücü bakımından zengin olmakla birlikte gelir dağılımında görece dengesizdirler. Nüfuz ve zenginlik bakımından belli aile veya gruplar bu ülkelerde söz sahibi olduğundan, Yemen örneğinde olduğu gibi, zenginlik ve fakirlik aynı anda görülebilmektedir. İkinci grupta Bahreyn, Birleşik Arap Emirlikleri, Umman, Katar, Kuveyt, Suudi Arabistan ve Libya gibi ülkeler yer almakta olup bunların ellerinde zengin petrol kaynakları bulunmakta ancak işgücü bakımından dışarıdan temin sağlamaktadırlar. Üçüncü gruptakiler ise Suriye, Yemen, Mısır ve Tunus gibi ülkeler olup, bunlar diğerlerine göre petrol bakımından daha az zenginliğe sahip oldukları gibi ekonomik ve sosyal yapı bakımından da görece daha geri durumdadırlar. Arap Baharı penceresinden bakıldığında olayların daha çok üçüncü grup ülkelerde etkili olduğu anlaşılmaktadır (Sağsen, 2011: 58-59; www.aljazeera.com.tr, 2016).

Toparlanacak olursa Arap Baharı, “Kuzey Afrika’da başlayan, Ortadoğu ve Kuzey Afrika topraklarında gerçekleşen ve 18 Aralık 2010 tarihinden beri devam eden gösteri, protesto ya da ayaklanmaların genel adıdır (Sağsen, 2011: 58). Arap Baharı,

Tunus'ta başlayıp Mısır'a ve Libya'ya sıçrayan, sonrasında diğer Ortadoğu ülkelerinde de meydana gelen reform talepleri ve kitlesel ayaklanmaları kapsayan, bu gelişmelerin ardından iç savaş ve yönetim değişikliklerini getiren gelişmelerin tamamını içeren bir süreç olarak ifade edilebilir (Bingöl, 2013: 26).

Arap Baharını arkasında her ne kadar bölge halklarının kendi haklı gerekçeleri olsa da mevcut kırılma noktaları ve fay hatlarını harekete geçiren küresel güçlerin etkileri yadsınamaz. Bush Doktrinine göre ABD, kendince terörle ilişkilendirdiği her devlet ve kuruma karşı kendi güvenlik, ekonomik ve askeri politikalarını, işgal dahil uygulama veya uygulama yoluna gitmiştir (Turhan, 2006). Çok daha geriden gelen bu anlayış 11 Eylül'den sonra sağlam ve haklı (!) gerekçelere dayandırılabilmiştir. Zira dönemin ABD başkanı Jimmy Carter'ın ulusal güvenlik danışmanı Zbigniew Brzezinski'nin ileri sürdüğü Yeşil Kuşak Projesi ile (Günel, 2004: 159) “kıvılcık (Sovyet) tehlikeye karşı yeşil panzehir” (Kiraz, 2007: 185) doktrinine benzer bir anlayışla tasarlanan Bush Doktrininde hedef seçilen coğrafyaya nüfuz etme ve yönlendirme amaçlı olarak ABD, 11 Eylül'den sonra dış politikasının yönünü işgal şeklinde askeri alana taşımıştır (Yılmaz, 2014). Bu tutum Rusya'nın Avrasyacı yönelimini hızlandırmış, yakın çevredeki Batı ile daha çok ilgilenmesine neden olunca, ABD için Ortadoğu üzerinden “Bahar”lar ile yeni bir oyun kurulması zorunlu hale gelmiştir. Arap baharından etkilenen ülkeler, olayların başlama tarihleri ve sonuçları Tablo 1.1'de gösterilmiştir.

Tablo 1.1. Arap Baharından Etkilenen Ülkeler, Olayların Başlama Tarihleri ve Sonuçları

ÜLKE	BAŞLANGIÇ TARİHİ	OLAY ŞEKLİ	DEĞİŞİMLER	ÖLÜ SAYISI	SONUÇ
Tunus	18 Aralık 2010	Muhammed Buazizi'nin kendini yakması, Ülke çapında protesto, kamu alanlarının işgali	<ul style="list-style-type: none"> Zeynel Abidin Bin Ali ve Muhammed Gannuşi ülkeyi terk etti Politik polis dağıtıldı İktidar partisi dağıtıldı Siyasi suçlular serbest bırakıldı 	223+	Devrilen hükümet
Yemen	18 Ocak 2011	Ülke çapında protesto ve gösteriler	<ul style="list-style-type: none"> İktidar partisinden bazı milletvekilleri istifa etti; Devlet başkanı Salih 23 Mayıs'ta dokunulmazlık verilmesi şartı ile istifa etmeyi kabul etti. 	2.000	Yenilenen hükümet
Mısır	25 Ocak 2011	Ülke çapında protestolar, kamu alanlarının işgali, devlet ve polis binalarının yakılması, hapisane baskınları gerçekleşti. En son Mısır ordusu, hükümeti devirerek halka iki kez silahlı saldırı düzenledi.	<ul style="list-style-type: none"> Hüsni Mübarek ve Ahmet Şefik'in istifası; Silahlı kuvvetler gücü ele aldı; Parlamento dağıtıldı ve konsey askıya alındı; Devlet Güvenlik Soruşturma Servisi kapatıldı; İktidar partisi dağıtıldı 	875	Devrilen hükümetler
Suriye	26 Ocak 2011	Ülke çapında protestolar, devlet binalarına saldırı	<ul style="list-style-type: none"> Siyasi suçlular serbest bırakıldı; Bölgesel valiler kovuldu; İsyan bölgelerine askeri müdahale yapıldı; Parlamentodan bazı vekiller istifa etti; Hükümetten istifalar 	100,000+	İç Savaş
Fas	30 Ocak 2011	Protestolar, mülkiyete zararlar	<ul style="list-style-type: none"> Kral Muhammed tarafından ekonomik imtiyazlar verildi; Referandum kararlaştırıldı; Yolsuzluğu önlemek için adımlar atıldı 	7 (2 kişi ölümlü)	Büyük çapta protestolar
Irak	10 Şubat 2011	Büyük protestolar; isyanlar; devlet binalarına saldırı	<ul style="list-style-type: none"> Başbakan Maliki seçimlere aday olmayacağını açıkladı; Valiler ve yerel yöneticiler istifa etti 	35	Büyük çapta protestolar
Bahreyn	14 Şubat 2011	Büyük protestolar, kamu alanların işgali	<ul style="list-style-type: none"> Kral Hamad ibn Isa Al Khalifa tarafından ekonomik imtiyazlar verildi; Politik suçlular serbest bırakıldı; 	51	Büyük çapta protestolar
Libya	17 Şubat 2011	Ülke çapında protestolar, silahlı çatışmalar, şehirlerin işgali	<ul style="list-style-type: none"> Muhalifler ülkenin yönetimini ele geçirdi Geçici Ulusal Konsey kuruldu NATO askerleri Libya üzerinde operasyonlar düzenledi Libya'nın devrik lideri Muammer Kaddafi, memleketi Sirte'de yakalanarak öldürüldü. 	25.000-30.000	Devrilen hükümet

Kaynak: (Eren ve Aydın, 2014: 201).

1.3. Arap Baharına Yol Açan Nedenler

Arap Baharına yol açan pek çok neden bulunmakla birlikte bunlar genel hatlarıyla Siyasi Faktörler, Ekonomik Faktörler, Sosyo-Kültürel Faktörler ve Sosyal Medya olmak üzere dört grupta değerlendirilebilir. Bunlara aşağıda kısaca değinilmiştir.

Siyasi Faktörler: Arap Baharını ortaya çıkaran siyasi faktörler kapsamında ilk olarak dünyanın önde gelen ülkelerinin politikalarına değinmek gerekmektedir. Daha önce de ifade edildiği gibi, 1990’lar ve 2000’ler sonrasında iki dönem halinde olmak üzere ABD’nin politikalarında bazı değişiklikler meydana gelmiş ve Ortadoğu’da demokrasi promosyonu (özendirme) politikası etkinliğini göstermeye başlamıştır. 11 Eylül’den sonra bu politikaların hayata geçirilmesi söz konusu olmuşsa da, 2005 yılına gelindiğinde bu politikadan vazgeçilmiştir. Çünkü Irak, Bahreyn, Mısır, Suudi Arabistan, Filistin gibi ülkelerde siyasette İslami eksenindeki partilerin seçimleri kazanması ile birlikte üretilen politikanın ABD’ye maliyetinin yüksek olacağı ortaya çıkmıştır (Duran ve Yılmaz, 2012: 28). Bundan dolayı da bahsi geçen ülkelerdeki İslami hareketlerin güçlenmesinin ve ilerleyen yıllarda ABD karşıtı iktidarların iş başına gelmesinin önünün kesilmesinde daha etkili net çözümlerin ortaya konulması gerekmiştir. Mısır’daki “Bahar”ın ardından H. Mübarek’in görevi bırakması ve M. Mursi’nin seçimle iş başına geldikten sonra darbe ile uzaklaştırılması, yeni yönetimin başındaki A. Sisi’nin de ABD ve İsrail’le tam bir uyum içinde hareket etmesi bu önermenin başlıca kanıtıdır.

Arap Baharının ortaya çıkması ve yaygınlaşması kapsamında ABD’nin dışında batı dünyasının siyasi desteğinden de söz edilebilir. Bu noktada verilebilecek olan en somut örnek ise, NATO’nun Libya’daki muhalif kuvvetlere Kaddafi güçlerini bombalayarak yaptığı stratejik yardımlar gösterilebilir (Buzkıran ve Kutbay, 2013: 158). Batı ülkelerinin Arap ülkelerindeki siyasi rejimleri değiştirmek suretiyle ekonomik açıdan daha fazla kazanç elde etmek istemelerine paralel olarak, siyasal girişimlerinin de Arap Baharının ortaya çıkmasında önemli etkileri söz konusudur. Siyasi faktörler, ülke içi hususları içerecek şekilde incelendiğinde ise öncelikle değinilmesi gereken husus, diktatörlüğün var oluşuna gösterilen tepkilerdir. Bu

noktada özgürlüklerinin kısıtlı olduğunu ifade eden Arap halkları, baskıya karşı başkaldırmış ve yönetimlere olan tepkisini ortaya koymuştur (Paksoy, 2013: 9).

Ekonomik Faktörler: Ortaya çıkışının ardından adeta domino etkisiyle yayılan Arap Baharının oluşumunda etkisi olan ekonomik faktörler ülke içi nedenler açısından değerlendirildiğinde işsizlik, enflasyon, olumsuz yaşam koşulları, gıdaya ulaşmanın zor olması, yüksek fiyatlar, konut sorunları gibi hususların etkisinden söz edilebilir (Paksoy, 2013: 10). Buzkıran ve Kutbay'ın (2013) yapmış oldukları çalışmada Arap Baharını tetikleyen ekonomik faktörler kapsamında petrolün rolünü şu şekilde açıklamışlardır: “1979 petrol krizinin ardından farklı politik olaylar petrol fiyatlarında artışa neden olurken yaşanan gelişmeler bölgeyi her geçen gün patlamaya hazır bir bomba haline dönüştürmüştür. Çünkü Irak 2003 savaşında Saddam rejimi yıkılırken 27 dolar olan petrol, bir yıl sonra 37 dolar olmuş ve bu fiyat artışları elbette ki ihracatının büyük bir kısmı petrole bağlı olan ülkelere yaramıştır. Son 30 yılda, en düşük gelire sahip olan %20'lik kesim milli gelirden %5 pay alırken, en zengin %20 ise milli gelirin yaklaşık %75'ini almıştır. Bu durum gelir dağılımında adaletsizliğe neden olmuştur. Ortaya çıkan adaletsizlik durumu da Arap Baharını tetikleyen nedenler arasında yer almıştır” (Buzkıran ve Kutbay, 2013: 151).

Sosyo-Kültürel Faktörler: Arap Baharının ortaya çıkmasında yerel sosyo-kültürel değişimler de etkili olmuştur. Bu noktada bilgi çağının getirdiği araçlar ile birlikte, diğer toplumların sosyal ve kültürel yaşamlarından etkilenilmesi ile birlikte özgürlükleri sınırlandırılmış olan bölge ülkeleri, mevcut baskıcı düzene başkaldırma eğilimi göstermişlerdir (Kök ve Tekerek, 2012: 60). Değerlendirme kapsamında yer alan sosyo-kültürel faktörler arasında bölge ülkelerindeki sosyal altyapının bozuk olması, sosyal güvensizlik ortamının varlığı, sosyo-kültürel alanların bölünüyor oluşu gibi hususlar da Arap Baharı sürecini etkilemiştir (Özalp, 2013: 226). Arap Baharının yayılmasında etkisi olan sosyo-kültürel faktörlerden öne çıkanlar; bireylerin değer görme istekleri, insan haklarının ve temel hakların elde edilmesine yönelik girişimler, diğer ülkelerle eşit koşulların oluşması talebi, bölge halkının darbelerden usanmış olması, bölgedeki toplumsal bunalım durumu, bireylerin sosyal ve kültürel hürriyetlerinden faydalanamıyor olmaları şeklinde sıralanmaktadır (Buzkıran ve

Kutbay, 2013. 151). Belirtilen maddelerden de anlaşılacağı üzere bölge halkının içinde bulunduğu toplumsal baskı ve bunalım durumu Arap Baharını tetikleyen sosyo-kültürel faktörler arasında yer almaktadır. Bu noktada özellikle bölge dışındaki toplumların yaşamlarından haberdar olunması ve bu yöndeki taleplerin süreç içerisinde direkt etkilere sahip olduğu değerlendirilmesi yapılabilecektir (Özteke, 2015: 33).

Sosyal Medya: Teknolojinin gelişmesi ve buna paralel olarak sosyal medya kavramının ortaya çıkmasının, Arap Baharının ortaya çıkmasında da çok önemli rolü olmuştur. Nitekim sosyal medya üzerinde örgütlenen kişiler Tunus'ta daha sonra Arap Baharı olarak adlandırılacak olan ayaklanmayı başlatmışlardır (Kök ve Tekerek, 2012: 62). Dolayısıyla Arap Baharının başlangıcında ve yayılmasında teknolojinin ve sosyal medyanın öncü bir etkiye sahip olduğu aşikârdır. Çildan ve arkadaşları Arap Baharının ortaya çıkmasında sosyal medyanın rolünü şu şekilde açıklamaktadır: “Arap isyanlarının dikkat çekmesinin en önemli sebeplerinden bir tanesi de sosyal medyanın isyanın yayılmasında ve halkın örgütlenmesinde oynadığı büyük roldür. Bundan dolayı Arap isyanları; sosyal medya devrimleri, Facebook ya da Twitter Devrimi adlarıyla da nitelendirilmiştir. Kısa süre içerisinde tüm Kuzey Afrika ve Ortadoğu'ya yayılan isyan silsilesi, Tunus, Mısır ve Libya'da hükümetleri devirdi. Üç milyondan fazla tweet, binlerce YouTube ve blog gönderileri analiz edildikten sonra, yeni araştırma sosyal medyanın Arap Baharı sırasında merkezi bir rol üstlendiğini ortaya koymaktadır” (Çildan ve diğerleri, 2015: 7).

Özellikle gençler sosyal medya üzerinden örgütlenerek ileride kitlesel eylemlere dönüşecek olan gösterilerin fitilini ateşlemişlerdir. Arap Baharının gerçekleştiği ülkelerde sosyal medya üzerinden yapılması planlanan kitlesel eylemlerin önceden tahmin edilememesi, sosyal medyanın Arap Baharındaki etkisini bir seviye daha yukarı taşımıştır (Özalp, 2013: 217). Arap Baharının ortaya çıkmasında sosyal medyanın bir diğer etkisi ise Arap toplumlarındaki bireylerin sosyal medya aracılığıyla Batı toplumlarındaki bireylerin yaşam tarzları hakkında kapsamlı bilgiye sahip olmaları ve bunun sonrasında kendilerinin de özgürlükçü ifadeler kullanmaya başlamalarıdır denilebilir (Özteke, 2015: 34).

1.4. Arap Baharının Yayılması ve Yaşanan Gelişmeler

Arap Baharının ortaya çıkış sürecinde küreselleşmenin etkisinin önemli bir paya sahip olduğu hatta doğrudan etkili olduğu ifade edilebilir. Arap ülkelerindeki siyasi yozlaşma ve otoriter rejimlerin halklarına karşı hukuksuz tutumları Arap Baharının başlıca itici faktörü olmakla birlikte, kötü ekonomik-sosyal yaşam koşulları ve kısıtlanmış özgürlük, Arap Baharını hızlandırmış ve hızlı bir biçimde etki göstererek diğer bölge ülkelerine de sıçramasına neden olmuştur. Aşağıda Arap Baharının ülkelere göre gelişimi ve yayılma süreci hakkında kısaca bilgi verilmiştir (Ayhan, 2012: 76).

1.4.1. Tunus

Daha önce de ifade edildiği gibi Arap Baharı ya da Arap isyanları denilen hareket 17 Aralık 2010 tarihinde Tunus'da Muhammet Boazizi isimli sokak satıcısı bir gencin kendisini ateşe vermesiyle başlamıştır. İşsiz olan bu genç ailesinin geçimini sağlamak ve ayrıca kardeşinin üniversite masraflarını karşılamak için sokakta sebze satıcılığı yapmakta iken zabıtalardan tarafından engellenmesinin ardından intihar etmiştir. Cenaze töreninde yükselen küçük protestolar büyümüş ve ülkede Yasemin devrimini başlatmıştır. Bu olay daha sonra Ortadoğu ve Kuzey Afrika'da diğer demokrasi hareketlerine ilham vererek "Bahar"lar için ilham kaynağı ve motivasyon nedeni olmuştur (Koçak, 2012: 42).

Arap ülkelerinde benzerlerine sıklıkla rastlandığı üzere, Tunus da zamanla Cumhurbaşkanı ve ailesinin özel alanı haline gelmişti. Daha önce elitler arasında paylaşılan kaynaklar, 7 Kasım 1987'den itibaren Zeynel Abidin Bin Ali ve eşi tarafından gittikçe tekelleşmiş ve özel sektör faaliyet ve yatırımları durma noktasına gelmiştir. Bununla birlikte ünlü Wikileaks Belgelerinde devlet başkanı Bin Ali'nin yolsuzluklarına dair haberler yayılınca halk arasında gerilim ve tepkiler yükselmiştir (Koçak, 2012: 24).

Ülkede artan işsizlik (2010'da %13,9) daralan ekonomi, bölgeler arasındaki kalkınmışlık farkı, yolsuzluk iddiaları, despotizm vs. derken artan gerilim Boazizi'nin ölümünün ardından infiale dönüşmüştür. Tepkilerini gösteren protestocular, ülkenin

güneyi ve merkezinde iş, ekonomik fırsatlar, daha iyi eğitim, özgürlük ve yeterli sağlık hizmeti için sokaklara çıkınca ayaklanmalar hem coğrafi hem de politik bir şekilde yayılmıştır. Bu durumun gelişmesinde ülkedeki muhalif gruplar, sendikalar ve sivil örgütler/kurumlar önemli bir rol oynamışlardır. Ayrıca uydu TV kanalları, Facebook ve Twitter gibi sosyal medya orta sınıf ve elit gençler arasında hareketin hızla yayılmasını sağlamış, diğer bir taraftan da protestoculara karşı şiddet, sosyo-ekonomik ve siyasi talepler arasında bağlantı kurulmasına imkân vermiştir. Cumhurbaşkanı'nın bu protestoları şiddet kullanarak bastırma teşebbüsü halkın diğer kesimlerini de ayaklanmaya teşvik etmiş, Bin Ali'ye verilen destek dramatik bir şekilde azalmıştır. İktidar partisi, Cumhurbaşkanı'nın çağrılarına rağmen tek bir rejim taraftarı gösteri bile düzenleyememiş, benzer bir şekilde, ordu da rejime sadakat göstermemiştir. Sonuç olarak ülkede artan bir kızgınlık, sosyal medya aracılığıyla gençlerin hızla örgütlenmesine ve mobilize olmasına olanak sağlamış ve iktidar kısa bir sürede güç kaybetmiştir. Her bir aşamada, otoritelerin zulmü ve Bin Ali'nin geç kalmış ve tutarsız tepkileri, çoğunlukla doğal gelişen ve lokal bu popüler hareketi kararlı bir ulusal devrime dönüştürmüş, 14 Ocak 2011'de Bin Ali ülkeyi terk etmiştir (İnaç, 2011: 493; Orhan, 2013: 18; Toraman, 2015: 57-58).

Tunus, Arap Baharının başladığı yer olması açısından önemlidir. Ancak Arap Baharı kapsamında Tunus'u daha önemli yapan husus, iktidarın devrilmesi ile sonuçlanan gösterilerin diğer ülke toplumlarına da örnek olmasıdır. Zeynel Abidin Bin Ali'nin ülkeden ayrılışına kadar geçen zaman, ayaklanmanın lider ve ideoloji eksikliğinin bulunduğu yorumlarını beraberinde getirmiştir. Bu düşüncelerin varlığı, ilerleyen zamanda Tunus'un yaşayacağı zorluk ve karmaşaları da işaret etmektedir. Nitekim Bin Ali'nin ardından kurulan geçici hükümetlerde ard arda istifaların yaşanması, aynı yıl içinde kurucu seçime gidilmesi, partiler arasındaki transfer gibi hususların her birisi bu karmaşıklığın bir göstergesi olmuştur (Ayhan, 2012: 55).

1.4.2. Mısır

Mısrda 1981 yılında iktidara gelen Hüsnü Mübarek, ülkede demokrasinin gelişiminin önünde başlıca engel olarak yerini almıştır. Uysal'a (2011) göre "Mübarek, Müslüman Kardeşler hareketi gibi gerçekten muhalif oluşumları sistem dışına itmiştir. Fakat daha zayıf ve zararsız gördüğü partileri siyasi rüşvetlerle kendisine bağlamıştır. Kötü yönetim, sosyal ve ekonomik sorunları daha derinleştirmiştir. Baskı, yolsuzluk, işsizlik ve yoksulluk artmıştır. Mısır'da Mübarek yönetiminin son 20 yılında ekonomik dışa açılmayı öngören anlayışla beraber ihaleler ve adam kayırma gibi yollarla devletten beslenen yeni bir tekelci burjuvazi oluşmuştur" (Uysal, 2011: 27).

Mısır'da muhalefetin sokağa çıkmasında rol oynayan devrim öncesi en önemli gelişmelerin başında 2010 tarihinde gerçekleştirilen Şura ve ardından da Halk Meclisi seçimleri gelmektedir. Seçimlerden önce Müslüman Kardeşler'e üye olmak suçlamasıyla içerisinde Şura Meclisi seçimlerinde aday olanlarında bulunduğu yaklaşık 150 kişi tutuklanmıştır. Diğer yandan toplu mesaj gönderimi sınırlanmış ve özel TV kanallarına sıkı sansür denetimleri getirilerek muhaliflerin irtibatı ve haberleşmesi engellenmeye çalışılmıştır (Ayhan, 2012: 91). Mübarek'in Şura Meclisi sonrası Halk Meclisi seçimlerinde de muhalif grupları parlamento dışına itme girişimleri yaklaşık 1.600 Müslüman Kardeşler üyesinin tutuklanması ile sonuçlanmış ve protestolara neden olmuştur (Yalçiner, 2011: 120).

Ülkede daha önce de bazı protestolar yaşanmış, 2000 ve 2002 yıllarında Filistin için, 2003'de Irak Savaşına karşı yürüyüşler gerçekleşmiştir. Çoğu Mısırlı hükümetin ABD ve İsrail ile uyumlu politikalarından rahatsız iken aynı zamanda Mübarek yönetiminden de rahatsızlık duyulmaktaydı. Örneğin 2005'de anayasa değişikliği ve seçimlere karşı protestolar yapılmış, 2010 yılında gerçekleşen seçimlerde hileler olduğu tespit edilmiş, bu nedenle boykotlar sonucunda parlamentoda muhalefet yer almamıştır. Siyasi boykot, içten içe artacak gerilimin bir işareti olarak kabul edilebilir. Sonuç olarak yine ülkede binlerce kişinin katıldığı protestolar yaşanmış ve özellikle Tunus, Mısır için dönüm noktası olmuştur. Artık kendileri de protestolarının bir sonuca ulaşabileceğini düşünmüşlerdir. Protestoların dördüncü gününde devlet

başkanı Hüsnü Mübarek kabineyi dağıttığını, başkan yardımcısı olarak ülke istihbarat örgütünün başında olan Ömer Süleyman'ı atadığını, yoksullara yardım ve demokrasiyi güçlendirmek için reformları hızlandıracağını söylemesine rağmen protestolar devam etmiştir. Çünkü insanlar Mübarek'in istifasını istiyor, Müslüman Kardeşler gibi Muhalif Gençlik Koalisyonu olan “6 Nisan Hareketi” Mısır'daki protestolarda aktif ve etkili rol oynuyordu (Özer, 2011: 52-55; Ayhan, 2012: 95).

İçişleri Bakanının çekilmesinden sonra polis ve jandarma da sokaklardan çekilince, ordu şehre inince protestocular onları bir kahraman gibi karşıladı. Protestolara, Müslüman Kardeşler gibi organize siyasi gruplar da katıldı. Şubat ayının ikinci gününde Mübarek yanlıları sokaklara çıktı. Bir gün öncesinde mübarek konuşmasında 2011 seçimlerinde aday olmayacağını açıklamıştı. Bu ortamı biraz yumuşatsa da gösteriler bitmedi. Göstericiler Tahrir Meydanı'nda kalmaya devam ettiler. Mübarek yanlıları ve protestocular arasında zaman zaman çatışmalar oldu. Sonuç olarak, 11 Şubat'ta Mübarek görevini bıraktı ve yetkilerini orduya devretti. Altı ay sonra da Mübarek, oğulları ve yönetiminden önemli kişiler yargılanmaya başlandı. Bir kaç hafta sonra protestolara dahil olan Müslüman Kardeşler “Özgürlük ve Adalet Partisini” kurdular. 2012 yılının Haziran ayında Muhammed Mursi, Mısır'ın ilk seçilmiş cumhurbaşkanı oldu.

Mısır'da düzenlenen gösterilerde ve yaşanan çatışmalarda yaklaşık 800 Mısır vatandaşının hayatını kaybettiği belirtilmektedir. 30 yıllık Mübarek rejiminin devrilmesi ile sonuçlanan gösteriler sonrasında Mübarek'in yargılanmasına yönelik girişimler söz konusu olmuş ve bu süreç Mübarek'in yargılanmasına kadar gitmiştir. Mısır'da yaşanan bu gelişmeler sonrasında seçimler yapılmış, Müslüman Kardeşler örgütünün siyasi kanadı Özgürlük ve Adalet Partisi'nin adayı Muhammed Mursi'nin Cumhurbaşkanı olmasının ardından durulması beklenen ülke, daha büyük karışıklıklarla karşılaşmıştır (Tandoğan, 2013: 47). Bir senelik iktidarın ardından 3 Temmuz 2013'de ise Mursi kendi atadığı Genel Kurmay Başkanı Sisi tarafından bir askeri darbeyle iktidardan indirildi. Balcı'ya (2013: 310) göre “Türkiye, Mısır'daki ayaklanmanın başından itibaren devrimci sokaktan yana olmuş ve Mübarek'in ardından gelen Müslüman Kardeşler ile yakın işbirliği içinde bulunmuştur. Özellikle

2012 yılından itibaren ise Türkiye'nin bölgedeki en önemli müttefiklerinden olmuştur. Aynı yıl iki ülke arasında 27 farklı protokol ve işbirliği anlaşması imzalanmıştır. Ayrıca Mısır'a ekonomisini desteklemek amacıyla iki milyar dolar kredi verilmesi üzerinde anlaşma sağlanmıştır.”

Bahar'dan sonra 2012 yılında ABD'li Brookings Enstitüsü tarafından Mısır'da yapılan bir araştırmada katılımcılara “sizin arzuladığınız gibi siyasette İslam'ın rolünü hangi ülke daha iyi yansıtıyor” sorusunun yüzde 54 oranında Türkiye cevabı verilmiştir. Bir diğer soru “dünyada en hayran olduğunuz lider” olup buna da yüzde 63 oranında Recep Tayyip Erdoğan cevabını verilmiştir (Telhami, 2012). Türkiye'nin Arap dünyasında sevilen ve model alınan bir ülke olduğunu gösteren pek çok araştırma ve çalışma olduğu bilinmektedir. Muhtemelen bu nedenledir ki Mısır başta olmak Bahar'ın yaşandığı ülkeler Türkiye ile aralarına ciddi engeller koymuştur. Hatta TV programlarında ve basılı medyalarında Türkiye aleyhinde yayınlar yapıldığı bilinmektedir. Bahar sonrasında hem Mısır hem de diğer ülkelerdeki darbeci yönetimler Türkiye ve R. T. Erdoğan tarafından sert bir şekilde eleştirilmiş ve halk iradesine saygı durulması gerektiği ifade edilmiştir.

Arap ülkelerindeki rejimler için “halk iradesi” ve “demokrasi” kavramları kadar itici ve antipatik bir söylemin olup olmadığı ise tartışmaya açıktır. Zira bu ülkelerin neredeyse 100 yıldır bu tür kavramlarla herhangi yakın tanışıklığı olduğunu görebilmek zordur.

1.4.3. Libya

Libya'daki olayların kanlı sonuçları olmuştur. Libya'da, İbadi mezhebine ait küçük bir berberi azınlığın dışında, Sünni Müslümanlar çoğunluğa sahiptir. Libya Tunus gibi kabile ve bölgesel farklılıklar bakımından homojen olmayan bir ülkedir. Şubat 2011'de Bingazi'de başlayan gösterilerde ilk başlarda Muammer Kaddafi'ye destek verilmiş ya da zayıf muhalefet edildiğinden Tunus gibi genel bir muhalefet oluşmamış ve nispeten ulusal bir mutabakat ve birleşme sağlanamamıştır. Gösteriler daha sonra diğer büyük şehirlere yayılmış ve Mübarek'in devrilmesinden bir kaç gün

sonra da Libya'nın Bingazi şehrinde Muammer Kaddafi'ye karşı daha büyük gösteriler başlayınca Ekim ayında Kaddafi'nin rejimi yıkılmıştır (Dalacoura, 2012: 65).

Arap Baharının Tunus ve Mısır'da gösterdiği etkiler sonrasında, Muammer Kaddafi diktatörlüğünde yönetilen Libya'ya da sıçraması kaçınılmaz hale gelmiştir. Libya'da yaşanacak olan olayların tetiklenmesi ise, 15 Şubat 2011'de muhalif bir avukat olan Fethi Terbil'in tutuklanması ile başlamıştır. Bu tutuklanmaya karşı halkın gösterdiği tepkiye karşı sert müdahalelerin yapılması sonrasında, adeta bir domino etkisi meydana gelmiş ve olaylar Muammer Kaddafi'nin öldürülmesine kadar uzanmıştır (Kuşoğlu, 2012: 108). Sonuçta 42 yıllık Muammer Kaddafi diktatörlüğü, yaralı olarak yakalanması ve halk tarafından linç edilmesi ile son bulmuştur. Düzenlenen gösterilere karşı Kaddafi yönetiminin orantısız güç kullanması, Libya'daki gösterilerin boyutunun artmasında önemli bir rol oynamıştır. Bu gelişme sonrasında Libya'nın Arap Birliği'ndeki üyeliği askıya alınmış, sonrasında Birleşmiş Milletler Güvenlik Kurulu, Libya'daki bazı isimlere yönelik kısıtlamalar getirmiş, ülkeye karşı havadan müdahaleye yönelik onay vermiştir (Doğan ve Durgun, 2012: 81).

Olayların gelişimine bakıldığında ise gerçekleşen protestolara yönelik sert tedbirler ayaklanmayı tetiklemiştir. Ayaklanma Libya'da çok hızlı bir şekilde vahşete dönüşmüştür. Kaddafi'nin halk arasında kendine yakın silahlı unsurları bulunuyordu. Aynı zamanda muhalefetin güçleriyle kendi rejim güçleri arasında muharebe kapasitesi bağlamında önemli bir dengesizlik vardı ve ordu kendi içinde bölünmüştü. Kaddafi'nin elit taburları dışında, çoğu düzenli ordu birimleri kargaşadan uzak kaldı. 2011 yılının Mart ayında BM Güvenlik Konseyi kararı ve Arap Lig'inin aldığı karar sonucu Katar, Birleşik Arap Emirlikleri ve Ürdün'ün girişimiyle kurulan Libya Halkını Koruma Koalisyonu harekete geçti. Yoğun askeri operasyonlar ve hava saldırıları çok fazla insan kaybına ve işkencelere yol açtı ve sonunda Ekim ayında Kaddafi, oğlu Mutasım ve hiç bir resmi yetkisi olmayan Devrimci Kumanda Konseyi üyesi Ebu Bekir Yunus Cabir öldürülmüştür. Libya'da Kaddafi'nin devrilmesinden sonra ülkede aktif olan silahlı militanlar ve DAEŞ ciddi suçlar işlemeye devam etmektedirler. Yönetim bunları kontrol altına alamamış ve hatta bazı şehirlerde

mahkemeler kapanmış, avukatlar ve hakimler saldırıya uğramışlardır. Daha sonra ülkede Trablus ve Tobruk'da olmak üzere iki⁵ ayrı hükümet ortaya çıkmış ve ülkede kaotik bir ortam söz konusu olmuştur (Özyürek, 2016: 69).

Libya'daki gelişmelere yönelik dış müdahalelerin konuşulması ve özellikle NATO müdahalesinin söz konusu edilmesine Türkiye karşı çıkmıştır. Ancak Arap Birliği ve BM Güvenlik Konseyi'nin dış müdahale lehine aldığı kararlar Ankara'yı bu tutumunu değiştirmeye zorlamıştır. Yine de Türkiye önce rejim ile isyancılar arasında arabuluculuk girişimlerinde bulunmuş ve Fransa'nın hava operasyonlarını eleştirmiştir. Mayıs ayında ise artık Kaddafi rejiminin şansının azaldığını görünce Türkiye tutumunu değiştirmiş, dönem itibariyle Başbakan olan R.T. Erdoğan, Kaddafi'ye görevi bırakma çağrısında bulunmuş ve Bingazi'de isyancıların kurduğu Libya Ulusal Geçiş Konseyi ile ilişkileri güçlendirmiştir. Türkiye'nin bu döneme kadar Kaddafi rejimi altında bir çözümü istemesinin sebebi, o ülkede sahip olduğu ekonomik çıkarları kaybetme korkusu ve iç karışıklığın yaşanması endişesidir. Türkiye'nin Libya deneyiminden çıkardığı en önemli ders ise Arap dünyasında değişim yönündeki baskıların çok güçlü olduğunu ve mevcut rejimlerin bölgesel ve uluslararası aktörlerin desteğini almadan bunlara karşı ayakta duramayacağını anlaması olmuştur (Yeşilyurt, 2013: 429).

1.4.4. Bahreyn

Şubat ortalarında protestolar Bahreyn'e ulaşmıştı. Bahreyn'deki göstericilerin çoğunluğu Şii idi. Talepleri mezhepsel değildi; çünkü Şiiler ülkede dini baskı görmüyorlardı. Bahreyn yönetimi, bu ayaklanmaları İran'dan ilham alan Şii isyanı olarak tanımladığı için, hükümet yanlısı gösterilerle Sünni İslamcılarını harekete geçirdi. Tunus ve Mısır protestolarındaki bütünlük Bahreyn'de yoktu. Aynı zamanda Bahreyn ordusu ve polisi de daha çok Sünni Müslümanlardan oluşuyordu. Yönetim, Şiilerin politikada hakim olmalarını istemeyen başta Suudi Arabistan olmak üzere körfez ülkelerinin baskısı altındaydı. 14 Mart'ta Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri ve

⁵ Genel olarak Libya'da iki ayrı hükümetten bahsedilse de, çalışmanın ilerleyen bölümünde bahsedileceği üzere, ülkede hükümet olduğunu iddia eden kabile destekli üç ayrı grup vardır.

Katar'ın ülkeye asker ve polis göndermesi ile ayaklanmalar kısa sürede bastırıldı (Özyürek, 2016: 70).

1.4.5. Yemen

Tunus'taki Yasemin devriminden iki hafta önce, Yemen'de iktidar partisi Cumhurbaşkanlığı dönem sınırını değiştireceğini açıkladı. 1978 yılından beri ülkenin başında olan Cumhurbaşkanı Ali Abdullah Salih'in görev süresi 2013 yılında sona erecekti. Yapılacak anayasa değişikliği Salih'e ömrünün sonuna kadar Cumhurbaşkanı olarak kalma imkanı verebilirdi. Bu açıklama gücün bir elde toplanması ve Cumhurbaşkanı'nın ve ailesinin malvarlığı üzerine hâlihazırda var olan kızgınlıkla da bağlantı kurularak politik bir fırtınaya sebep oldu. Bu değişiklik teklifi o dönemde muhalefet partilerini uzun dönemli seçim ve anayasal reform tartışmalarında anlaşmaya yanaştırmak için bir taktik de olabilirdi; fakat zamanlaması çok talihsizdi çünkü tam da Tunus'ta Cumhurbaşkanı Bin Ali devrilmişti ve bu şekilde yönetim artçı sarsıntıları desteklemiş oldu. İlk başlarda Salih'in istifasını talep eden, öğrencilerin, sivil toplum örgütlerinin ve muhalif aktivistlerin yer aldığı ufak gösteriler oldu. Ana muhalefet aktörü olan ve beş partinin gevşek koalisyonundan oluşan ve İslami görünümümlü ve sosyalist partileri de içeren “Ortak Buluşma Partileri” bloğu gerekli izinleri de alarak gösteriler organize etti. Gösterilerde gençler Tunuslu ve Mısırlı göstericilerin sloganlarını tekrar ederken, resmi pankartlar ve konuşmalar daha çok yapılması istenen reformlar üzerineydi.

Mısır'da Hüsnü Mübarek'in devrilmesinin hemen ardından ise her şey bir anda değişti. 11 Şubat gecesi binlerce Yemenli ülkelerinde de aynı değişim için sokaklara döküldü. Protestolara zamanla zaten yönetimle sorunu olan kuzeydeki Huti'ler de katıldı. Haziran ayında Salih bir saldırıda yaralandı ve Suudi Arabistan'a götürüldü. Daha sonra yetkisini Ocak ayında yardımcısı Abd Rabbuh Mansur Al-Hadi'ye devretmeyi kabul etti. 21 Şubat 2012'de ise tek aday olan al-Hadi iki yıllığına Cumhurbaşkanı seçildi. 2014 yılında ise Şii Zeydi mezhebine mensup olan silahlı Husiler, eski Cumhurbaşkanı Salih'e bağlı olan güçlerle birlikte Sana'ya girdiler. 2015 yılının başında Cumhurbaşkanı Hadi çekilmek zorunda kaldı. Aynı yıl Mart ayında Suudi Arabistan önderliğinde koalisyon güçleri hava saldırısına başladı ve

beraberinde ülkeye kara birlikleri gönderip, hava ve deniz ablukası uyguladılar. Ülkede hali hazırda iki taraf da çok fazla savaş suçu işlemektedir. Koalisyonun hava saldırıları sonucu şimdiye kadar 2000'den fazla insan ölmüştür. Aynı zamanda DAES de Şii camilerini hedef alıp sivillere saldırılar düzenlemiştir (Özyürek, 2016: 72).

1.4.6. Suriye

Mart 2011'de Arap Baharı Suriye'ye ulaşmıştır. Dera'da okul duvarlarına hükümet karşıtı sloganlar yazan yaşları 9 ve 15 arasında değişen 10 çocuk tutuklanıp, çoğu rapora göre, işkence görünce, insanlar Dera'da sokaklara dökülmüştür. Bu kalabalığın çoğu tutuklu çocukların aileleri ve akrabalarıydı. Sonrasında protestocuların sayısı artınca, polis kalabalığa ateş açtı ve dört kişi öldü. Ertesi gün kalabalık daha da arttı. Güvenlik güçlerinin sert tepkisi devam etti ve daha fazla insan öldürüldü. Bunun yanı sıra şehirde elektrik, su ve mobil telefon hatları kesildi, güvenlik güçleri şehri kuşattı. Rejim bu durumu diğer bölgelere yayılmadan bitirmek istiyordu (Lesch, 2012: 55-57). Fakat protestoların diğer şehirlere yayılması engellenemedi. İlk başlarda kalabalığın talepleri siyasi tutukluların salınması, olağanüstü halin kaldırılması ve Baas Partisi'nin iktidardaki tekeline bitirecek olan anayasal değişiklikler yaparak siyasetin önünü açmaktı. Gösterilere karşı sert tutum devam edince, “rejimi indirme” sloganı Suriye'de de duyulmaya başlandı (İsmail, 2011: 539).

Arap Baharının Suriye'de meydana getirdiği etkiler Tunus, Mısır ve Libya'da olduğu gibi yönetim değişikliği ile sonuçlanmamış, ülke iç savaşa sürüklenmiş, birçok Suriyeli hayatını kaybetmiş ve milyonlarca Suriyeli ülke topraklarını terk etmek zorunda kalmıştır. Avrupa ülkeleri ve Amerika, Suriye'de halkın yönetime karşı protestolarını desteklemiş ve rejim değişikliğinin olması yönünde baskıda bulunmuştur (Kardaş, 2013: 75).

Suriye'de Arap Baharının gelişimini, Şen şöyle açıklamıştır: “2010 yılının sonlarında Kuzey Afrika ve Ortadoğu coğrafyasında başlayan halk ayaklanmaları Suriye rejimini endişelendirse de, rejimin ilk tepkisi bu değişim rüzgârının Suriye'yi etkilemesini önemsememek ve özgüvenle Suriye'nin diğer ülkelerden farklı olduğunu

savunmak olmuştur. Rejim mevcut iç ve dış desteklerden dolayı değişim rüzgârlarının kendisini çok zorlamayacağı kanaatinde olmuştur. Beşer Esed, uluslararası alanda takındığı muhalif duruşun halkı tarafından desteklendiği ve ülkenin yaşadığı ekonomik zorluklar ve siyasi açmazlara halkın dayanma gücü olduğu, en azından onları ayaklanmaya sevk edecek düzeyde olmadığı düşüncesiyle hareket etmiş, devletin ve halkın arasında bu meselelerde görüş farklılığı olmadığını savunmuştur” (Şen, 2013: 59). Bu tespitten hareketle, Suriye rejiminin Arap Baharıyla birlikte başlayan protestolara karşı daha dik bir duruş sergilediği söylenebilir.

Artan protestolara karşı hükümet 24 Mart 2011'de bir dizi reform açıklamıştır. Bu durum Arap Baharından etkilenen diğer ülkelerdeki yönetimlerin tepkilerine benziyordu. Aynı zamanda protestolarda ölümlerle sonuçlanan kanun dışı eylemleri soruşturmak için bir komitenin kurulacağı da açıklanmıştı. Hükümet çalışanların maaşlarının %20-30 civarı arttırılacağı, gelir vergisinde indirim, emekli maaşlarında artış, sağlık ve yargı reformları, medya kısıtlamalarında rahatlama, yolsuzlukla mücadele ve daha çok siyasi partinin seçimlere katılmasına izin verilmesi gibi vaatlerde bulunuldu. En önemlisi de 1963 yılında Baas Partisinin darbe ile yönetime gelmesinden sonra yürürlükte olan olağanüstü hal kanununun kaldırılmasıyla ilgili çalışma yapmak için bir komitenin kurulacağıydı. Ancak bu kanun hükümetin anayasa ve ceza kanunlarını çiğnemesine imkan veriyordu ve yakalananların mahkemeye ilgili şikayetlerini dile getirmelerini ve soruşturma esnasında avukata sahip olmalarını engelliyordu. Nisan ayında Beşer Esad göstericilerin taleplerinden olan olağanüstü hal kanununu kaldırdı fakat başka aynı derecede kısıtlayıcı kanunlar halihazırda vardı. Örneğin bu yasalar güvenlik güçlerini adli kovuşturmayaya karşı koruyor ya da Müslüman Kardeşler (1970'lerden beri Suriye'de yasaklıdır) üyesi olanları ölüm cezasına çarptırabiliyordu (Lesch, 2012: 7086'dan, Akt. Özyürek, 2016: 71-73).

Protestolar daha çok Sünni çoğunluğun olduğu yerlerde yoğunlaşmıştı. Lazkiye, Tartus ve Süveyde gibi azınlık nüfusunun güçlü olduğu yerlerin çoğunluğu rejime destek vermeye devam etmişti. Halep ve Şam'da da çok fazla protesto gerçekleşmemişti. Şam Esad'ın yaşadığı ve çalıştığı yerd. Halep ise çok sık seyahat ettiği bir şehirdi ve yönetim kademelerinde birçok Halepli bulunmaktaydı. Özellikle

bu iki vilayet yabancı yatırımdan, altyapısal gelişimden, kent güzelleştirmesi ve turistik yerlerin bakımından en fazla payı alan yerlerdi. Orta sınıf ve orta üstü sınıf bu gelişmelerden faydalanıyordu. Yine bu iki şehirdeki ordu ve güvenlik güçlerinin hakimiyeti de etkili olmuştur. Sünni, Alevi ya da Hristiyan olsun işadami sınıfının çoğunluğu da yine Esad'ı desteklemeye devam ediyorlardı (Lesch, 2012: 96-100'den Akt Özyürek, 2016: 71-73).). Bu iki şehir hariç tüm ülkeye yayılan gösterilerde, durum eleştirilmeye başlanmıştı. Aynı yıl 29 Temmuz Cuma gösterilerinin adı “Sessizliğiniz bizi öldürüyor” cumasıydı. Hem uluslararası camiaya hem de Halep ve Şam'a sesleniliyordu. Güvenlik güçlerinin protestoları bastırmak için tutuklama, gözaltında işkence gibi sert yöntemlere başvurmaları daha da fazla direnişe sebep oldu. Protestoların 15. haftasında göstericilerin sayısı 4 milyonun üzerine çıktı. Böylece durum artık rejime ulusal bir başkaldırıya dönüşmüştü. Haziran ayının başında “İnsan Hakları İzleme Komitesi”nin (Human Rights Watch) raporunda göstericilerin ve onları izleyenlerin sistematik şekilde öldürüldüğünü, keyfi tutuklamaları, kayıpları, işkence, tıbbi yardımı reddetme, infazlar ve toplu mezarlar gibi birçok şiddet olayı yer aldı (İsmail, 2011: 539; Lesch, 2012: 110-111).

31 Mayıs ve 3 Haziran 2011 tarihleri arasında sürgündeki muhalifler ve aktivistler, tüm muhalefeti temsil edecek bir organizasyonu oluşturmak için Türkiye'de (Antalya'da) bir araya geldiler. “Değişim için Suriye Konferansı'na” önemli Suriyeli işadamları da dahil oldu. Konferans daha sonrasında kurulacak olan “Suriye Ulusal Konseyi”ne (SUK) bir temel oluşturmuş oldu. Haziran ayına gelindiğinde Beşar Esad televizyondan üçüncü ulusa seslenişini gerçekleştirmişti. Yine yapmak istediği reformlardan, geçen süre zarfında dökülen kanın hesabını soracağından, şiddetin sorumlusu olarak silahlı gruplardan ve komplolardan bahsetmişti. Muhalefet bu sözleri daha önceden de duyduklarını ve yine ayaklanmanın gerçek sebeplerinin görmezden geldiğini söyledi (Karabat, 2013:110).

Esad'ın son konuşmasının ardından ilginç bir gelişme olarak yeni siyasi parti kanunu tasarısı hazırlanıp internette yayınlandı. Tasarı'nın Ağustos'ta mecliste oylanacağı söylendi. Bu kanun tasarısına göre Baas'ın tek parti iktidarı sona erecekti. Halihazırda 1970'lerden beri iktidar partisine sadık bir kaç sol partiden oluşan

muhalefet partisi vardı; fakat Baas her zaman egemendi. Suriye anayasasında Baas'ın ülkenin ve halkın lideri olduğunu ifade eden bir madde bile vardı. Yeni kanun tasarısı yönetim ve yasamada çoğulcu bir sistem getirse de, birçok kısıtlamayı da barındırıyordu. Örneğin Müslüman Kardeşler ya da bir Kürt Partisi benzeri herhangi dini, etnik ve bölgesel partinin kurulmasını engelliyordu (Lesch, 2012:115). 2013 yılına gelindiğinde artık ülkede şiddetli bir iç savaş yaşanmakta ve komşu ülkelerdeki Suriyeli mülteci sayısı 1 milyona ulaşmıştı. Aynı yıl Haziran ayı itibari ile hayatını kaybeden kişi sayısı ise 60.000 rakamını geçmişti (UN, 2013). Devam eden dönemde ülkedeki istikrarsızlık ve yönetim boşluğundan faydalanan El-Nusra, DAESH ve YPG (PYD'nin silahlı kolu) gibi terör örgütleri Suriye topraklarında belli bölgeleri ele geçirip hakimiyet kurmuşlardır.

Sonuç olarak Esad rejiminin halkın isteklerini karşılama niyeti yoktu. İran ve Rusya'nın kendilerinin arkasında durması onları cesaretlendirdi ve ülkede muhalefeti bastırmak için kanlı operasyonlarına devam ettiler. İran ve Rusya sadece siyasi destek değil, askeri, istihbarat ve ekonomik anlamda da Suriye'yi desteklediler. Sahada muhaliflerle savaşan İran Devrim Muhafızları ve Hizbullah militanları basına yansımıştır. 2015 yılından itibaren ise Rusya'nın aktif olarak Esad'ı desteklemek ve kendi söylemiyle "Daeş'e karşı" Suriye'deki iç savaşa müdahil olması Esad'ı güçlendirmiş ve muhalefet ağır yara almıştır. 2016 yılı itibariyle ülkede 13,5 milyon kişi insani yardıma muhtaç duruma düşmüştür. Yaklaşık 386.000 kişi ölmüş, 6.5 milyon kişi ülke içinde yerlerinden edilmiş ve Lübnan, Irak, Ürdün ve Mısır'da sayıları 6 milyonu aşkın kişi mülteci olmuştur. Aynı tarih itibariyle Türkiye'de yaklaşık 3,6 milyon Suriyeli bulunduğu hesaplanmaktadır (ACAPS ve UNHCR, 2016)

İKİNCİ BÖLÜM

ARAP BAHARININ YAŞANDIĞI ÜLKELERİN VE BÖLGENİN GENEL EKONOMİK GÖRÜNÜMÜ

Arap Baharının yaşanmasına neden olan temel faktör, halkın sosyal, siyasi ve ekonomik anlamda yaşadıkları sorunlardır. Başka bir ifade ile iktidarı elinde bulunduran kabile otokrasısından bunalmış olan halkların bir tepkisidir. Bu konuda Gelvin (2012) Mısır için “şişman kediler” ve “Nil'in balinaları” betimlemesi yaparak orta-alt toplum kesimleri ile iktidar ve nüfuz zümreleri arasındaki farka dikkat çekmektedir. Dünyanın karbon bazlı enerji kaynağı zenginliği bakımından en değerli coğrafyasında yer alan Ortadoğu ve Kuzey Afrika (kısaca MENA) bölgesinde halkın bu kaynakların ihracından elde edilen gelir ve diğer kaynaklardan adil bir dağılımla yararlanamadığı bilinmektedir. Diğer yandan bahsi geçen yerlerde küresel güçlerin kendi stratejik amaçları için yerel suni iktidar gruplarını kullanarak vekaletler üzerinden besledikleri kaos düzeni bölgede sürdürülebilir huzuru engellemektedir. Kaynak ve Gürses'in (2004) ifadesi ile bölgedeki tüm karmaşa ekonomik olup petrol üzerindeki paylaşım mücadelesinden kaynaklanmaktadır.

Arap Baharı sonrasında beklenen “Bahar” hiçbir ülkeye gelmediği gibi yaşandığı ülkelerde enflasyon, işsizlik, hesap verebilirlik, ekonomik büyüme vb. gibi temel göstergelerde olumlu bir görünüm söz konusu değildir. Çalışmanın bu bölümünde Arap Baharının ekonomik ve politik durumu bağlamında değerlendirmeler yapılacaktır.

2.1. Bölgenin Ekonomik Görünümüne Bakış

Çoğu Arap ekonomisinde devlet, tüm sektörleri gölgeleyen en önemli ekonomik aktördür. Gıda, enerji, istihdam, barınma, sağlık ve diğer kamu hizmetleri gibi toplumsal yaşamın temel gereksinimlerinde devlet genellikle hem ilk, hem de son kademedeyi almaktadır. Bu son derece verimsiz sistemin işleyişi, yüksek miktarlarda sübvansiyonlara, ekonomik kontrollere ve diğer birçok rekabetçi olmayan uygulamalara dayanmaktadır. Merkezi iktidarlar, bürokratik yönetici seçkinler ve

bunların destekçileriyle teşkil eden yapı kendi çevresi ya da “çıkar koalisyonları” için iyi sonuçlar ortaya koysa da, sıradan vatandaşlara refah ve sosyal adalet sağlamada başarısız olmuştur. Merkezi iktidarlar da kendilerini her döneme uygun bir ideoloji, kabile, din vb. adlarla kabuklandırmış ve bu yapının da her zaman dış destekçileri olmuştur. Bu nedenle 1960 ve 1970’lerin sosyalizmi, 1980’lerin liberalizmi ve 1990’ların neo-liberalizmi ve 2000’lerin küreselleşmesi Arap ülkelerinde katı devletçiliği, ayrıcalık sistemini, ideolojik veya din eksenli iktidar erklerini değiştirmeye yetmemiştir (Malik ve Awadallah, 2011: 5).

Arap ülkelerinin neredeyse hiçbirinde gelişmiş ülkelerdeki gibi meşru bir demokrasi anlayışı, kurumsallaşmış devlet yapısı, bağımsız yargı sistemi, etkili muhalefet, yöntem ve kaynakları belirlenmiş sürdürülebilir bir kalkınma planlaması, farkındalık yaratabilen bir sivil toplum, önü açılmış özel sektör girişimciliği vb. bulunmamakta ya da yok denecek kadar az durumdadır. Bu olguların hemen hepsi merkezdeki bir aile, ideolojik grup veya kişilerin elindedir ve bunların kendi inisiyatiflerine göre teşkil etmektedir (Akbaş, 2012: 54; Akıncı, 2015: 49). Bu yapılanmaların hamisi ve devamının bekçisi ise asker ve rejimlerin korucusu gibi hizmet veren tüm kolluk birimleridir denilebilir. Nitekim Mısır’ın Ankara Büyükelçisi Abdurrahman Selahaddin, Cumhuriyet Gazetesi’ndeki (11.03.2012, s. 10) röportajında⁶ “Bugün askerin rolü bütün kurumların kendilerine düşen görevleri yerine getirdiğini denetlemesi bağlamındadır” ifadesini kullanarak askerin rolünü belirtmiştir. Selahaddin ayrıca, Mısır ve Türkiye’nin ortak bir tarihi olduğunu ancak Mısır’ın Türkiye’nin yolundan gitmediğini ve Türkiye modelini izlemediği bir öz eleştiri olarak ifade etmiştir. Büyükelçinin, Türkiye modelinin izlenmesi gerektiği düşüncesi olumlu bir yaklaşım olarak değerlendirilebilmekte ancak askerin rolünün “bütün kurumlar üzerinde denetim” şeklinde kabul edilmesi tartışmaya açıktır.

Bölgenin siyasi durumunu Lewis (2000: 98) şu şekilde özetlemektedir: “Batılı anlamıyla demokrasi, yani düzenli aralıklarla serbest seçimlerin yapıldığı ve hükümetin seçmenlerce devrilebileceği politik sisteme Ortadoğu’da pek rastlanmaz.

⁶ Büyükelçinin beyanatı, Mısır’da ülkenin seçilmiş ilk Cumhurbaşkanı olan Muhammed Mursi’ye karşı Abdülfettah el Sisi tarafından 3 Temmuz 2013 tarihindeki darbeden öncedir.

Bölge ülkelerinin çoğunda seçimler varsa da, bu kısmen seçimin modern bir devletin moda olan kisvesi olmasından, kısmen de uluslararası yardımlardan yararlanmak için bir tür seçimin gerekli olmasındandır. Ancak bu rejimlerin çoğunda hükümetler seçimle değil, seçimler hükümetlerce değiştirilir. Bölgede gerçek seçimin yapıldığı ve hükümetlerin seçimle değişebildiği Türkiye ve İsrail olmak üzere sadece iki ülke vardır.” Doğal olarak bu durum MENA ülkelerinin ekonomilerini etkilemektedir.

MENA bölgesinde kalkınma sürecinde izlenen devlet merkezli paradigmalara dayalı modeller, daha önce ifade edildiği üzere mevcut hidrokarbon kaynaklarına dayanmaktadır. Bölgenin ekonomik patolojisinin tipik özelliği, neredeyse tüm faaliyetlerin (zayıf özel sektör, bölünmüş işgücü, sınırlı bölgesel ticaret ve üretim dahil) petrol, petrol azsa akaryakıt ticareti (kıyı bankacılığı, tesis işletme, yer tahsisi, geçiş kira bedelleri vb.) üzerine kurulu olmasıdır. Bu durum kazanılamamış ve hazır kaynak tüketimine dayalı ekonomilerin meydana gelmesine neden olmaktadır. Böyle bir gelir akımına güvenmek ise Arap ekonomileri için “asli günah” ya da “doğal kaynak laneti”⁷ dir. Bölge, birçok Arap ülkesinde olduğu gibi toplam mal ihracatının yüzde 80’inden fazlasını oluşturan petrol ve doğal gaz ihracatı ile bol miktarda doğal kaynağa ev sahipliği yapmaktadır (Harrigan, 2011: 1-2).

Doğal kaynakların daha az olduğu yerlerde bile, örneğin Suriye’de, ihracat yapısında akaryakıt ihracatı ve akaryakıt işleme egemen olmuştur. 2005 yılına kadar Suriye'deki toplam ihracatın %67’si akaryakıttan oluşuyordu. Benzer şekilde, petrol piyasalarında oldukça önemsiz bir oyuncu olan Yemen’de akaryakıt ihracatı toplam ihracatın %70’ini oluşturmaktadır. Bir diğer örnek ise Mısır’dır. Mısır, hem karbon kaynakları hem de dış ticaret bakımından zayıf olmakla birlikte ülkeye giren döviz miktarının neredeyse üçte ikisi turizm ve Süveyş Kanalı’ndan elde edilen gelirlerden oluşmaktadır. Sahra altı Afrika’ında ise durum pek farklı olmadığı gibi bu ülkelerin büyük çoğunluğu modern dünyanın yararlanabildiği hemen her şeye uzak olduğu gibi iç savaş, açlık, derin yoksulluk vb. yaşamakta ve çoğunlukla dış yardımlarla ayakta

⁷ Doğal Kaynak Laneti (The Curse of Natural Resources) teorisini ileri süren Sachs ve Warner (1995); “doğal kaynak zengini olan ülkelerin daha düşük ekonomik büyüme oranına sahip olduğu gerçeğinden hareketle doğal kaynakların büyüme üzerindeki etkisinin negatif olduğunu iddia ederek tarihsel örnekler ve gerçekleşmiş verilerle bunu temellendirmişlerdir” (Ulucak, 2016: 86).

durumdadırlar. Fakir ÷lkelere yapılan yardım akışları, büyük ölçüde jeo-politik konumdan kaynaklanmakta ya da mevcut rejimlerin desteklenmesi için sağlanmaktadır (Malik ve Awadallah, 2011: 5-6).

Geleneksel olarak, Arap devletlerinde ya da daha geniş açıdan MENA bölgesindeki devletlerde toplumsal düzen, sistemler veya rejimlerin baskıları ve yeniden dağıtma birleşimi yoluyla korunmaktadır. Ancak bu strateji yakın geçmişe kadar işe yaraymış olsa da demografik yapıdaki değişim ve teknoloji ile yeni nesil güçlerin ortaya çıkması (örn. sosyal medya), yolsuzlukların ve hukuksuzlukların yaygınlaşması, kamu hizmetleri ve temel hizmetlere erişim sorunu, nepotizmin (adam kayırmacılığın) yükselmesi ve liyakatten uzak anlayışın yaygınlaşması gibi nedenler bölgedeki rejimlerin ciddi bir sorgulamaya maruz kalmasına neden olmuştur. On yıllardır Arap iktidar erkleri, halklarına kendi güvenlikleri korkusuyla hükmetmiştir. Güvenlik tehdidi iddiasıyla iktidarlar sivil, siyasi, akademi, bilim hatta dini alanlara müdahalede bulunmaktan çekinmemiştir (Malik ve Awadallah, 2011: 6-7).

Bölge ÷lkelerinde gör÷len nüfus artışı ve toplumsal değişimle birlikte yeniden dağıtımın maliyeti de önemli ölçüde artmış, bu artış pek çok ÷lkede mevcut kapasitenin karşılayamayacağı bir düzeye gelmiştir. Gıda fiyatlarındaki yükseliş, doğal kaynaklar bakımından zengin ÷lkelerde bile bu sosyal mübadelede maliyetleri artırmıştır. MENA bölgesi, dünyadaki en fazla gıda açığı olan bölgelerden biridir ve tarımsal üretimin düşmesiyle birlikte, büyük ölçüde gıda ithalatına bağımlıdır. Gelişmiş Arap hükümetleri ise günümüzde gıda maddelerinin temininde sübvansiyon yoluna başvurmakta, bu da bu ÷lkelerin bütçelerinin büyük bir kısmına denk gelmektedir. Gıda fiyatlarında uzun vadeli bir yükseliş için son tahminler karşısında mali açıdan daha da sürdürülebilir olmayan politikalara yönelmekte ve ithalatlarını artırmaktadırlar. Yalnızca Suudi Arabistan'da, gıda ithalatı için ayda yaklaşık bir milyar ABD dolarından fazla harcama yapılmaktadır. Buğday üretimi yapılabilen Nil sahasında tarıma elverişli geniş arazileri olan Mısır'da bile yaklaşık dört milyar dolar gıda ithalatı yapılmaktadır. Körfez bölgesinde genel gıda ihtiyacının yaklaşık yüzde 90'ı ithal edilmekte, 2020'ye kadar toplam gıda ithalatının yüzde 105 oranında artması beklenmektedir (Bakırtaş ve Haydaroğlu, 2007: 281-282; Miklos ve Tenreyro, 2010).

Bölge ülkeleri, ekonomilerinde sürdürülebilirlikten uzak politikalar izlemektedir. Ancak petrol piyasalarının oynaklığı, Arap ekonomileri için yapısal bir risk oluşturmaktadır (Tablo 2.1). Örneğin bu ülkelerin kamu maliyesi, petrol piyasalarındaki dalgalanmalara ve geçmişe göre fiyat düşüşlerinden kaynaklanan maliyetlere karşı savunmasız kalmaktadır.

Tablo 2.1. Petrol Fiyatlarındaki Dalgalanmalar ve Nedenleri

Ocak 1999 - Eylül 2000	Artan Petrol Talebi / OPEC Arz Kesintisi	11,3 dolardan 33,9 dolara
Eylül 2001 - Mart 2003	11 Eylül Saldırıları / ABD'nin Irak'ı işgali	23,1 dolardan 28,1 dolara
Aralık 2003 - Haziran 2008	Artan Petrol Talebi, Azalan Petrol Arzı / Spekülatif Hareketler / Petrol Krizi	43,2 dolardan 156,6 dolara
Haziran 2008 - Ocak 2009	Azalan Petrol Talebi - Küresel Resesyon / 2008 Küresel Ekonomik Krizi	156,6 dolardan 48,4 dolara
Ocak 2009 - Haziran 2009	Küresel Resesyondan Çıkış Politikalarının Devreye Girmesi / Jeopolitik Olaylar (ABD ve İsrail'in İran'a Müdahalede Bulunma Tehdidi, Rusya'nın Gürcistan'a Müdahalesi)	48,4 dolardan 79,2 dolara
Ağustos 2010 - Nisan 2011	Dünya Enerji Talebinin, Dünya Ekonomik Büyüme Oranından Daha Hızlı Artması (Çin'in Enerji Tüketiminde ABD'yi Geçmesi)	80,6 dolardan 123,4 dolara
Ağustos 2014 - Ocak 2015	ABD'de Kaya Petrolü Üretimindeki Hızlı Artış / Irak ve Libya'daki Çatışmalar Nedeniyle Petrol Üretiminin Azalması Beklenirken Aksine Artması / OPEC'in Üretim Kotasını Azaltmama Kararı	100,7 dolardan 50,1 dolara
Ocak 2015 - Ocak 2016	Küresel Ekonomi Piyasasında Yaşanan Gelişmeler / Özellikle Asya'da Petrol Talebinin Yavaşlaması / Ocak 2016'da İran'a Uygulanan Ekonomik ve Finansal Yaptırımların Kaldırılması	50,1 dolardan 29,4 dolara
Ocak 2016 - Temmuz 2017	OPEC Petrol Arz Kısıntısı / İngiltere'nin AB'den Ayrılma Kararı(Brexit) / Çin'in Yavaşlayan Büyümesi / ABD'de Seçim Gibi Küresel Belirsizlikler	29,4 dolardan 50,2 dolara

Kaynak: (Kaya, 2017: 15).

Mevcut rezervlere göre 40-45 yıl ömrü kaldığı ileri sürülen (Karaca, 2017), petrol ve diğer doğal kaynakların tüketilmesi üzerinde kurulu olan ekonomik kalkınma modelinin Arap ülkeleri için son kullanma tarihini doldurduğu ya da sonuna yaklaştığı pek çok çevrede ifade edilmektedir. Petrol bazlı tüketim, ithalat ve harcamaların ekonomik anlamda sonu gelmeye başladığı gibi bu durum yakın bir gelecekte siyasi

ve toplumsal sorunlara elbette neden olabilecektir. Petrol serveti üzerine inşa edilen bu ekonomik model ve devlet sistemleri, içerisinde barındırdığı pek çok riskle birlikte hızla politik ve ekonomik bir sorumluluk haline gelmektedir. Mali sürdürülebilirlikle ilgili soruların yanı sıra, petrol ekonomilerinin tarımsal gelişme, istihdam yaratma ve gelecek nesillere güçlü bir yapı miras bırakabilme gibi konularda beklentileri karşılayamama potansiyeli risk faktörlerini teşkil etmektedir. Küresel ekonomik ve siyasi gelişmeler, petrolün mevcut gelecek projeksiyonu gibi pek de iç açıcı olmayan beklentilere bir de yerel düzeyde halk hareketleri (isyan, protesto, rahatsızlık, yükselen muhalefet, sosyolojik gelişmeler vb.) eklendiğinde, Arap hükümetlerinin kırılabilirliğini artmaktadır (Malik ve Awadallah, 2011: 6-7). Bu durum karşısında ülkelerin önünde şu üç seçenek söz konusu olabilecektir:

- Birincisi; halk hareketlerinin katı ve şiddet temelli baskılarla, darbelerle, güvenlikçi politikalarla bastırılması,
- İkincisi; otoritenin ortadan kaldırılarak yeni iktidarlara ya da iktidar adaylarına destek verebilecek dış güç ve çevrelerin denetimine açık bir yapı oluşturulması,
- Üçüncüsü; gelişmiş ve başarılı devletlerde olduğu gibi demokratik geçişlerin sağlanarak toplumsal mutabakatın tesis edilmesidir.

Bu üç durumun gerçekleşebilmesi olasılığına bakıldığında üçüncü seçeneğin onlarca yıldır hiçbir Arap ülkesinde söz konusu olmadığı bir gerçektir. İlk iki seçeneğin tipik örneği ise Mısır ve Libya'dır.

Bölge devletlerinde devlet-iş dünyası ilişkisi, büyük ölçüde kurumsallaşmış nitelikte olmayıp kişisel ilişkilere dayalıdır. İşadamları ve yöneticiler genellikle "gayri resmi, münhasır ve kısa vadeli" devletle bağlantı kurmalarını sağlayan çıkarların örtüştüğü ağlar üzerinden ilişki kurmaktadır. Ticari girişimciliğin daha dinamik olduğu Körfez ekonomilerinde bile, şirketlerin yönetim kurullarına birkaç etkili aile hâkimdir ve bunlar da genellikle iktidar erkleridir. Fakir olan diğer Kuzey ve Sahra Altı Afrika ülkelerinde ise durum çok daha karmaşıktır. MENA ülkeleri genelinde bir değerlendirme yapıldığında özel sektörün petrol dışında sınırlı ihracat kapasitesi ve

üretimde de oldukça düşük verimlilik seviyelerinde olduğu görülmektedir. Körfez bölgesi dışında diğerlerinde dünyanın en yüksek genç işsizlik oranları görülmektedir. Yoksulluk ve işsizliği azaltmayı başaran gelişmiş ülkelerde emek ve bilgi yoğun üretim, sürdürülebilir kalkınma stratejisi gibi politikalar uygulanmakta iken bahsi geçen ülkeler bu kavramlara halen uzaktır (Luciani ve Hertog, 2010: 4-6).

Ortadoğu'da “Bahar”dan sonra ne değişmiştir sorusuna ise kısaca şu şekilde yanıt verilebilir: Arap Baharı sonrasında, daha önce de ifade edildiği gibi, bazı siyasi değişimler söz konusu olmakla birlikte, bu çalışmada esas itibariyle ekonomik anlamda nelerin değiştiği üzerinde durulmuştur. Uluslararası Gelişim ve Araştırma Merkezinin yaptığı (International Development Research Centre- IDRC) “Arap Baharından Ekonomik Bahar'a: Daha kapsayıcı ve sürdürülebilir bir büyüme için ileriye dönük bir araştırma” adlı çalışmada Arap Baharının ortaya çıkışından bu yana neyin değiştiği sorusu sorulmuş; cevap olarak da değişen çok fazla bir şey olmadığı belirtilmiştir. Arap dünyasının karşı karşıya kaldığı ekonomik, sosyal ve siyasi sorunlar ve zorluklar temelde değişmeden devam etmektedir. Ayaklanan halkların ileri sürdüğü ve protestocular tarafından gündeme getirilen konular ve Arap Baharını teşvik eden ekonomik sorunlar yeni değildir. Geçtiğimiz on yıllar boyunca eğitim ve sağlıkta bazı iyileşmeler görülmesine rağmen, bölge için yoksulluk seviyeleri -bazı ülkeler hariç- düşük olsa da, ekonomik faaliyetler genellikle durgun ve sürdürülebilirlikten uzak olmuştur (Razzaz ve Razzaz, 2014: 2-3).

Genel olarak Ortadoğu'da devlet-halk arasındaki uyumsuzluğun pek çok nedeni olmakla birlikte ideolojik, ekonomik, sosyal vb. temelde bir araya gelen patrimonyal⁸ görünümlü menfaat gruplarının uyguladığı baskı ve şiddete dayandığı ifade edilebilir. Ortadoğu'yu kültürel, ekonomik ve toplumsal bakımdan “istisnai” ve “kendine has” şartları olan bir yer olarak niteleyen Bellin'e (2004) göre, bu şartlar

⁸ Max Weber tarafından siyaset bilimine kazandırılmış ve kökeninin “Doğu Despotizmi” olarak ileri sürüldüğü iddia edilen Patrimonyalizm anlayışına göre, bir toplumda öteden beridir kontrolü elde tutan siyasal otoritenin yasallığı, idare edilenlerin çok eskiden beri devam edegelen kurallara ve siyasal güçlere bir tür kutsallık ve dokunulmazlık atfetmeleri sonucu ortaya çıkar. Söz konusu otorite toplumca tabulaştırılmış ve bu tabuya da itaate “iman” edilmiş bir gelenek ortaya çıkar ki bu da Patrimonyalizmin özünü oluşturur. Kavramın günümüz Orta Doğu toplumları için kullanılan hali “neo-patrimonyalizm” dir (Doğan, 2011: 164-165; Yıldırım, 2012: 3-4).

altında demokrasinin, temel hak ve özgürlüklerin mikro ve makro anlamda gelişmesi mümkün değildir. Bunun da başlıca nedeni otoriter rejimlerin iktidarlarını korumak üzere teminatını güçlü güvenlik aygıtında aramalarıdır. Otoriter rejimler, tarihte de görüldüğü üzere dünyanın her yerinde varlıklarının devamı için şiddete başvururlar veya bunu tehdit olarak kullanmış veya kullanmaktadır. Ancak bunlardan çok azı Ortadoğu'daki rejimler kadar güçlü güvenlikçi anlayışa sahiptir (Bellin, 2004: 143-144).

Ekonomik ve sosyal kalkınma ile özgürlükler arasında güçlü bir ilişki olduğunu öne süren Sen (2004: 26) şunları ifade etmektedir: “Özgürlükler sadece kalkınmanın asli amaçları değildir, aynı zamanda onun başlıca araçları arasında yer alır. Özgürlüğün değerlendirici önemini temel almanın yanı sıra, farklı özgürlük türlerini birbirine bağlayan olağanüstü ampirik bağlantıyı da anlamak zorundayız. Çünkü siyasal özgürlükler iktisadi güvenliği geliştirmeye yardımcı olur, toplumsal fırsatlardaki adil dağılım iktisadi katılımı kolaylaştırır. Tüm bunlar kişisel refahın yanı sıra, toplumsal refahın sağlanabilmesinde olanak tanıdığı kamusal alanda da sosyal, siyasi ve iktisadi gelişmenin önünü açar. Bu nedenle özgürlüğü merkeze alan iktisat ve kalkınma süreci anlayışı benimsenmelidir.

2.2. Geçiş Sürecindeki Ülkelerin Genel Ekonomik Durumu

Arap halkları 2011 yılında durumlarının kötüleşmesi üzerine sokağa çıkarak rejimleri sarsmış bazılarının da değişmesine neden olmuşlardır. Ancak günümüz itibariyle şikâyet ettikleri hususlarda kayda değer bir iyileşme olmadığı gibi, aksine birçoğunda durum daha da kötüleşmiştir. Libya, Yemen ve Suriye gibi ülkeler kötüleşmenin açık örneğidir. Genel olarak ise MENA bölgesinde pek çok temel ekonomik, siyasi ve refah göstergeleri aşağı yönlü hızlı bir ivme kazanmış, düzelmese bile en azından eski haline gelmesi uzun ve belirsiz bir geleceğe kalmıştır. Arap Baharı sonrasında MENA bölgesindeki çoğu hükümet, daha önceleri duymazdan geldikleri değişim ve iyileşme taleplerine kulak vermek veya anlamak üzere “zorlama” politikalara yönelmişse de, bunların sürdürülebilir olmadığı açıktır. Örneğin Mısır’daki “yeni nesil cunta”, Libya ve Suriye iç savaşı vb. gelecek için belirsiz bir sürece doğru ilerlemektedir.

Arap Baharı sonrasında, iş başına gelen hükümetlerin çoğu yeniden dağıtım politikaları, kaynak tahsisleri ve değişim taleplerini karşılamak üzere derinliksiz ve istikrar vaat etmeyen geçici politikalara yönelmiştir. Ancak ellerinde hidrokarbon kaynakları bakımından zengin olan ve görece ticari ve yönetsel anlamda bir sisteme sahip olan ülkeler (örneğin Körfez ülkeleri) olası bir halk kalkışması veya yüksek sesli taleplerin ortaya çıkaracağı sorunları önceden kesmek adına kamuoyunu rahatlatmak için bazı mali önlemler almıştır. Bu önlemler arasında ücret, emeklilik ve sübvansiyon artışları, hibe şeklinde transferler, kamu sektöründe istihdamın artırılması, alt-üst yapı projelerinin hayata geçirilmesi ve kamu hizmetlerinin iyileştirilmesi sayılabilir. Diğer yandan Bahar sonrasında ellerindeki kaynakları AB ve ABD’li “baronlar” a kaptıran ya da büyük ölçüde paylaşmak zorunda kalan ülkeler ile kaynak bakımından yoksun/zayıf olan ülkeler bahsi geçen iyileştirmelere gidemedikleri gibi, ülkeleri iç savaş ve siyasal krize sürüklenmiştir.

Arap Baharı sonrasında Yemen gibi açlık sorunlarının baş gösterdiği fakir ülkelere bölgesel Körfez İşbirliği Konseyi (KİK) yardım programları yapılmış ancak Yemen-S. Arabistan gerilimi nedeniyle bu yardımların büyük bir çoğunluğu askıya alınmıştır. Esasında yaşanan gerilimler ve karşılıklı sınır çatışmalarının ardında İran-

S. Arabistan arasında ideolojik ve güç mücadeleleri yatmakta olup, bir avuç Yemenli teröristin eylemlerinin bedelini tüm ülke açlık ve yoksullukla ödemektedir. KİK yardım programlarının finansmanı zengin Körfez ülkelerince yapıldığından hibeler, nakit yardımlar, akaryakıt ürünleri, krediler ve yatırımlar şeklinde yapılmakta ve Körfez ülkeleri ile “iyi ilişkiler” içerisinde bulunan ülkeler kayırılmaktadır. Körfez ülkeleri ile “iyi ilişkiler” içerisinde olunması esasında ABD ve AB ile iyi ilişkiler anlamına da gelmektedir denilebilir. Bu açıdan kendisine destek verilen ülkeler Ürdün, Fas ve Umman’dır. Bu süreçte Mısır ayrı ve özel bir konuma sahiptir. Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri, Kuveyt ve Umman, Müslüman Kardeşler’in yükselişini bir tehdit olarak gördüğünden darbe ile işbaşına gelen Sisi yönetimine ekonomik ve siyasi destek konularında oldukça cömert davranılmıştır. 2013-2015 yılları arasında resmi verilere göre KİK aracılığı ile Mısır’a 35 milyar dolar yardım yapılmıştır. Gayri resmi ve dolaylı yardımların miktarı ise çok daha büyüktür (Ianchovichina, 2018: 127-129).

MENA bölgesinde genel olarak değişim kavramı neredeyse bölgedeki tüm ülke yönetimleri için oldukça antipatiktir. Pek çok uluslararası ilişkiler uzmanının ifade ettiği gibi, eğer bir değişim olacaksa “büyük ağabey” ABD’nin izni ve onayı alınmak zorundadır. Aksi halde Mısır’da olduğu gibi değişim neticesinde, hukuksuz da olsa başka bir değişim daha yaratılmaktadır. Irak’ı sözde demokrasi götürmek için işgal eden ABD, Mısır’da darbe yapan Sisi’ye sonuna kadar destek vermekte ve Arap camiasındaki monarşileri de desteklemektedir. Arap ülkelerinin genelinde meşru yönetim veya devlet başkanı ifadesinden anlaşılması gereken husus, gelişmiş devletlerde olduğu gibi hukukun üstünlüğüne ve milli iradeye dayalı değil, güç merkezlerine olan (ABD ve AB) yakınlıktan ileri gelen temsilci, vali, vekil, suni lider vb. niteliğindedir (Ianchovichina, 2018: 127-129). Bölgesel ekonomilerdeki temel zorlukları şu şekilde sıralamak mümkündür (IMF, 2014: 4-6; Makdisi, 2017; Kartal ve Öztürk, 2018: 33-35):

- *Arap Baharının yaşandığı 2010 yılından sonra bölge ekonomileri normale dönüş ve istikrar kazanma yolunda bir geçiş dönemi yaşamış veya yaşamaya devam etmektedir.* Yukarıda da ifade edildiği bazı ülkelerde gözle görülür iyileşmeler olsa da bazılarının durumu oldukça kötüye gitmeye (örn. Libya, Suriye, Yemen vb.) devam

etmektedir. Mısır gibi durumu iyileşen ülkelerin ise ilerlemelerinin arka planında dış yardım ve desteklerin payı yüksektir. Yani kendi içsel dinamiklerinden kaynaklanan bir iyileşmeden söz edebilmek güçtür.

- *Bölgesel güvensizlik ve toplumsal gerilimler devam etmektedir.* Uluslararası finansal çevrelerde “Arab Countries in Transition –ACT,” yani Geçiş Sürecindeki Arap Ülkeleri olarak isimlendirilen ülkeler Mısır, Ürdün, Libya, Fas, Tunus ve Yemen'dir. Bunların iç ve bölgesel güvensizlik ile birlikte toplumsal gerilimleri devam etmektedir. Dolayısı ile özel sektör girişimleri zaten öteden beri sorunlu olup, bu sorun güvensizlik ortamından dolayı halen geçerliliğini sürdürmektedir. Örneğin üretim ve ticaret alanında özel girişim oldukça sınırlı olduğundan, istihdam üretme kapasitesi zayıf kalmaktadır. Diğer yandan riskler nedeni ile kredi temininde uygun maliyet ve erişebilirlik sorunları da yaşanmaktadır. ACT'deki mevcut durumu şu şekilde özetlemek mümkündür:

- *Makroekonomik istikrar beklentisi gelişmeye başlamıştır; fakat mevcut kırılganlık yatırım ortamında caydırıcı etki meydana getirmektedir.* Çoğu ACT Bahar sonrasında 2010 yılına göre makroekonomik istikrarı sağlama ve koruma trendini yakalamayı başarmış, finansal sektörlerde istikrar trendine geçiş başlamıştır. Ayrıca, dış ortamdaki bu ve diğer olumlu değişiklikler -özellikle de, emtia fiyatlarının gerilemesi ve ticaret ortağı ülkelerindeki iyileşmenin artması- Suriye'deki ihtilaftan kaynaklanan bölgesel yayılmalar tarafından gölgede bırakılmış ve siyasi istikrarsızlığın devam etmesine neden olmuştur. Bunun sonucu olarak, yatırımcı duyarlılığı devam etmekte ve yatırımlar kamu olanakları ile kısıtlı olarak gerçekleştirilmektedir. Bu durum kısır döngüye neden olmaktadır. Zira zaten ACT'ler devlet girişimciliği ya da tüccar devlet yanlılığı söz konusu iken, mevcut kırılganlık özel girişim ve yatırımlara engel olunca, yeniden devlet eliyle teşebbüslerin söz konusu olması bir kısır döngüye yol açmaktadır.

- *Büyümede pozitif eğilim gözlense de, istihdam artışı oldukça zayıf veya yok denecek kadar azdır.* Libya hariç ACT'lerde ortalama büyüme verilerinde artış olduğu ifade edilebilir. Fas'ta tarım ve sanayide kısmen ilerleme, Yemen'de az da olsa petrol üretimindeki kısmi artış örneğin 2012'de ve 2013'te yaklaşık %2,8'lik bir büyümeye

(2010 yılına göre) neden olmuştur. Aynı yıllar itibariyle, Mısır ve Tunus'ta büyüme gerilemiş, petrol üretimindeki keskin düşüş -%9'lük reel GSYH daralması yoluyla Libya'da ekonomik durgunluğa neden olmuştur. Böyle bir büyüme performansı, istihdam ve üretim artışında olması gerekenin çok altındadır. ACT'lerde Bahar'dan sonra 3 yıl sonra bile (örn. 2013 yılı) işsiz sayısı yaklaşık 1,5 milyon artarak, 2013 sonunda 5,8 milyon seviyesine yükselmiştir. Genel olarak aradan geçen altı yılın sonunda gelişen verilere bakıldığında Baharın yaşandığı ülkelerde 2010 yılı dahil olmak üzere yedi yıllık dönemdeki değişim aşağıda Tablo 3.2'de gösterilmiştir. Bahsi geçen geçen Tablo 2.2'de daha geniş bir bakış ortaya koyabilmek üzere, sadece Baharın yaşandığı ülkeler değil MENA ülkeleri de yer almaktadır.

Tablo 2.2. Arap Baharının GSYH ve Büyüme Oranlarına Etkisi (2010-2016)

	Nominal GSYH (Milyar Dolar)							Reel Büyüme Oranları						
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
S. Arab.	528	671	736	747	756	652	646	5,0	10,0	5,4	2,7	3,7	4,1	1,7
İran	487	584	599	467	434	386	419	5,8	2,7	-7,4	-0,2	4,6	-1,3	13,4
BAE	290	351	375	390	403	358	349	1,6	6,4	5,1	5,8	3,3	3,8	3,0
Mısır	219	236	279	289	306	333	333	5,2	1,8	2,2	2,2	2,9	4,4	4,3
Irak	139	186	218	235	235	180	171	6,4	7,6	13,9	6,6	-0,6	-2,4	11,0
Cezayir	161	200	209	210	214	166	159	3,6	2,9	3,4	2,8	3,8	3,8	3,3
Katar	125	168	187	199	206	165	152	19,6	13,4	4,7	4,4	4,0	3,6	2,2
Kuveyt	115	154	174	174	163	115	111	-2,4	9,6	6,6	1,2	0,5	0,6	3,6
Fas	93	101	98	107	110	101	104	3,8	5,3	3,0	4,5	2,7	4,6	1,2
Umman	59	68	77	79	81	70	66	4,8	-1,1	9,3	4,4	2,5	5,7	3,0
Lübnan	38	40	44	46	48	49	50	8,0	0,9	2,8	2,6	2,0	0,8	2,0
Tunus	44	46	45	46	48	43	42	3,5	-1,9	4,0	2,9	2,8	1,2	1,2
Ürdün	26	29	31	34	36	38	39	2,3	2,6	2,7	2,8	3,1	2,4	2,0
Bahreyn	26	29	31	33	33	31	32	4,3	2,0	3,7	5,4	4,4	2,9	3,0
Yemen	31	33	35	40	43	38	27	7,7	-12,7	2,4	4,8	-0,2	-28,1	-9,8
Suriye	60	55	40	32	34	28	22	3,4	-3,9	-30,9	-36,5	-9,9	-5,3	-3,4
Libya	75	35	80	52	24	18	20	5,0	-62,1	124,7	-36,8	-53,0	-10,3	-3,0

Kaynak: (Kartal ve Öztürk, 2018: 33).

- *Politik tamponların inşa edilmesinde ve reformlarda gerileme ve gecikme olmuştur.* Fas ve Ürdün, güvenlik ağlarının kurulması da dahil olmak üzere, sübvansiyon kesintileri ve diğer mali reformlarla bütçe açıklarını azaltarak daha güçlü

bir makroekonomik gelişme göstermiştir. Düşük emtia fiyatları ve dış destek, döviz rezervlerini güçlendirme (Ürdün) veya sabitlemelerine (Fas) yardımcı olmuştur. Buna karşılık, Mısır'da, turizm ve diğer ihracattan elde edilen düşük gelirler ile önemli miktarlardaki dış yardımlara rağmen rezervler zayıf kalmıştır. Örneğin Mısır'da 2013, 2014 ve 2015 yıllarında bütçe açığındaki düşüş ancak büyük miktarda hibe yardımı ile frenlenmiş; ama durdurulamamıştır. Durumları diğerlerine göre çok daha karamsar bir görüntü arz eden Libya ve Yemen'de siyasi istikrarsızlık rezervlerdeki düşüşe ve bütçe açıklarını genişletmeye devam etmiştir. Genel olarak, ACT'lerde ortalama bütçe açığı GSYH'nın ortalama yüzde 9'u dolayında seyretmiş, çoğu ülkede kamu borcu artmaya devam etmiş, Mısır ve Ürdün'de (GSYH'nın yüzde 90'ına yaklaşan) çok yüksek seviyelere ulaşmıştır.

- *ACT'lerde kurtarma çabalarının ve yeniden yapılanmanın devamı bir zorunluluk olarak gözükmektedir.* Özellikle sağlıklı siyasi geçişler ve sürdürülebilir politikaların yokluğu nedeniyle kısa vadede güçlü bir ilerleme beklenmemektedir. Bazı ACT'de 2014'te ortalama %3 civarında olan büyümenin istikrarlı olması güçtür, çoğunda ise büyüme negatif seyretmeye devam etmektedir. Enflasyon oranlarında istikrarlı bir seyir yakalanma ihtimali söz konusu olmakla birlikte, kamu borç stoklarındaki artış devam etmektedir. Kamu borçlarının ve işsizlik oranlarının gelecek yıllarda artarak devam etmesi muhtemeldir. Bu da zaten yüksek olan toplumsal gerilimlere neden olmaya devam edecektir denilebilir. Politik istikrarın ve yatırım koşullarının iyileşmesi ayrıca ekonomik reformların hız kazanması koşuluyla, büyüme güçlenebilir. Bununla birlikte, işsizlikte anlamlı bir düşüş gözlemleyebilmek için ACT'lerde ortalama %6 ve daha üzerinde büyüme oranlarına ihtiyaç vardır. Bunun sağlanabilmesi için ise güçlü reforma gereksinim vardır.

- *Aşağı yönlü riskler yüksek seviyede devam etmektedir.* Özellikle Suriye krizinin devam etmesi, S. Arabistan ve İran arasındaki Yemen üzerinden süren mücadelenin seyri, ABD'nin İran'a baskılarını Körfez Ülkelerini de katarak genişletmesi, Libya'daki iç kargaşanın sürmesi vb. gibi olgular bölgesel riskleri canlı tutmaktadır. ACT'lerdeki toplumsal gerilimlerin Arap Baharından sonra düşmediği görülmektedir. Diğer yandan pek çoğunda devam eden şiddet ve istikrarsızlık, mülteci

sorunları vb. gelişmeler ticaret, güven ortamı ve büyümeye zarar vermektedir. Siyasi geçişlerdeki gerileme, ekonomik reformların daha da gecikmesine neden olabildiği gibi, yatırımcıların da yatırımdan caymasında etkili olmaktadır. Ürdün, Libya, Yemen ve Mısır'daki enerji arzındaki aksaklıklar mali ve dışsal pozisyonları olumsuz etkilemektedir.

- *Dış ticaret göstergeleri negatif seyrine devam etmektedir.* Baharın etkilediği ülkeler başta olmak üzere MENA bölgesinde 2010 yılından itibaren ihracatta aşağı yönlü bir hareket gözlenmektedir. Buna ek olarak petrol fiyatlarındaki dalgalanmalar da bu ülkeler üzerindeki baskıları artırmaktadır. Tablo 2.3'de görüldüğü üzere Bahreyn, BAE, Irak, Fas ve Ürdün dışındaki ülkelerin ihracat verileri negatif yönlüdür.

Tablo 2.3. Arap Baharının İhracat Üzerindeki Etkileri (%)

	İhracat Değişimi (%)							2010-2016 Değişim
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	
S. Arab.	29,58	43,69	6,17	-2,95	-8,54	-38,51	-9,05	-24,27
İran	26,38	25,85	-3,39	-13,04	-19,98	-24,23	23,21	-21,02
BAE	11,54	39,76	19,36	4,46	1,78	-10,05	0,74	60,72
Mısır	-0,92	3,87	-5,63	7,21	-11,38	0,79	-21,48	-26,30
Irak	24,10	51,11	17,45	-3,92	4,19	-35,33	-10,89	2,38
Cezayir	27,70	25,18	-0,59	-9,68	-7,25	-40,47	-13,15	-46,10
Katar	55,92	56,25	17,27	1,14	-2,96	-3449	-21,56	-745
Kuveyt	22,19	46,55	15,35	-543	-9,72	-44,71	-13,18	-30,51
Fas	15,50	17,07	-2,42	2,01	8,88	-7,64	3,25	21,00
Umman	5743	28,37	5,50	8,23	-5,07	-33,38	-22,81	-28,45
Lübnan	15,03	7,65	1,03	-2,10	-9,84	0,79	-4,96	-8,05
Tunus	11,40	1,97	-1,64	-0,66	-1,49	-19,14	-3,81	-23,67
Ürdün	15,29	7,78	4,10	-0,56	9,12	-9,16	-3,73	6,46
Bahreyn	13,85	60,00	9,79	8,58	-5,97	-20,01	-7,29	33,01
Yemen	30,24	7,11	-11,37	2,69	2,77	-58,39	-76,77	-90,32
Suriye	-27,80	60,83	-87,49	-34,29	-25,74	-24,31	-3,78	-92,85
Libya	31,39	-61,22	221,13	-24,49	-58,07	-56,05	-	-71,62
Ortadoğu	20,61	29,70	10,07	-1,32	-4,73	-23,70	-4,66	-2,36

Kaynak: (Kartal ve Öztürk, 2018: 35).

Genel olarak değerlendirildiğinde Arap Baharı sürecindeki halk hareketleriyle bazı ülkelerde diktatörlüklerin devrildiği, bazılarında da açık bir mesajla uyarılar verdiği görülmüştür. Bu durum gelecek nesiller için bir özgüven olarak değerlendirilebilir. Sosyal ve siyasi taleplerin ekonomik beklentiler ile bir araya

gelerek ortaya çıkan halk hareketleri neticesinde az ya da çok iktidarların buna karşı sessiz kalması mümkün değildir. Bu bakımdan değişim yoluna giren Arap dünyasında Baharın olumsuz etkilerinin giderilmesinde yine halktan gelen bir baskı söz konusu olabilecektir. İncelenen ülkelerin 2010-2017 yıllarına ait İnsani Gelişme Endeksi (Human Development Index/HDI) Raporuna⁹ göre performansı Tablo 2.4'de gösterilmiştir.

Tablo 2.4. İnsani Gelişme Endeksine Göre MENA Ülkelerinin Durumu (2018)

Ülke	Yıllara Göre Puan						Ort. Sıra
	2017	2016	2015	2014	2012	2010	
S. Arab.	0.853	0.854	0.854	0.852	0.835	0.808	39
İran	0.755	0.781	0.788	0.789	0.796	0.798	60
BAE	0.836	0.846	0.855	0.860	0.862	0.863	34
Mısır	0.665	0.675	0.683	0.691	0.694	0.696	115
İrak	0.649	0.659	0.666	0.668	0.672	0.685	120
Cezayir	0.729	0.740	0.747	0.749	0.752	0.754	85
Katar	0.825	0.844	0.853	0.854	0.855	0.856	37
Kuveyt	0.792	0.796	0.799	0.802	0.804	0.803	56
Fas	0.616	0.635	0.650	0.655	0.662	0.667	123
Umman	0.793	0.804	0.815	0.822	0.822	0.821	48
Lübnan	0.758	0.751	0.751	0.752	0.753	0.757	80
Tunus	0.716	0.719	0.725	0.728	0.732	0.735	95
Ürdün	0.728	0.726	0.730	0.733	0.735	0.735	95
Bahreyn	0.796	0.800	0.810	0.832	0.846	0.846	43
Yemen	0.498	0.505	0.505	0.483	0.462	0.452	178
Suriye	0.644	0.631	0.550	0.538	0.536	0.536	155
Libya	0.755	0.741	0.695	0.694	0.693	0.706	108

Kaynak: Human Development Indices and Indicators 2018 Statistical Update, <http://ingev.org/wp-content/uploads/2018/09/Insani-Gelisme-Endeksi-2018-Aciklandi.pdf> (10.08.2019).

⁹ 2018 yılı İnsani Gelişme Endeksi Raporunda 189 ülke değerlendirilmektedir. Söz konusu rapor genellikle yıllık olarak hazırlanmakla birlikte, bazen iki yılda bir de hazırlanabilmektedir.

Petrol rezervleri açısından zengin olan Arap bölgesi dünya ekonomisinde stratejik açıdan önemini sürdürecektir. Bununla birlikte, Arap nüfusunun çoğunluğu az gelişmiş ülkelerde ve düşük yaşam standartlarına sahip ülkelerde yaşamaktadır. Nitekim Tablo 2.4'ten de görüldüğü üzere, Arap Baharının etkilediği ülkelerin çoğunun HDI performansı iyi değildir. Örneğin 189 ülke arasından Norveç'in 0,953 puan ile birinci, Nijerya'nın ise 0,354 puanla son sırada yer aldığı 2018 HDI sıralamasında Katar, Kuveyt, BAE ve S. Arabistan gibi petrol zengini ülkeler dışındaki bütün Arap Baharı ülkeleri 95-178 arasında bulunmaktadır.

Bu düşük gelirlili Arap ülkelerinin çoğu, ülkelerin potansiyellerini geliştirmek ve kalkınma yolunda adımlar atmakta yetersiz kalmış veya isteksiz davranmışlardır. Bunun da pek çok nedeni vardır; diktatöryel yönetimler, dış baskılar, istikrarsızlık, sosyal ve ekonomik kronik sorunlar vb. sıralanabilir. Olumsuzluğa neden olan pek çok faktörden söz edilebilir, önemli olan kalkınma yolunda atılacak adımlarda etkili bir rehber edinmek ve başarılı politikalar izleyebilmektir. Bu konuda elinde petrol zenginliği olmayan Arap ülkeleri için çok çeşitli açılardan ideal kalkınma modeli olarak Türkiye gösterilebilir. Türkiye Arap Baharı sürecinden özellikle mülteci sorunu bağlamında etkilenmiştir. İzleyen bölümde bu süreçte Suriyeli mültecilerin Türkiye üzerindeki ekonomik ve sosyal etkileri irdelenmiştir.

2.3. Arap Baharı Bağlamında ABD-AB-MENA İlişkilerine Bakış

ABD-AB-MENA ilişkileri konusuna girmeden önce kısa bir özetleme yapmak yerinde olacaktır. ABD ve Avrupa Birliği'nin, petrol üreten ülkeler başta olmak üzere MENA ile olan ilişkilerinin geçmişi 19. yüzyıl başlarına kadar geriye gitmektedir. ABD-AB-MENA ilişkilerinin günümüzdeki halinin temelleri ise 1970'li yıllarda yaşanan Petrol Krizleriyle birlikte atılmıştır. Dolayısı ile ilişkilerin gelişimini ve hatta tek dayanağını petrol ve buna bağlı tüm unsurlara dayalı olduğunu ifade etmek mümkündür. İlişkilerin oturduğu zemin tespit edildikten sonra bunların seyrine yönelik politikalar bakıldığında, özellikle AB'nin kendini kuruluş ve "birlik" olma amaçlarının tam tersi yönde bölgede otoriter, anti-demokratik ve sınıf farkları üzerine kurulu sistemleri daima desteklediği görülmektedir. ABD-AB'nin desteklediği iktidarlara yönelik halk hareketleri veya huzursuzluklar ortaya çıktığında ise bunlar "Radikal İslamcı" betimlemesi ile etiketlenerek mücadele edilmesi gereken "terörize" bir teşebbüs olarak nitelendirilmektedir. ABD-AB-MENA arasındaki petrol üzerine kurulu sembiyotik ilişkilerin sürdürülmesinde özellikle AB, "değerler" olarak ileri sürdüğü tüm kavramlarla çelişmekten çekinmemektedir. ABD ise zaten en başından beri açıkça "petrol güvenliği"¹⁰ nden başka hemen hiçbir şeyle ilgilenmemiştir.

ABD ve AB'nin Akdeniz'in güney yakasına yönelik sergilediği bu yaklaşım akademik camiada eleştirisi konusu olmuş (Youngs, 2003) ancak adına küreselleşme ve kapitalizm denilen bu yeni nesil Merkantilizmin kuralsızca ve hukuksuzca sürdürüldüğü görülmektedir. Görünürde Arap Baharında ABD ve AB "izleyici" gibi bir pozisyon almışlarsa da Libya'da Fransa'nın açıkça petrole yönelmesi, petrolün güvene alınabilmesi için NATO'nun devreye sokulması, Mısır'da Sisi darbesinin desteklenmesi vb. "izleyici" değil "oyun kurucu" bir rol üstlenildiğini açıkça göstermektedir. Heydemann'a (2007) göre Arap dünyasında olası bir demokratikleşme süreci, petrol ve diğer istismar¹¹ araçları üzerindeki kontrolün yitirilebilmesi anlamına gelmektedir. Bu nedenle de Arap dünyasında, hem ABD hem de AB için kontrol

¹⁰ ABD Başkanı Trump, Türkiye'nin 9 Ekim 2019'da Suriye'nin kuzeyindeki bölücü terör örgütüne karşı başlattığı Barış Pınarı Harekâtına yönelik attığı pek çok twitten birinde "petrolün güvenliğini sağladık" demiştir. (Trump, Twiti daha sonra silmiştir)

¹¹ Yazar, ekonomik anlamda elde edilen menfaatleri ve bunlar karşılığında sağlanan rejim güvenliklerini kast etmektedir.

edilebilir bir otoriterizmin yükselmesinden başka seçenek bulunmamaktadır. Diğer yandan elinde herhangi bir kıymetli kaynağı olmayan MENA ve Sahra Altı ülkelerinde de bu durum geçerlidir. Zira olası bir demokratik model, diğerleri için ilham kaynağı olabileceğinden endişe vericidir. Dilmann (2002) ve Durac (2009) analizciler, piyasa reformlarının benimsenmesi yoluyla modernleşmeyi zorlamak, çoğu Arap ülkesi için toplam büyümeyi beraberinde getirmiş, ancak haksız ticaret uygulamaları, askeri ve siyasi seçkinlerin (kabileler dahil) reformları kendi ekonomik menfaatlerine göre tanzim etmesi ve rejimlerin “tavizler” vererek kendilerine güvenceye almaları sürdürülebilirliği daima engellemiştir. Ayrıca bu durum bir anlamda ekonomik kolonizasyondur denilebilir.

Arap dünyasında ve genel olarak MENA’da son yirmi yıl boyunca ekonomik alanda görülen şey, servet dağılımındaki farklılıkları besleyen ekonomik himaye ağları ve dengesizliğin yükselişidir. Ayrıca MENA ülkelerinin siyasi tipolojisinde görülen klan yapılanmaları, bu ülkelerde hem iç hem de komşuları ile rekabeti daima güncel ve devamlı tutmuştur. Örneğin Tunus’ta Bahar’dan sonra devrilen devlet başkanı Bin Ali ve onun Trabelsi kabilesine verilen destek azalınca diğerleri Bahar rüzgarı ile harekete geçmiş ve muhalefet blokunda yer almışlardır. Genel olarak ABD ve AB için MENA bölgesinde sosyal, ekonomik, kültürel, eğitim vb. anlamında gelişmiş bir ortaya sınıfın ortaya çıkması arzu edilmemektedir. Zira bu türden bir sınıfın ilk ve en doğal beklentisi demokrasi, insan hakları, adil gelir dağılımı, istihdam vb. olacağından bu da mevcut iktidarları sarsacaktır. Dolayısı ile klan merkezli ve dış destekleri otoriter rejimlerin savunulması, sınıf meselesinde de alt ya da üst olmak üzere iki seçeneğin korunması gerekmektedir (Heydemann, 2004; Durac, 2009; Nasr, 2010).

Arap Baharı sürecinde, ABD ve AB destekli rejimlerin kullanılabilirlik derecelerinde marjinal faydanın azaldığı ortaya çıkmıştır. Bunun iki temel nedeninden söz edilebilir;

Birincisi ABD ve AB’nin petrol merkezli yaklaşımı, eski ve klişe rejimlerle sürdürülebilirliğini yitirmiştir. Örneğin Mısır’da Mübarek ve Tunus’ta Bin Ali gibi eski türden siyasiler, çağın getirdiği yenilikler ve halk hareketleri karşısında yetersiz kalmışlardır. Dolayısı ile “oyundan çekilme” (oyundan çıkarma) zamanları gelmiştir.

Ancak denklemin diğer tarafındaki petrol ve stratejik hedefler öylece bırakılmayacağına göre bunların yerine yenilerinin getirilmesi gerekli olmuştur. Yine Mısır bu konuda en tipik örnektir. Yeni bir rejim getirilemiyorsa da petrolü güvenceye aldıktan sonra karışıklık içerisinde bırakılmasında bir sorun görülmemiştir. Bu konuda da Libya örnek teşkil etmektedir.

İkincisi, Rusya, Çin ve son dönemde oyun kurucu olarak dahil olan Türkiye gibi ülkelerin bölgedeki yakın ve uzak gelecekte olası etkinliklerinin baştan önünün alınmasıdır denilebilir. Özellikle Türkiye'nin NATO ve ABD'nin baskılarına rağmen Rusya ile paralel stratejiler geliştirmesi, Suriye başta olmak üzere bölgesel güvenlikte aktif bir aktör haline gelmesi yakın gelecek için istikrarlı bir Orta Doğu kaygısı¹² ortaya çıkarmaktadır denilebilir. Ancak bu bahis, uluslararası ilişkiler disiplinin çalışma alanında olup tartışmaların ayrıntısına girilmemiştir.

Arap Baharından önce Kaynak ve Gürses (2004) gibi akademisyen ve analizcilerin üzerinde en çok durduğu husus, ABD ve AB tarafından adının ne olacağı belli olmasa da MENA bölgesinde bir dizi ekonomik sürecin kanlı bir şekilde başlatılacağı yönünde olmuştur. Benzer analizlerden birini Bahardan üç yıl önce 2007 yılında S. Joshi yapmış, yakın gelecekte üç önemli dalganın ekonomik, stratejik ve sosyal sonuçlara yol açacağını ileri sürmüştür. Bu üç dalgayı yazar özetle şu şekilde sıralamıştır (Joshi, 2011: 50);

- Birinci Dalga; Ömrünü ve kullanışlılığını kaybetmeye başlayan Kahire'nin Yenilenmesi. Zira alttan Müslüman kardeşlerin yükselişi başlamış ve kontrol edilmelidir.

- İkinci Dalga; din ve etnik kökenlerden beslenen aynı zamanda halk hareketlerinde önemli yeri olan Şii ve Sünni kaynaklı Soğuk Mezhep Savaşlarıdır. Bu yeni gerilimde İran, Mısır ve S. Arabistan önem arz etmektedir. DAESH, Taliban, Hamas, Hizbullah, Müslüman Kardeşler vs. bu süreçte üzerlerinden vekâlet

¹² Çalışmanın hazırlandığı dönemde Irak'ta başlayan ve dalga dalga yayılan halk hareketleri, geçmişteki diğer örneklerle birlikte değerlendirildiğinde bu önermeyi desteklemektedir.

mücadelesi başlatılabilecek ve provoke edilebilecek gruplar olarak aktif ya da kuluçkadadır.

- Üçüncü Dalga: Diğerlerinden farklı olarak yayılım ve tesir alanı oldukça geniş olan Model Demokratlar veya Model Ülkelerdir. 19. Yüzyılın başından beri iç ve dış sorunları bitmemiş Orta Doğu ve genel olarak MENA bölgesinde temel sorun rejimlerin yapısından kaynaklanmaktadır. Bu sorunların aşılmasında başarılı olan iki ülkeden biri Türkiye ve İsrail'dir. İsrail'in model alınması zayıf olduğuna göre Türkiye bu konuda en ideal örnek olarak MENA'da dikkat çekmektedir.

Sıralanan üç dalga önermesi birlikte değerlendirildiğinde; her bir adımın Arap Baharı ile yakından ilişkili olduğu anlaşılmaktadır. Zira Mısır'da önce demokrasiye geçilmiş ancak hemen ardından darbe olmuş ve Kahire yeni konuma taşınmıştır. Yemen başta olmak üzere İran-S. Arabistan arasındaki mezhep mücadelesi körüklenmiş ve son zamanda Irak da dahil edilmiştir. Model ülke olma yolunda dikkatleri çekmeye başlayan Türkiye için Gezi Eylemleri, 15 Temmuz girişimi vb. durumlar yaşanmıştır. Elbette ileri sürülen kavram ve önermelerin resmi bir belgesinin olması beklenemez ancak tarihi deneyimlerden yola çıkarak bu türden değerlendirmeler yapılması da yanlış değildir. ABD-AB ve MENA ilişkilerine genel olarak bakıldığında birinci önceliğin petrole, ikinci önceliğin de yine petrolü güvence almak üzere stratejik ve uluslararası dengelere verildiği görülmektedir. ABD ve AB genellikle arka planda yer aldıklarını ileri sürse de bu durumun bir postula¹³ olduğu açıktır.

¹³ İspat edilmeye gerek duyulmadan genel olarak bilinen ve doğru olarak kabul edilen ya da benimsenen önerme.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ARAP BAHARI'NIN TÜRKİYE EKONOMİSİNE ETKİLERİ

Çalışmanın bu bölümünde Arap Baharının yaşandığı ve etkilerinin belirgin olarak görüldüğü Tunus, Mısır, Libya, Bahreyn, Yemen ve Suriye ile Türkiye arasındaki ekonomik ilişkilerin durumu incelenecektir. Bu konuda geniş bir bakış açısı ortaya koyabilmek için öncelikle söz konusu Bahardan etkilenen ülkelerin makroekonomik performansları hakkında bilgi verilecek, daha sonra Arap Baharının Türkiye ekonomisine olan etkilerine yer verilecektir.

3.1. Arap Baharı Öncesinde Ortadoğu ve Kuzey Afrika Ülkelerine Bakış¹⁴

Dünya nüfusunun yaklaşık %5'ine sahip olmasına karşın, petrol ve doğalgaz gibi yeraltı zenginlikleri nedeniyle ilk sırada olan (Saraçoğlu, 2007: 660) Ortadoğu ve Kuzey Afrika bölgesi siyasi gelişmeler, petrol talebindeki artış, dünya ekonomisinin durumu, mevcut iktisadi ve siyasi merkezlerin yer değiştirme eğilimi içerisinde olduğundan son yıllarda hem dünya, hem de Türkiye gündeminde oldukça fazla yer bulmaktadır.

Uluslararası literatürde kısaca “Middle East and North Africa” kelimelerinin baş harflerinden yola çıkarak MENA (Şekil 2.1) olarak adlandırılan bölgede Dünya Bankası'na göre, Ortadoğu ve Kuzey Afrika'da Cezayir, Katar, Cibuti, Mısır, İran, Irak, Libya, Fas, Lübnan, Suriye, Ürdün, Malta, Tunus, Yemen, Filistin, Umman, Kuveyt, Suudi Arabistan, Bahreyn, İsrail ve Birleşik Arap Emirliği bulunmaktadır. MENA ülkeleri İsrail ve Malta dışında, kültür, gelenek ve dini bakımdan benzer özellikler gösterirken, beşerî sermaye ve doğal kaynaklar yönünden ise birbirlerinden farklıdırlar. “MENA ülkeleri sahip oldukları doğal kaynaklar ve nüfus açısından üç farklı gruba ayrılırlar. Birincisi; doğal kaynak yönünden fakir, ancak işgücünün bol olduğu ülkeler. İkincisi; hem doğal kaynaklar, hem de işgücü açısından zengin ülkeler.

¹⁴ Bu başlık altında ve çalışmanın muhtelif yerlerinden verilen rakam ve oranlar OPEC, IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası ekonomik kurumlarca yayınlanan verilerdir. Ancak söz konusu veriler hakkında hesaplama yöntemlerinden kaynaklanan farklılıklar nedeniyle tam bir mutabakat olmadığı görülmektedir.

Üçüncüsü; doğal kaynaklar bakımından zengin, fakat işgücünün yetersiz olduğu ülkeler. Cibuti, Mısır, Ürdün, Tunus, Fas, Lübnan ve Filistin birinci grupta; Cezayir, İran, Irak, Suriye ve Yemen gibi ülkeler ikinci grupta; buna karşılık Bahreyn, Kuveyt, Umman, Katar, Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri de üçüncü grupta yer almaktadırlar” (Sözen, Uslu ve Öngel, 2011: 90; Kaplan ve Aktaş, 2016: 106).

Şekil 3.1. MENA (Ortadoğu ve Kuzey Afrika) Ülkeleri

MENA ülkelerinin büyük bir kısmında 1950’lerden itibaren ithal ikamesi yoluyla sanayileşme politikaları izlenmiştir. Yerli sanayinin gelişmesi, siyasi bağımsızlığın bir göstergesi olarak algılanmış ve bu amaçla yerli sanayi tesislerinin inşasına öncelik verilmiş, ayrıca yabancılara ait sanayi tesisleri de kamulaştırılmıştır. 1960-1980 yılları arasında, bölge ülkelerinde daha önceki dönemlerde yaşanmayan bir refah yaşanmıştır. Bunun sonucunda hayat standardı yükselmiş, yaşam süresi artmış ve çocuk ölümleri de azalmıştır. Söz konusu dönemde yaşanan refahın en önemli nedeni petroldü. Özellikle 1973-1974 ve 1979’da petrol fiyatlarındaki yükselme bölgenin refahını daha da artırmıştır. Ortadoğu ve Kuzey Afrika, dünya üzerindeki tespit edilmiş petrol rezervlerinin %61’ine, doğalgaz rezervlerinin de %45’ine sahiptir. Suudi Arabistan, İran, Irak, Birleşik Arap Emirliği ve Kuveyt petrol üretiminde önde gelen bölge ülkeleridir. Sadece, Suudi Arabistan 2008 yılında dünya petrol üretiminin

%12,9'unu gerçekleştirmiştir. Suudi Arabistan, bu üretim seviyesiyle hem bölge içerisinde, hem de dünyada petrol üreten ülkeler arasında birinci sıradadır. Üretim maliyetleri Suudi Arabistan'da çok düşüktür. Ülkenin bazı yerlerinde bir varil ham petrolün üretim maliyeti 2 dolardır. Bölgenin diğer petrol üreticisi ülkelerinin ise dünya petrol üretimindeki payları şu şekildedir: İran %5,4; Kuveyt %3,7 ve Birleşik Arap Emirliği %3,5. Dünya piyasalarında petrolün varil fiyatındaki dalgalanmalar bölge ülkelerinin ekonomilerini doğrudan etkilemektedir. 1980'lerin ortalarından itibaren petrol fiyatlarının düşmesi, bölge ülkelerinin yaşadıkları refahın kaynağından mahrum kalmalarına neden olmuştur. Petrol ihraç eden ülkeler, sadece kendi ekonomilerini canlandırmamışlar, ayrıca, bölgenin diğer ülkelerinin de ekonomilerinin canlanmasına katkı yapmışlardır. İşgücü sıkıntısı çeken petrol ihracatçısı ülkeler, ihtiyaçları olan işgücünü, emek arzının yüksek olduğu Mısır, Yemen, Ürdün, Filistin ve Suriye gibi bölge ülkelerinden temin etme yoluna gitmişlerdir. 1980'lerin ortasında Mısır'ın toplam işgücünün yaklaşık %10'u başta Irak olmak üzere Suudi Arabistan ve diğer körfez ülkelerinde çalışıyordu. Yine petrol ihracatçısı körfez ülkelerinde 1985 yılında 4,1 milyon civarında yabancı işçi istihdam edildiği bilinmektedir (Genç, 2011: 14-16a; Adak, 2011: 35).

1980'lerin ortasından itibaren petrol fiyatlarındaki düşüş ve işgücü istihdamındaki tercihin değişmesi, işgücü ihracatçısı bölgenin diğer ülkelerinde ciddi bir ekonomik daralmaya neden oldu. Çünkü bu ülkelerin GSYH içerisinde işçi dövizlerinin önemli bir payı vardı. 1986'da işçi dövizlerinin GSYH içerisindeki payı Ürdün'de %20, Mısır'da %4,6, Fas'ta %8,6 ve Cezayir'de de %1,3'tü. 2010 yılında işçi dövizleri geçmiş dönem gibi olmasa da, hâlâ GSYH içinde önemli bir paya sahiptir. Petrol fiyatlarının zirvede olduğu 1973-1984 yılları arasında yaklaşık olarak Mısır'a 22 milyar ABD doları, Ürdün'e 6,5 milyar ABD doları ve Fas'a da 8,2 milyar ABD doları işçi dövizini girmiştir. Fas'a gelen işçi dövizlerinin bir kısmını, Fransa ve Hollanda'da çalışan Faslılar göndermişlerdir. Petrol fiyatlarının düşmesi ile birlikte bu ülkeler hem işçi dövizinden mahrum kalmışlar, hem de petrol ihracatçısı ülkelere çalışan vatandaşlarının işsiz kalması problemi ile karşı karşıya kalmışlardı (Genç, 2011; 46-48b).

MENA ülkeleri 2010 yılı itibariyle 330,9 milyon civarında bir nüfusa sahiptir. Bölgede yıllık nüfus artış hızı II. Dünya Savaşı'ndan bu yana, dünya ortalamasının üzerinde seyretmektedir. 1950-1990 yılları arasında bölgenin nüfus artış hızı yıllık %2,8'di. Dünyanın diğer bölgelerinde yıllık artış hızı bu orana yaklaşmamıştır. 1990-2009 döneminde bölgenin yıllık nüfus artış hızı %1,7'ye gerilemesine rağmen, hâlâ yüksek bir düzeydedir. Bu dönemde dünyada yıllık nüfus artış hızı %1,3'tür. Nüfus artış hızının yüksek olması ve çocuk ölüm oranlarındaki azalma işgücünde artışa neden olmaktadır. 1970-2010 arasında yıllık ortalama işgücündeki artış hızı %3 civarındadır. Bu seviyede bir artış dünyanın hiçbir bölgesinde gerçekleşmemiştir. İşgücündeki artış hızı nedeni ile bölge ülkeleri her yıl en az 4 milyon insanının istihdam edileceği yeni çalışma alanları meydana getirme zorunluluğu ile karşı karşıyadırlar. 1990'da 63,3 milyon olan toplam işgücü miktarı 2009 yılında 115,2 milyona yükselmiştir. İşgücündeki artışa rağmen yeni istihdam alanları yaratılmadığından 1980'in ortalarından beri işsizlik sürekli artmış ve bölgenin işsizlik ortalaması resmi kayıtlara göre yaklaşık %15 civarında seyretmiştir. 1998'de bölge ülkelerinin bazılarında işsizlik oranları şu şekildeydi: Cezayir %28, Bahreyn %2,3, Mısır %11,3, İran %30, Ürdün %13,1, Lübnan %18, Fas %16 ve Tunus %15'ti. İşsizlik oranı bölgede 2009'da %10,6'ya ve 2010'da da %10,3'e gerilemiştir. Uluslararası Çalışma Örgütü'nün verilerine göre, dünya genelinde işsizlik ortalaması 2010 yılında %6 civarındadır. Cezayir, Mısır, İran, Fas, Ürdün ve Tunus gibi ülkelerde işsizlik özellikle de gençler arasında kronik bir hal almıştır. 2009 yılı verilerine göre bölge ülkelerinde 15-24 yaş arası gençlerde işsizlik oranı %24'tür. Dünya ortalaması ise aynı dönemde %12,8'dir. 2010 yılında gençler arasında işsizlik oranı Suudi Arabistan'da %29,9, Tunus'ta %29,4, Filistin'de %40,2, Ürdün'de %28,1, Mısır'da %24,8, Cezayir'de %21,5, Fas'ta %17,6, Suriye'de %18,3 BAE'de %12,1 ve Irak'ta %43,5'tir (Genç, 2011; 46-48b).

MENA bölgesinde işgücündeki artışa karşın, egemen siyasal ve ekonomik yapılar yeni istihdam alanlarının yaratılmasına imkân verecek esnekliğe sahip değillerdi. Bunun da temelinde özel sektörün gelişmemesi yatmaktadır. Bölge ülkelerinde II. Dünya Savaşı sonrasında, kamu işletmeciliğine dayanan bir ekonomi politikası izlenmiştir. Kamu, üretimde, istihdamda, hizmet sektöründe ve bankacılıkta büyük bir güce sahiptir. Bu politikanın bir yansıması olarak hâlâ Cezayir, Suriye ve

İran’da sanayi ve bankacılık sektörünün %80’i devlette aittir. Kamu sektörü, yeterince gelişmemiş olan özel sektörün rakibi konumundadır. Ancak, bölge genelinde petrol gelirlerinin azaldığı süreçte, kamu sektörünün istihdam gibi alanlarda yetersiz kalması sonucunda, artan işsizliğe çözüm bulmak amacıyla özel sektörün geliştirilmesi gündeme gelmiştir. İşsizlik karşısında, çözüm olarak özel sektörün geliştirilmesi düşüncesi benimsenmesine rağmen, bu düşüncenin uygulanmasında tereddütler yaşanmıştır. Çünkü siyasal iktidarlar, özel sektörün gelişmesi sonucunda kendi güçlerini kaybedecekleri endişesini taşıyorlardı. Bu nedenle özel sektörün gelişme hızı yavaş kaldı. Devletin ekonomideki payının azaltılması için yapılan girişimlere rağmen, 1990’ların sonunda üretim ve istihdamda, devletin payı hâlâ gelişmiş ve sanayileşmiş ülkelerin ortalamasının üzerindeydi. Bunun yanında hükümet müdahalelerinin boyutu ve kapsamı, piyasa kurumlarının yetersizliği ve bölgenin dünya ekonomisi ile entegrasyonunun zayıf olması gibi etkenler ile birleşince özel sektörün gelişmesi nispeten -yetersiz düzeyde kalmıştır. MENA bölgesi, Sahraaltı Afrika’dan sonra dünyada en az özel yatırımın olduğu bölge konumundadır (World Bank Group, 2018: 19-23).

Bölge ülkelerinde özel sektörün geliştirilmesi politikası yanında, uygulamaya konulan başka bir politika da, özelleştirme politikasıdır. 1980’lerin başından itibaren, dünya genelinde özelleştirmeye doğru bir eğilim ortaya çıkmış ve bunun bir yansıması olarak da kamu işletmeleri özelleştirilmiştir. Özellikle Sovyetler Birliği’nin çökmesi sonucunda birliğin eski üyeleri özelleştirme politikalarını hızla uygulamışlardır. MENA ülkelerinde de işletmelerin verimsizliği ve yaşanan işsizlik sorununu çözmek amacıyla 1990’ların başında, kamu işletmelerinin özelleştirilmesi gündeme gelmiştir. Özelleştirme programını yürürlüğe koyan ilk bölge ülkesi Fas’tır. Onu Tunus, Ürdün ve Mısır takip etmiştir. 1990-2003 yılları arasında yapılan özelleştirmeler sonucunda bölge ülkeleri toplam 18.984 milyon dolar gelir elde etmişlerdir. Bütün ülkelerde özelleştirmede lider sektör yaygın olarak telekomünikasyondur. MENA ülkelerinde gerçekleşen özelleştirme politikaları Latin Amerika ve Asya’daki ülkelere göre daha yavaş gelişmiştir. Bunun başlıca nedenleri (Genç, 2011: 50b);

- Yapılan düzenlemelere rağmen özelleştirme üzerinde olumsuz bir etkiye sahip olan hukuksal ve kültürel çevre,
- Sermaye piyasası altyapısının kurumsal olarak yeterince gelişmemesi,
- Özel sektörün zayıf olması,
- Bilgi teknolojileri üzerindeki devlet kontrolü nedeniyle tam bilgiye sahip olunamaması,
- Yatırım teşvik politikasının zayıflığı,
- MENA ülkelerinde, ekonomik özgürlüklerin üzerinde ciddi kısıtlamaların olmasıdır.

Arap Baharı, sadece bölgeyi etkilememektir. Çünkü bölge, dünya ekonomisi için büyük önem arz etmektedir. Bunun ihracat ve ithalat olmak üzere iki yönü vardır. Bölge, dünyanın, özellikle de sanayileşmiş ülkelerin, ihtiyaçları olan petrolün/enerjinin büyük bir kısmını ithal ettikleri bölgedir. Petrol/enerji arzının sürekliliğinin sağlanması ve güvenliğinden dolayı bölge, küresel ölçekte ilgi odağı haline gelmiştir. Gelişmiş ülkeler MENA bölgesinde II. Dünya Savaşı'ndan bu yana devam eden iktisadi ve siyasi yapıları, petrol fiyatlarında istikrarın sürmesi için tercih ederek, varlıklarını sürdürmelerine yardımcı olmuşlardır. Soğuk savaş döneminde bile, soğuk savaşın farklı kutuplarında yer alan Sovyetler Birliği ve ABD'nin, Ortadoğu ve Kuzey Afrika bölgesindeki politikaları, dünyanın diğer bölgelerinden oldukça farklıydı. Her iki ülke, bölgede yaşanan sorunlarda çatışmayı değil, kendi aralarında uzlaşmaya dayalı bir politika izliyorlardı. Yukarıda da ifade edildiği gibi bölge dünya petrol rezervlerinin %61'ine, üretiminin de %35'ine sahiptir. MENA bölgesinde yaşanan siyasi istikrarsızlık, petrol arzını olumsuz etkilemekte ve petrol fiyatlarının yükselmesine neden olmaktadır. Petrol fiyatlarındaki dalgalanmalar, günümüzde ekonomik krizin yaşandığı sanayileşmiş ülkelerde üretim maliyetlerini artırarak, ekonomik krizi daha da derinleştirmektedir. Arap Baharının başladığı Aralık 2010'da petrolün varil fiyatı 89 dolardan, Mayıs 2011'de 125 dolara yükselmiştir. Diğer yandan MENA bölgesi sürekli çatışmaların yaşandığı bir bölge özelliğini gösterdiğinden, silah

üreticisi ülkeler için önemli bir pazardır. Uluslararası Af Örgütü'ne göre İtalya, Rusya, Hollanda, Çek Cumhuriyeti, Almanya, Çin, Sırbistan, Belçika, Avusturya, Fransa, İngiltere, Güney Kore, ABD ve Bulgaristan'ın da dahil olduğu 20'ye yakın ülkenin bölge ülkelerine silah sattığı ileri sürülmektedir (Genç, 2011: 53b).

Aşağıda Arap Baharının etkili olarak gerçekleştiği ülkelerin Türkiye olan ticari ilişkileri hakkında bilgi verilecektir. Ancak genel bir projeksiyon ortaya koyabilmek için Arap Baharı öncesinde ve sonrasında Türkiye ile Kuzey Afrika, Diğer Afrika, Yakın ve Ortadoğu ülkeleri arasındaki ihracat ve ithalat rakamları aşağıda Tablo 3.1'de aktarılmıştır.

Türkiye ve bölge ülkelerinin, Arap Baharı öncesinde de, ülkeden ülkeye farklılaşsa da iktisadi ve siyasi ilişkileri iyi konumdaydı. Bunun önemli nedeni 2002'den beri AK Parti hükümetlerinin izlediği dış politikanın olumlu etkisidir. Ayrıca, bunda kültürel ve coğrafi yakınlığın da payı vardır. Bölge ülkeleri ile Türkiye arasındaki iktisadi ilişkilerin iki boyutu vardır. Birincisi ihracat, ikincisi ise ithalattır. Türkiye'nin ihracatının en fazla olduğu bölge Yakın ve Ortadoğu bölgesidir. Türkiye'nin bölgeye ihracatında 2009 yılında ciddi bir azalma yaşanmış, daha sonraki yıllarda ise artmıştır. 2010 yılı Arap Baharının etkisinin hızla yaşandığı bir dönem özelliğini göstermektedir. Özellikle Libya'ya yapılan ihracat değerinde düşüş yaşanmış, bunun dışındaki bölge ülkelere Türkiye'nin yaptığı ihracat değerinde ciddi bir gerileme olmamıştır. Libya'da yaşanan iç çatışmalardan, Türk inşaat firmaları olumsuz etkilenmişler; uğradıkları zararlara karşı, Türkiye sahip olduğu güçlü finansal altyapı nedeni ile bölge ülkelerindeki mevduatlarını değerlendirmek için bunların Türk bankalarına çekilmesi yolu izlenmiştir.

Tablo 3.1. Arap Baharı Öncesi ve Sonrasında Türkiye'nin Kuzey Afrika, Diğer Afrika, Yakın ve Ortadoğu Bölgesine İthalat ve İhracatı (Milyar Dolar, 2009-2018)

ÜLKE GRUBUNA GÖRE İHRACAT										
	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Kuzey Afrika	7 415 776	7 025 168	6 700 805	9 443 604	10 041 750	9 757 935	8 527 126	7 755 071	7 524 785	9 477 692
Diğer Afrika	2 738 866	2 257 898	3 633 016	3 913 246	4 103 794	3 996 463	3 921 798	3 650 930	4 148 822	4 973 341
Yakın ve Ortadoğu	19 192 808	23 294 873	27 934 772	42 451 153	35 574 660	35 383 669	31 085 756	31 304 102	35 336 961	29 456 786
ÜLKE GRUBUNA GÖRE İHRACATTAKİ DEĞİŞİM (%)										
	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Kuzey Afrika	26,8	-5,3	-4,6	40,9	6,3	-2,8	-12,6	-9,1	-3,0	26,0
Diğer Afrika	-14,7	-17,6	60,9	7,7	4,9	-2,6	-1,9	-6,9	13,6	19,9
Yakın ve Ortadoğu	-24,5	21,4	19,9	52,0	-16,2	-0,5	-12,1	0,7	12,9	-16,6
ÜLKE GRUBUNA GÖRE İTHALAT										
	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Kuzey Afrika	2 237 693	3 098 091	3 342 055	3 308 343	3 508 479	3 435 769	3 006 965	3 200 795	4 142 800	4 593 806
Diğer Afrika	1 700 198	1 725 916	3 424 658	2 613 447	2 522 630	2 502 192	2 092 386	2 154 733	3 033 853	2 454 102
Yakın ve Ortadoğu	7 133 985	13 010 828	20 439 413	21 410 008	22 214 051	20 480 465	13 574 630	13 760 750	19 785 552	17 858 423
ÜLKE GRUBUNA GÖRE İTHALATTAKİ DEĞİŞİM (%)										
	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Kuzey Afrika	-36,7	38,5	7,9	-1,0	6,0	-2,1	-12,5	6,4	29,4	10,9
Diğer Afrika	-17,5	1,5	98,4	-23,7	-3,5	-0,8	-16,4	3,0	40,8	-19,1
Yakın ve Ortadoğu	-45,7	82,4	57,1	4,7	3,8	-7,8	-33,7	1,4	43,8	-9,7

Kaynak: TÜİK verilerine göre tarafımızca oluşturulmuştur.

3.2. Arap Baharının Makroekonomik Performans Üzerindeki Etkileri

Genel olarak etkilerin merkezlerini Kuzey Afrika ve Ortadoğu olmak üzere iki noktada değerlendirmek mümkündür. Türkiye'den Kuzey Afrika ülkelerine 2010 yılında 7 milyar dolar ihracat gerçekleştirilmiş olup, bölgenin Türkiye'nin 2010 yılındaki toplam ihracatı içerisindeki payı %6,2'dir. Kuzey Afrika ülkelerindeki siyasi karışıklıklar nedeniyle, anılan bölgelere yapılan ihracat 2011 yılının ilk aylarından itibaren azalmıştır. 2011 yılı Ocak-Eylül döneminde bir önceki yılın aynı dönemine göre Kuzey Afrika'ya yapılan ihracat %8,2 oranında azalmıştır. Türkiye'nin Kuzey Afrika'ya yönelik ihracatı madde bazında incelendiğinde 2011 Ocak-Eylül döneminde en fazla ihracat yapılan maddeler içerisinde bir önceki yılın aynı dönemine göre ihracat düşüşü gerçekleştiren maddelerin otomobil, hafif ticari vb. (%24,3), demir/alaşimsız çelikten yan mamuller (%47), demir/çelik çubuklar (%47), demir/çelikten inşaat ve akşamı (%38,9) olduğu kaydedilmiştir. Bununla birlikte, en fazla ihracat yapılan maddeler içerisinde ihracat artışı gerçekleştiren ilk üç madde, petrol yağları ve bitümenli minerallerden elde edilen yağlar (%173,9), pamuk mensucat (%23,6) ve demir alaşimsız çelikten profildir (%36,1) (T.C. Ekonomi Bakanlığı, 2018).

Aynı dönemde Türkiye'nin Ortadoğu ülkelerine yönelik ihracatına bakıldığında, 2010 yılında Ortadoğu ülkelerine 21 milyar dolar ihracat gerçekleştirildiği ve bu rakamın toplam ihracatın %17,8'ini oluşturduğu görülmektedir. 2011 yılı Ocak-Eylül döneminde Ortadoğu ülkelerine gerçekleştirilen ihracat 2010 yılının aynı dönemi ile karşılaştırıldığında, Türkiye'nin bu bölgeye ihracatının 14,7 milyar dolardan 17,9 milyar dolara yükselerek %22,3 arttığı görülmektedir. Bölgeye yapılan ihracat bu dönemde artmış olmasına rağmen, özellikle siyasi karışıklık içerisinde bulunan bölge ülkelerine yönelik ihracatın azaldığı görülmektedir. Bu kapsamda, bölgeye yönelik ihracat sadece dört ülkede (Bahreyn, Yemen, Lübnan ve Kuveyt) azalmıştır. Ayrıca, Türkiye'nin bölgeye yönelik ihracatı madde bazında incelendiğinde, en fazla ihracat yapılan maddeler içerisinde ihracat artışı gerçekleştiren ilk üç madde, (toprak, taş, metal cevheri vb. ayıklama, eleme vb.) için makineler (%69,2), demir/çelik çubuklar (%41,3), petrol yağları ve bitümenli minerallerden elde edilen yağlardır (%19,7) (T.C. Ekonomi Bakanlığı, 2018).

Genel olarak değerlendirildiğinde Arap Baharının yaşandığı ülkelerle yapılan ticaret hacminde daralma görülmüştür. Diğer yandan Baharın yaşandığı ülkelerin de makroekonomik gösterge ve performanslarında da ciddi düşüşler olduğu görülmektedir. Öncesi ve sonrası arasındaki değişimlere göre yaşandığı ülkelerde Arap Baharının ekonomik sonuçları tüm Kuzey Afrika ve Ortadoğu ülkeleri bazında aşağıda Tablo 3.2 ve Tablo 3.3'te gösterilmiştir.

Tablo 3.2. Arap Baharının Büyüme, Yatırım ve İşsizlik Üzerindeki Etkileri*

	Büyüme (%)				Toplam Yatırım (GSYH'nın %si)				İşsizlik Oranı (%)			
	2009	2010	2011	2012	2009	2010	2011	2012	2009	2010	2011	2012
Cezayir	1,7	3,6	2,3	2,5	46,8	41,6	36,1	36,5	10,1	9,9	9,9	9,6
Bahreyn	3,2	4,7	2,1	3,8	27,2	30,9	24,7	26,5	4	3,6	4	3,4
Mısır	4,6	5,1	1,7	2,2	19,1	19,5	17,1	16,7	9,3	9,2	12,1	12,3
İran	3,9	5,8	3,1	-1,8	39,8	41,2	31,8	30,1	11,9	13,4	12,3	12,4
Irak	5,8	5,8	8,5	8,4								
Ürdün	5,4	2,3	2,5	2,8	24,4	23,1	24,6	25,4	12,9	12,5	12,9	12,2
Lübnan	9	7	1,5	1,5	34,2	33,1	26,6	24,6				
Libya	-0,7	5,1	-62,1	104,4	39,1	39,6	20,1	16,5				
Moritanya	-1,2	5,1	3,8	6,3	24,6	24,1	32,1	42,6				
Fas	4,7	3,6	4,9	2,9	35,6	35,1	35,9	35,8	9,1	9,1	8,9	8,8
Umman	3,2	5,5	4,4	5	25,3	24,9	28,5	29				
S. Arabistan	1,8	7,4	8,4	6,8	31,7	30,7	27,1	26,6	10,4	10	12,3	n/a
Suriye	5,9	3,4	--	--	22,1	24,1	--	--	8,1	8,6	n/a	n/a
Tunus	3,1	3,1	-1,9	3,6	24,7	26,3	24,9	26,2	13,2	13	13	18,9
Yemen	3,8	7,7	-10,4	0,1	13,5	11,6	5,4	9,6				

* Tabloda 2009-2012 yılları arası verilerin gösterilmesinin nedeni Baharın hemen öncesi ile sonrası arasındaki farkın ortaya konulmasıdır.

Kaynak: (Şahin ve Şahin, 2014: 175)

Arap Baharının büyüme, yatırım ve işsizlik üzerindeki etkilerine bakıldığında (Tablo 3.3) Baharın yaşandığı ve ertesi yılda S. Arabistan, Irak, Fas, Umman ve Ürdün dışındaki ülkelerin verilerinde düşüş gerçekleştiği görülmektedir.

Tablo 3.3. Arap Baharının Enflasyon, Cari ve Bütçe Dengesine Etkileri*

	Enflasyon Oranı (TÜFE)				Cari Hesap Dengesi (GSYH'nın %si)				Bütçe Dengesi (GSYH'nın %si)			
	2009	2010	2011	2012	2009	2010	2011	2012	2009	2010	2011	2012
Cezayir	5,7	3,9	4,5	8,8	0,2	7,4	9,9	5,9	-6,8	-1,8	-1,7	-3,4
Bahreyn	2,7	1,9	-0,4	1,2	2,9	3,5	12,5	15,4	-6,6	-7	-1,7	-2,6
Mısır	16,2	11,7	11,1	8,6	-2,3	-1,9	-2,5	-3,1	-6,9	-8,3	-9,8	-10,7
İran	10,7	12,3	21,4	30,6	2,6	6,5	11,9	4,8	0,9	3	4,1	-2,3
Irak	-2,1	2,4	5,6	6,1	-8,3	3	12,4	7	-12,7	-4,3	4,9	4
Ürdün	-0,6	5	4,4	4,7	-3,2	-5,2	-12	-18,1	-8,9	-5,6	-5,7	-8,8
Lübnan	1,2	4,4	4,9	6,5	-9,8	-9,6	-12,5	-16,1	-8,3	-7,7	-6,1	-9
Libya	2,4	2,4	15,9	6,1	14,8	19,4	9,1	35,8	-3	8,9	-18,7	20,8
Moritanya	2,1	6,2	5,6	4,9	-10,6	-8,6	-7,3	-25,8	-5,1	-1,9	-1,4	2,6
Fas	0,9	0,9	0,9	1,2	-5,4	-4,1	-8,1	-9,6	-1,8	-4,4	-6,8	-7,5
Umman	3,5	3,2	4	2,9	-1,2	8,6	17,6	15,6	-2,1	3,8	4,7	10,4
S. Arabistan	4,1	3,8	3,7	2,8	4,8	12,6	23,6	24,3	-4,1	3	12,4	15,2
Suriye	2,8	4,3			-2,7	-2,8	--		-2,9	-4,8	-	-
Tunus	3,5	4,4	3,5	5,5	-2,8	-4,7	-7,3	-8	-2,3	-0,4	-3	-4,4
Yemen	3,6	11,1	19,5	10,9	-10,2	-3,7	-4	-0,3	-10,2	-4	-4,3	-5,5

* Tablodaki farkın ortaya konulması için 2009-2012 yılları arasındaki verilerin gösterilmesinin nedeni Baharın hemen öncesi ile sonrası arasındaki farkın ortaya konulmasıdır.

Kaynak: (Şahin ve Şahin, 2014: 176)

3.3. Türkiye ve Ortadoğu Ülkeleri Arasındaki Ticari İlişkilere Bakış

Türkiye, Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkelerinde yaşanan olayların en zor dönemlerinde bile, ticari ve ekonomik anlamda düşüşler yaşansa da, ticaretin durmamış olması gözden kaçmamaktadır. Ortadoğu'da istikrar ve huzurun sağlanması durumunda bölge ülkelerinin kaynaklarının Türkiye ekonomisine ve dış ticaretine katkı sağlayacağı bir gerçektir. Türkiye ve Ortadoğu yüzyıllar boyunca medeniyetlerin kesiştiği bir bölge olma özelliği taşımaktadır. Aynı zamanda coğrafi yapısının getirmiş olduğu zengin yer altı kaynaklarının bulunması, diğer ülkelerin dikkatini çekmekte ve siyasi çatışmaların gerçekleştiği bölge olma özelliği taşımaktadır. Türkiye'nin bir dönem iç içe yaşadığı Ortadoğu ülkeleriyle arasında birçok kalıtsal benzerlik bulunmakta, kültürel benzerlikten, aile yapılarına kadar çeşitli düzeylerde yakınlık kendini göstermektedir. Akrabalık ilişkilerinin bulunduğu bu ülkeler ile ticari anlamda da güçlü ilişkilerin kurulması zor olmaktadır. Türkiye'nin dış ticaretinde önemli bir konuma sahip olan birçok Ortadoğu ülkesi bulunmakta ve bu ülkeler ile sınır illerimizde mikro ölçekte daha derin ilişkiler bulunmaktadır. Sınır bölgelerinde bulunan Ortadoğu ülkeleri ile yakın ilişkilerin kurulması dış ticaretin gidiş yolunu belirlemekte ve ülkelerle olan politikaları da etkilemektedir (İnançlı ve Ak, 2005: 386-388).

Türkiye'nin jeostratejik konumu itibariyle Avrupa ve Asya arasındaki köprü olma özelliği Ortadoğu ülkelerini de yakından ilgilennmektedir. Enerji bakımından zengin olan Ortadoğu Türkiye'yi önemli bir dış pazar olarak görmektedir. Türkiye'nin de komşu ülkelere yakınlık göstermesiyle birbirine bağlı ticari ilişkileri oluşturmakta ve her iki bölge açısından önem arz etmektedir. Komşu Ortadoğu'nun bu denli önemli ekonomik gücünün bulunması, yeraltı kaynaklarını barındırması, yönetsel olarak dikta rejimlerle yönetilmesi gibi durumlar bir araya gelince siyasi liderlerin ilgisi de hep bu bölgede toplanmıştır. Ortadoğu ve Kuzey Afrika bölgelerinde bulunan ülkelerde, iç karışıklığın ve ekonomik sıkıntıların yaşandığı dönemlerde Türkiye, karşısında sağlıklı bir yönetim bulamadığı için, ülkeler arası ekonomik ve politik ilişkiler de düzensizlik göstermiştir. Türkiye, serbest piyasa ekonomisine geçiş ve dış pazarlara açılma yolunda 1980'li yıllardan itibaren gerçekleştirdiği atılımlar

sonucunda, dünya pazarlarında kayda değer bir yer edinmiştir. Bununla birlikte, Ortadoğu'nun, 1990'lı yıllarda politik krizlerin ve istikrarsızlıkların yoğun olarak yaşandığı bir bölge haline gelmesi, dış ticaretin bu ülkeler ile potansiyele uygun düzeyde gelişmesini engellemiş ve beklenen seviyenin çok altında kalmasına neden olmuştur (İnançlı ve Ak, 2005: 388).

Ekonomik büyümenin artış gösterdiği dönemlerde yaşanan bazı uluslararası krizler Türkiye ekonomisini de etkilemiştir. 1997 yılında yaşanan Güneydoğu Asya krizi ekonomiyi etkilemiş, 1998 yılında yaşanan Rusya kriziyle birlikte Türkiye ekonomisi iyice kötüleşmiştir. Yaşanan bu krizlerin dışında, Türkiye'nin sanayi merkezi olan Marmara bölgesinde meydana gelen depremle beraber ülke ekonomisi 2000 yılında %6,9 daralma göstermiştir. Böylelikle IMF ile yapılan anlaşma neticesinde Türkiye'de yeni ekonomik düzenlemeler yapılmıştır. 2002 yılında yapılan seçim neticesinde iktidara gelen Adalet ve Kalkınma partisi iktidarı döneminde Ortadoğu ile ilişkiler gözden geçirilmiştir. Ortadoğu ve Kuzey Afrika ile güçlü bir ekonomik ilişki kurulmuş olup, ihracat rakamlarında gözle görülür bir artış sergilenmiştir. 2007 yılında Avrupa'da ve Amerika Birleşik Devletleri'nde yaşanan kriz nedeniyle Türkiye, Avrupa pazarında kaybettiği ihracatı Kuzey Afrika ve Ortadoğu'da yakalamaya çalışmıştır (Akbay, 2013: 89).

Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkelerinin elinde petrol ve doğalgaz gibi enerji kaynaklarının bulunması bu ülkeleri enerji kaynaklarının en büyük üretici ve ihracatçısı konumuna getirmektedir. Ülkemizin ithal ettiği ürünler arasında en fazla enerji ürünleri yer almaktadır. Bu çerçevede Türkiye ve Ortadoğu ticari ve politik ilişkileri önem arz etmektedir. İnançlı ve Ak'a (2005: 387) göre;

“Komşu Ortadoğu ülkelerinin üretim yapılarının hâkim karakteri petrol üreticisi ve dolayısıyla petrol ve hammadde ihracatçısı olmalarıdır. Ülke ekonomilerinin büyük oranda petrole bağımlı olmasının yanında ihracatlarının hammadde ağırlıklı geleneksel birkaç kalem maldan oluşması, dış ticaretin yapısını ihracat gelirlerinin artışına bağımlı hale getirmiştir. Döviz girdilerinin büyük kısmının petrol ihracatından elde edilmesi, dış ticaret hacmini, uluslararası petrol fiyatlarında meydana gelen dalgalanmalara karşı aşırı duyarlı hale getirmiş, petrol gelirlerinin yüksek seyrettiği dönemlerde dış ticaret hacminde bir artış, aksi durumlarda da bir daralma yaşanmıştır”

Türkiye’de ihracat yapan firmalar için farklı kredi ve finansman araçları geliştirilmiş olup, ihracatçıların teşviki sağlanmıştır. Ortadoğu ve Körfez ülkelerindeki pazar imkânlarını yeterince tanımayan firmalarımızın bu ülkelerle iş birliği yapmaya teşvik edilmesi, Körfez bölgesi genelinde potansiyelin altında seyreden ticaret rakamları üzerinde olumlu bir etki yaratacaktır. Bunun yanında, özellikle Ortadoğu pazarına ilgi duyan kuruluşların girişimlerinin Eximbank ve ticari kredilerle desteklenebileceği akla gelmektedir. Genel olarak durum böyleyken, hatırlanacağı gibi 2010 yılında Kuzey Afrika’da başlayıp tüm Ortadoğu’yu etkisi altına alan Arap Baharı süreci başlamıştır. Böylelikle ticari ve politik ilişkilerde çok farklı bir boyuta geçilmiştir. İç savaşların yaşandığı bölgede ticaret de durma noktasına gelmiş, bu ülkelerin hepsine olmasa da bazılarında yapılan ihracat azalma göstermiştir.

3.4. Arap Baharının Türkiye’nin Dış Ticaretine Etkileri

Arap Baharının yaşandığı “Kuzey Afrika ve Ortadoğu ülkelerindeki siyasi gelişmeler yalnızca bölge ekonomilerini değil, dünya ekonomisini de özellikle petrol, altın fiyatları ile diğer emtia fiyatları, döviz piyasaları ve ticaret gibi çeşitli kanallardan etkilemiştir. Kuzey Afrika ve Ortadoğu ülkelerinde yaşanan siyasi gerginliğin, dünya emtia ve döviz piyasalarında yaşanan gelişmelerin yanı sıra, söz konusu ülkelerin Türkiye’nin dış ticareti içerisindeki payı, anılan ülkelerle bugüne kadar geliştirilmiş olan ikili ekonomik ve ticari ilişkiler de (özellikle müteahhitlik hizmetleri gibi) göz önüne alındığında, Türkiye’nin ekonomi ve dış ticaret performansını etkilemesi kaçınılmaz olmuştur.” (İnançlı ve Ak, 2005; Genç, 2011; Akbay, 2013). Aşağıda Arap Baharından etkilenen ülkelerin yakın dönem ekonomilerine bakılmış, Türkiye olan ticari verileri ise daha geniş yıl aralığında gösterilmiştir.

3.4.1. Türkiye ve Tunus Dış Ticareti

Tunus ekonomisi bölgedeki en çeşitlendirilmiş ekonomi olup, kıtanın en yüksek yaşam standartlarına sahip olan ülkelerinden biridir. Her ne kadar komşuları Libya ve Cezayir’in aksine, geniş hidrokarbon rezervlerine sahip olmasa da, uzun dönemli hükümet politikaları sayesinde tarım, turizm ve imalat sanayiinde büyümüştür. Ekonomi, turizm başta olmak üzere, hizmet sektörü, tarım, tekstil,

konfeksiyon, hafif sanayiler ile petrol ve fosfat üretimine dayanmaktadır (DEİK, 2017: 3). Tunus ekonomisinin 2014-2018 dönemindeki genel görünümü Tablo 3.4'te verilmiştir.

Tablo 3.4. Tunus Ekonomisinin Genel Görünümü

	2014	2015	2016	2017	2018
Nominal GSYH (milyar USD)	47,6	43,2	41,9	40,3	40,5
Reel büyüme (yıllık %)	2,3	1,1	1,0	2,5	3,1
Enflasyon, yıllık ortalama %	5,5	4,9	3,7	3,9	3,8
Bütçe dengesi, GSYH'ye oranı	-5,0	-5,1	-6,1	-5,4	-4,9
Cari denge, GSYH'ye oranı	-9,1	-8,9	-9,0	-8,6	-8,1
İşsizlik Oranı %	15,3	15,0	14,0	13,0	12,0
Toplam Dış Borç (milyar USD)	26,4	28,4	30,7	31,9	33,4

Kaynak: A&T Bank, 2018

Tablo 3.4'te görüldüğü üzere, Tunus ekonomisinin makro görünümüne bakıldığında, nominal GSYH'nın 2014-2018 yılları arasında düşüş gösterdiği anlaşılmaktadır. Reel büyüme oranlarında 2014 ve 2015 yılları hariç görece bir artış gösterdiği, bütçe dengesinin GSYH'ya oranının ortalama %5,5 civarında olduğu ve cari dengenin, GSYH'ya oranının dönem boyunca ortalama - %8-9 civarında gerçekleştiği görülmektedir. İşsizlik oranı ise görece olarak düşüş göstermiştir. Reel büyüme oranı 2011 yılında -%1,9 olarak gerçekleşmiş, 2012 yılından itibaren ise yükselişe geçmiştir. Buna göre Tunus'un Arap Baharının yaşandığı yıl negatif olan temel göstergelerinden, izleyen yıllarda bütçe ve cari denge dışındakilerin pozitif veya stabil seyrettiği ifade edilebilir. Diğer yandan A&T Bank (2018) verilerine göre

Tunus ekonomisinin çeşitlendirilmiş bir yapıda olması ve pek çok sektörün ekonomik büyümeye katkı sağlaması sektörel gelişmelerin ekonomik kalkınmadaki rolünü ortaya koymaktadır. 2016 yılı verilerine göre tarım sektörü GSYH'nın %10'unu oluştururken, sanayi %28,3'ünü, hizmetler sektörü ise %61,6'sını oluşturmuştur. İmalat sanayiinde tekstil ve derinin payı yüksek olup, bu ürünler toplam imalat sanayi ihracatının %45'ini oluşturmaktadır. Hizmetler sektöründe ise bilgi ve iletişim teknolojileri ile turizm sektörü öne çıkarken, turizmin toplam hizmetler sektörü içerisindeki payı %14'tür. Tunus'a gelen yabancı ziyaretçilerin yaklaşık %70'inin Batı Avrupa ülkelerinden geldiği görülmektedir (A&T Bank, 2018).

T.C. Dışişleri Bakanlığı ve T.C. Ekonomi Bakanlığı'nın yayınladığı verilere göre; “Tunus ekonomisinin en önemli sorunları arasında %15'lere dayanan işsizlik, bölgesel eşitsizlikler, sosyal adaletsizlikler ve hane halkının yaşam koşullarında belirgin iyileşmenin gerçekleşmemiş olması sıralanabilir. Mevcut durumda yapısal reformların hayata geçmesinin gerekliliği bir kez daha ortaya çıkmaktadır. Arap Baharının ardından 2011-2016 yılları arasında ortalama %1,4 oranında Tunus'ta özel tüketim harcamaları toplam GSYH'nın %70'ini oluştururken, onu %20 ile kamu harcamaları takip etmektedir. Özel tüketim harcamalarında yüksek işsizlik nedeniyle hızlı bir yükseliş yaşanması beklenirken genç nüfusta artan işsizlik tüketici güveni ve hane halkı harcamalarını olumsuz etkilemektedir. Tunus ekonomisi bütçe ve cari işlemler açığı vermektedir. Önümüzdeki dönemde turizm sektöründeki toparlanma, tekstil ve elektrik, elektronik ürün ihracatında artış ve ekonomik koşullardaki düzelmeye, Euro Bölgesi'ndeki toparlanma ile birlikte cari açığın azaltılmasına katkıda bulunacaktır. Fakat bu noktada petrol fiyatlarındaki yükseliş yönlü gelişmeler enerji ithalatını artıracak ve cari dengeyi olumsuz etkileyebilecektir.” T.C. Dışişleri Bakanlığı'nın verilerine göre Türkiye ile Tunus arasındaki 2000-2018 yılları arasında dış ticaret hacmi Tablo 3.5'te gösterilmiştir.

Tablo 3.5'e bakıldığında Türkiye ile Tunus arasında dış ticaretin Arap Baharının yaşandığı yıllarda dahi sürekli olarak artış gösterdiği ve denge bakımından pozitif seyrettiği görülmektedir. Konya Ticaret Odası (2016: 28) ve DEİK'e (2018: 14) göre; “Türkiye'nin Tunus'a ihracatında başlıca ürünlere bakıldığında Tunus'a zeytinyağı işleme, unlu mamuller işleme tesisi, makine ve ekipmanları uygun fiyat nedeniyle satılmaktadır. Tunus dış ticaret politikasının genel yaklaşımı ile de uyumlu olmak üzere, Tunus'a tekstil hammaddesi (iplik ve kumaş) ve tekstil makineleri, hububat (Tunus'un açığı bulunmaktadır), tütün ve mamulleri, demir-çelik ürünleri, metal eşya, otomotiv yan sanayi ürünleri, büro makineleri ve haberleşme cihazları, elektrikli ve elektriksiz makineler, ulaşım araçları ihraç edilmektedir.

Tablo 3.5. Türkiye-Tunus Dış Ticareti (1.000 Dolar)

YILLAR	İHRACAT	İTHALAT	HACİM	DENGE
2000	162.271	64.842	227.113	97.429
2001	140.592	72.935	213.527	67.657
2002	121.141	71.800	192.941	49.341
2003	220.015	98.139	318.154	121.876
2004	256.162	100.409	356.571	155.753
2005	294.785	117.372	412.158	177.413
2006	324.893	150.094	474.987	174.799
2007	530.277	229.788	760.065	300.489
2008	778.098	365.381	1.143.480	412.717
2009	647.082	234.980	882.062	412.102
2010	713.631	280.720	994.351	432.911
2011	802.791	249.789	1.052.580	553.001
2012	796.738	195.624	992.362	601.114
2013	892.157	289.268	1.181.425	602.889
2014	915.092	196.697	1.111.789	718.394
2015	819.061	144.077	963.138	674.984
2016	910 613	214 383	1 124 996	696 230
2017	912 703	206 466	1 119 169	706 237
2018	904 827	182 080	1 086 907	722 747

Kaynak: T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2019.

2016 yılında Türkiye'nin Tunus'a ihracatı bir önceki yıla göre artarak 910 milyon ABD Dolar olarak gerçekleşmiştir. 2016 yılında Tunus'a ihraç edilen belli başlı ürünler, pamuklu kumaşlar, demir veya alaşimsız çelikten yarı mamuller, petrol yağları, kağıt, karton, petrol gazları ve diğer gazlı hidrokarbonlar, örme kumaş, eşya taşımaya ve insan taşımaya mahsus motorlu taşıtlar, otomobiller, demir/çelikten yassı mamuller ve profillerdir. Türkiye'nin Tunus'a ihracatı kayıtlı rakamlarla sınırlı değildir. Buna paralel olarak, yılda 50 bini aşkın Tunus vatandaşı alışveriş ve/veya bavul ticareti amacıyla Türkiye'ye gelmektedir. Kesin rakam bulunmamakla birlikte, bu kapsamda yapılan ticaretin miktarının yılda 150-200 milyon ABD Doları'na ulaştığı değerlendirilmektedir. Mevcut koşullarda 'bavul ticareti'nin önümüzdeki dönemde belirgin biçimde azalması beklenmemektedir. Özellikle hazır giyim, deri ürünleri, başta altın olmak üzere ziynet eşyaları ile küçük elektrikli ev aletleri bavul ticaretine konu olmaktadır. Türkiye'nin Tunus'tan ithal ettiği başlıca ürünler, azot, fosfor,

fosforik asitler, TV alıcıları, ayakkabılar, pamuklu kumaşlar, elektrik panoları, hurma ve kablolardır.

Ülke raporları ve resmi verilere göre Arap Baharı sürecinde Türkiye ve Tunus arasındaki ticari ilişkiler artarak devam etmiş ve pozitif yönlü olmuştur. Buna göre Tunus ve Türkiye arasındaki ticari ilişkilerde Arap Baharının negatif bir etkisi olmadığı ifade edilebilir. Ancak Arap Baharının ticari hacim artışına engel olduğu, fırsat maliyetlerine yol açarak gerçek potansiyelin oldukça altında gerçekleştiği de bilinmektedir (A&T Bank, 2018; www.timeturk.com, 2018).

3.4.2. Türkiye ve Mısır Dış Ticareti

Kuzey Afrika'nın en büyük, Afrika'nın ise Güney Afrika Cumhuriyeti ve Nijerya'dan sonra en büyük üçüncü ekonomisi olan Mısır, sanayileşme sürecine girmiş olmakla birlikte tarım sektörü hâlâ GSYH içinde %11'lik bir paya sahiptir. GSYH'nın yarısından fazlası, hizmetler, turizm ve Süveyş Kanalı'ndan elde edilen gelirlerden oluşmaktadır. Kamu sektörünün GSYH'ya katkısı ise üçte bir oranındadır. İşsizlik oranı %13,1'dir. Mısır, Dünya Bankası tarafından 2017'de hazırlanan *Doing Business* raporunda iş yapma kolaylığı açısından 190 ülke arasından listede 122. sırada yer almıştır (İZTO, 2016; DEİK, 2017; World Bank, 2017; TİM, 2018).

Doğalgaz ve petrol üretiminin yanı sıra (GSYH'nın %14'i), petrol işleme dahil sanayi sektörü (GSYH'nın %37,9'u) ülkenin önemli ihracat girdisini oluşturmaktadır. Petrol arıtma, çimento, çelik, kimyasallar ve ilaç sektörleri en önemli alt sanayi sektörleridir. 2011 yılı başlarında yaşanan siyasi kargaşa, Mısır ekonomisini olumsuz etkilemiş olup, turizm sektörü 2,5 milyar dolarlık gelir kaybına uğramış ve 2011 yılında turist sayısı bir önceki yıla göre %12,7 azalma göstererek 9,8 milyon olarak gerçekleşmiştir. Ancak Mısır Merkezi Toplumsal Mobilizasyon ve İstatistik Kurumu (Central Agency for Public Mobilization and Statistics) CAMPAS'ın yaptığı açıklamaya göre 2012 yılında Mısır'a gelen turistlerin sayısı %17,1 artmış ve 11,5 milyona ulaşmıştır. Mısır'da cari hesaplar 2010 yılında 2,6 milyar dolar ve 2011 yılında 4,1 milyar dolar açık vermiştir. İnşaat sektörüne bakıldığında 2009 yılında sektör %11,4, 2010 yılında %13,2 büyümüştür. Ancak Bahar'dan sonra büyüme hız

kaybetmiş 2011 yılında %3,7, 2012 yılında ise %3,3 büyüme gerçekleşmiştir. 2013 yılı için sektörün GSYH içindeki payı %5,9 büyüme sergileyerek %4,6 olarak gerçekleşmiş, 2014 yılında ise söz konusu pay %7'ye ulaşmıştır. Kayıtlı sermaye ve hesaplara bakıldığında, 2,4 milyar dolar sermaye çıkışı görülürken, 2,8 milyar dolar giriş sağlanmıştır (İZTO, 2016; DEİK, 2017; TİM, 2018). Mısır'ın temel ekonomik göstergeleri Tablo 3.6'da aktarılmıştır.

Tablo 3.6. Mısır'ın Temel Ekonomik Göstergeleri*

Ana Göstergeler	2014	2015	2016	2017	2018
GSYH (milyar USD)	305,57	332,08	332,35	0,00	0,00
GSYH (Yıllık Değişim %)	2,9	4,4	4,3	3,5 ^a	4,5
Kişi Başına GSYH (USD)	3.524	3.731	3.685	0	0
Kamu Bütçe Dengesi (GSYH içindeki payı %)	-12,3	-11,2 ^e	-11,9 ^a	-10,6	-9,6 ^a
Kamu Borcu (GSYH içindeki payı %)	85,1	88,5	97,1 ^a	100,4	95,2 ^a
Enflasyon Oranı (%)	10,1	11,0	10,2	22,0	16,9
İşsizlik Oranı (%)	13,4	12,9	12,7	12,6	11,8
Cari Denge (milyar USD)	-2,36	-12,18	-18,66	0,00	0,00
Cari Denge (GSYH içindeki payı %)	-0,8	-3,7	-5,6	-5,3 ^a	-3,9 ^a

* Veriler *The Economist Intelligence Unit* tarafından yayımlanmış olup; ^a Economist Intelligence Unit tahminini göstermektedir.

Kaynak: A&T Bank, 2018; TEB, 2019.

Afrika kıtasında en fazla ihracat yapılan ülke olan Mısır ile Türkiye arasındaki dış ticaret hacminin sürekli olarak artış eğiliminde olduğu gözlemlenmektedir (Tablo 3.6). Yıllara göre gelişime bakıldığında Arap Baharından bir önceki yıl olan 2009'da 2,61 milyar dolar olan ihracat, Arap Baharının yaşandığı yıl olan 2010'da 2,25 milyar dolara gerilemişse de, 2011 yılında yeniden yükselişe geçerek 2,75 milyar dolar seviyesine gelmiştir. 2016 yılında Türkiye'nin Mısır'a ihracatında düşüş gözlenmektedir. Bunun da nedeni Mısır'ın ithalatı kısıtlamak üzere tüm dünya ülkelerinden gelen mallara yönelik uyguladığı Üretici Kayıt Sistemidir. Bundan dolayı Türkiye'nin Mısır'a ihracatı bir öndeki yıla göre %12 azalmıştır. Türkiye'nin Mısır'a yaptığı ihracatın toplam ihracat içindeki payı 2016 yılında %1,9 olmuş, ihracat yapılan ülkeler arasında Mısır 13. sıraya gerilemiştir. 2017 yılında ise Mısır'a yönelik

ihracattaki düşüş devam etmiş ve 2016 yılına göre %14 oranında azalarak 2,3 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Bu düşüşte, Mısır'a yönelik işlenmiş petrol ürünleri ve demir çelik ürünleri ihracatında yaşanan büyük oranlı azalmalar etkili olmuştur. 2018 yılında, Mısır'a yönelik ihracat, bir önceki yıla göre %29,3 oranında artış göstererek 3 Milyar Doların üzerine yükselmiş olup, ihracatta 2016 ve 2017 yıllarında yaşanan düşüş eğilimi sona ermiştir. Türkiye, Mısır'ın toplam ithalatından 2017 yılında %3,14 pay almışken, 2018 yılında ise Mısır'ın ithalatında 7. sıraya yükselerek aldığı payı %4'e çıkarmıştır. Türkiye'nin Mısır'a ihraç ettiği önemli sanayi ürünleri; benzin, binek otomobilleri, demir/çelik profiller, mutfak eşyaları, inşaat demiri, halılar ve otomobil lastikleri olarak sıralanabilir. İhraç edilen önemli tarım ürünleri ise kırmızı mercimek ve fındıktır. Aşağıda Tablo 3.7'de Türkiye-Mısır Dış Ticaretinin 2000-2018 yılları arasındaki değişim gösterilmiştir.

Tablo 3.7. Türkiye-Mısır Dış Ticareti (1.000 Dolar)

YILLAR	İHRACAT	İTHALAT	HACİM	DENGE
2000	375.707	140.720	516.428	234.987
2001	421.469	91.720	513.189	329.748
2002	326.389	118.173	444.562	208.216
2003	345.779	189.397	535.176	156.382
2004	473.145	255.242	728.387	217.904
2005	687.299	267.246	954.545	420.054
2006	709.353	392.524	1.101.877	316.829
2007	902.703	679.933	1.582.635	222.770
2008	1.426.449	942.816	2.369.266	483.633
2009	2.618.193	641.552	3.259.745	1.976.641
2010	2.250.577	926.476	3.177.053	1.324.100
2011	2.759.311	1.486.725	4.246.036	1.272.586
2012	3.679.195	1.342.051	5.021.246	2.337.144
2013	3.200.921	1.628.868	4.829.789	1.572.053
2014	3.300.940	1.434.472	4.738.201	1.863.680
2015	3.124.876	1.215.905	4.438.759	1.810.993
2016	2.733.143	1.443.408	4.244.410	1.221.877
2017	2.360.867	1.997.503	4.358.370	363.364
2018	3.717.547	2.191.566	6.536.448	897.320

Kaynak: T.C. Ticaret Bakanlığı, 2019.

Genel olarak bakıldığında Türkiye ile Mısır arasındaki dış ticaret 2010 yılında bir önceki yıla göre yaklaşık %14 oranında gerilemiştir. 2016 yılında da bir önceki yıla göre yaklaşık %12 oranında gerilemiştir. Diğer yıllarda ise görece artış olduğu gözlenmekte olup denge pozitifdir. 2010 yılındaki düşüşün nedeni Arap Baharı iken 2016 yılındaki düşüşün nedeni Mısır'ın ithal ürünlere uyguladığı politikalarıdır.

Türkiye ile Mısır arasındaki ilişkilerin Ekonomist Dergisi'nin (2017) ifadesi ile "sessizce büyüdüğü"nü ifade etmek mümkündür. Bölgenin önde gelen medya kuruluşu Al Monitor'ün ekonomi yazarlarından Menna A. Farouk'a (2018) göre iki ülke arasındaki ticari ilişkilerin derin geçmişi siyasi sorunlara rağmen ticaretin canlı kalmasını sağlamaktadır (Al Monitor, 2018). Bu açıklamalar ve yukarıda aktarılan verilere göre Türkiye ile Mısır arasındaki ekonomik ilişkiler Arap Baharı sürecinden oldukça az etkilenmiş görünmektedir. Turkishtime (2017) dergisine göre siyasi sorunlardan bağımsız olarak karşılıklı ticari ilişkilerin daha da artırılması amacıyla iş adamları ve ticari sivil kurumlar nezdinde girişimler devam etmektedir. Diğer yandan Arap dünyasının önemli yayın kuruluşu olan Al Jazeera'den A. H. Bakir'e (2018) göre askeri darbe sonrasında Mısır'ın ekonomik kaybı büyük olduğundan, Türkiye ile siyasi alanda olmasa da ekonomik alanda ilişkiler devam etmek durumundadır.

3.4.3. Türkiye ve Libya Dış Ticareti

Arap Baharı sürecinde Libya'nın diğer ülkelere göre özel bir konumu vardır. Baharın yaşandığı ülkelerde lider, rejim veya iktidar değişimi söz konusu olmakla birlikte, Libya'daki sürece özel olarak NATO dahil olmuş ve Muammer Kaddafi öldürüldükten sonra ülkede tam bir otorite boşluğu ve kaos meydana gelmiştir. Kaddafi sonrasında ortaya çıkan boşlukta Libya'da DEAŞ terör örgütü faaliyetlerini güçlendirmiş, bu örgüte karşı başlatılan NATO bombardımanında ülkede 14 milyar dolardan fazla zarar meydana gelmiş, siyasi boşluk ve istikrarsızlık nedeni ile farklı bölgelerde üç ayrı hükümet teşkil etmiştir. GSYH yaklaşık yarıya düşmüş ve petrol üretimi de nerdeyse üçte bir oranında azalmıştır.

Libya'yı NATO için önemli kılan temel husus, Kaddafi'nin terör konusundaki düşünceleri ve geçmişten beri uluslararası terörle ilişkileri olduğu iddiasıdır. Nitekim Dawis'e (1990: 10-11) göre Kaddafi, terörizmi uluslararası emperyalizmle mücadele etmenin ve kendi sosyalist dünya görüşünü gerçekleştirmenin bir yolu olarak görmektedir. Bundan dolayı Libya'da pek çok terör örgütü yuvalanma olanağı bulmuş, ülke bu örgütlerin eylem, eğitim ve finansmanı bakımından önemli bir merkez haline gelmiştir (Akt. Doğan ve Durgun, 2018: 72). Diğer yandan 1979 yılında ABD'nin Tahran Büyükelçiliğinin yakılmasından sonra 1980 yılında da Libya Büyükelçiliğinin

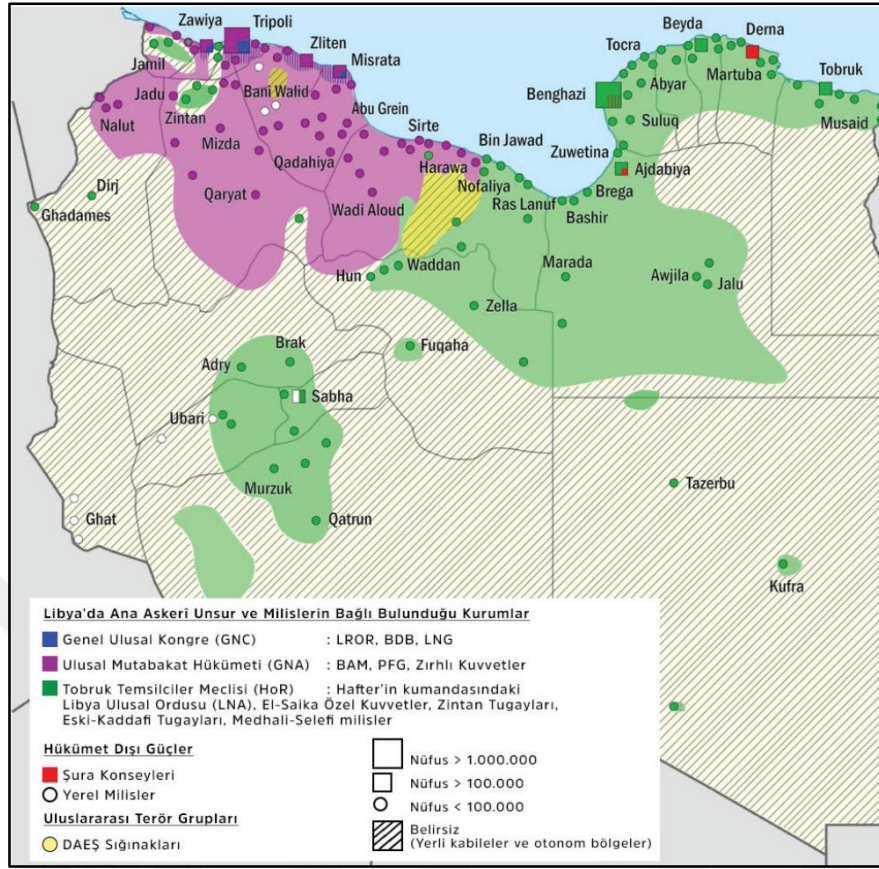
yakılması, yine 1980 yılında Libya'nın Çad'ı işgali, 1986 yılında Amerikan askerlerine yönelik gerçekleştirilen Batı Berlin'deki LaBelle Disco saldırısı ve nihayet 1988 yılındaki Pan-Am Havayolları uçağının İskoçya'nın Lockerbie kasabasında düşmesi gibi hadiselerde Kaddafi olağan şüpheli veya fail olarak ilan edilmiştir (Doğan ve Durgun, 2018: 73).

Ortadoğu'da Taliban, DAEŞ vb. gibi terör örgütleri ile Kaddafi ve Saddam gibi diktatöryel rejimler karşıtlığı üzerinden demokrasi betimlemeli yükselen/yükseltelen “Yeni Dünya Düzeni” söylemleri ile kısıpaca alınan Kaddafi ve başında bulunduğu rejimi ABD ve Batı dünyasında “Başıbozuk Devlet (The Maverick State)” olarak nitelenmiştir (Caner ve Şengül, 2018: 59). Yaşanan tüm gelişmeler doksanlı yılların ortalarından itibaren Kaddafi'yi hedefe yerleştirmiş, Arap Baharı sürecine ABD-AB-NATO'nun müdahil olması için aranan bahaneyi sağlamış, neticede Arap Baharı ile başlayan süreç sonunda Kaddafi linç edilerek öldürülmüştür. Kaddafi'den sonra beklenen demokrasi gelmediği gibi, ülkedeki yaklaşık 140 kabile arasında iç mücadele başlamış, bunlar arasında Abaidat, Magariha, Warfalla¹⁵, Avagir, El-Mujabra ve Farjan gibi kabileler diğerleri üzerinde tahakküm kurma yarışına girişmişlerdir. Libya, halen Ulusal Geçiş Konseyi/Ulusal Kongre tarafından yönetilmekteyse de ülkede Trablus'ta Halife Guvey'in başında olduğu Ulusal Mutabakat Hükümeti olan, Tobruk'taki Abdullah Sini'nin başında olduğu diğer siyasi kanatta yer alan Temsilciler Meclisi'ne yakın olan, yine Tobruk'ta güçlü olan ve karışıklığı bahane ederek darbeye kalkışan emekli General Hafter'in başında olduğu bir başka hükümet vardır (Şekil 3.2). Esasında bunlar bilinen hali ile “hükümet” olmaktan ziyade, içerideki güçlü kabilelerin desteklediği, iktidarı ele geçirmek isteyen gruplardır. Bu durum ülkeyi tam bir “başarısız devlet”¹⁶ formuna getirmiştir (Rotberg, 2003: 1; Yılmaz, 2012: 5; Ömer, 2016: 7-9).

¹⁵ Kaddafi rejimine karşı isyanda en büyük ve en önemli muhalefeti yapan kabile olup, rejim değişiminde büyük payı vardır.

¹⁶ Bir devletin başarısızlığı yasal ve politik alanda temelde üç katmanda veya kategoride açıklanabilir, bunlar (Rotberg, 2003: 1-4);

Başarısız devletler, ilk olarak, coğrafi etkinlikleri ile ilişkilendirilmekte ve kendi sınırları içerisinde kontrol ve otorite sağlama konusunda yetersiz kalmaktadırlar. Başarısız devletler, politik açıdan bir çöküşe işaret edecek şekilde, ülke içerisindeki hukuk ve düzen yok olmuştur.

Şekil 3.2. Libya'daki Hükümetler

Kaynak: (Domazeti ve Altun, 2018: 8)

Siyasi sorunlar yaşanan Libya'da çözüm için arayışlar devam ederken Arap Baharı sonrasında ekonomik yapı da oldukça bozulmuştur. Tablo 3.8'de gösterildiği üzere Arap Baharından sonra ülkenin GSYH'sı 2011 yılında %62,1 oranında düşmüş, 2012 yılında toparlanma görülse de 2013 ve sonraki yıllarda gerileme devam etmiştir. Benzer şekilde kişi başına GSMH'da da düşüş ve dengesiz seyir devam etmiştir. Tablo 3.8'de Libya'nın 2010-2018 yılları temel ekonomik göstergeleri aktarılmıştır.

Başarısız devletlerde, işlevsel manada yeterli devlet organlarının bulunmamasının yanı sıra, devleti uluslararası düzeyde temsil edecek, müzakerelerde bulunacak kurumlar da yoktur ve ülke dış dünyaya karşı aşırı derecede duyarlı hale gelmiştir. Başarısız bir devletin en temel niteliği ulusal ve uluslararası düzeyde "zorlayıcı güç" olarak varlık gösterememesi olduğu gibi bunu sağlayabilecek bir yönetsel kapasitesi ve insan kaynağı da bulunmamaktadır. Başarısız devlet vatandaşlarına kamu hizmeti götürememekte, vatandaşları nezdinde meşruiyeti bulunmamakta, otoritesinden söz edilememekte ve hükümet erkinin itibari değeri bulunmamaktadır.

Tablo 3.8. Libya'nın Temel Ekonomik Göstergeleri*

Ana Göstergeler	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
GSYH (milyar USD)	74,77	34,69	81,87	65,50	41,14	27,84	26,22	38,11	48,31
GSYH (Yıllık Değişim %)	5,0	-62,1	123,1	-13,6	-24,0	-8,9	-2,8	26,7	7,8
Kişi Başına GSYH (Bin USD)	12,38	4,69	11,55	10,75	7,61	5,69	4,56	5,33	6,34

*Parçalanmış yapısından dolayı ülke hakkında sağlıklı ekonomik veri üretilememektedir.

Kaynak: Worldbank Data (2019) üzerinden oluşturulmuştur.

<https://databank.worldbank.org/reports.aspx?source=2&country=LBY#advancedDownloadOptions>, (03.06.2019).

Libya ekonomisinde görülen daralma ve istikrarsızlık Türkiye olan dış ticareti de etkilemiştir. Libya ve Türkiye arasındaki ticari ilişkileri belli dönemlerde değerlendirmek mümkündür. Tablo 3.9'da görüldüğü üzere 2000-2006 yılları arasında petrol ithalatından dolayı Türkiye tarafında açık söz konusudur. 2007-2010 yılları arasında Türkiye'nin petrol ithalatında başka ülkelere yönelmesi ve Libya'da alt-üst yapı, müteahhitlik hizmetleri ve mal ihracatı nedeniyle negatif görünüm pozitif dönmüştür. Arap Baharının etkisi ile 2011 yılında Türkiye'nin Libya'ya ihracatı ciddi oranda düşmüştür. Ancak 2012-2015 yıllarında tekrar yükselerek eskisinden daha fazla olmuşsa da, ülkedeki karışıklıktan dolayı 2016 ve 2017 yıllarında nerdeyse yarı yarıya azalmıştır. 2018 yılında ise yeniden bir artış gözlenmektedir. Tablo 3.9'da Türkiye-Libya dış ticareti gösterilmiştir.

Türkiye'nin Libya'ya yaptığı ihracatta Arap Baharının olumsuz etkisi söz konusu olmuştur. Nitekim 2010 yılında 1,935 milyar dolar olan ihracat 2011 yılında 748 milyon dolara gerilemiştir. 2012 yılında 2,14 ve 2013 yılında 2,75 milyara dolara yükselen ihracat 2015 yılından 2017 yılına kadar gerilemeye devam etmiştir. 2018 yılında toparlanma söz konusu olsa da eski seviyelerin oldukça uzağında kalmıştır. Libya'da Arap Baharı sonrasında yaşanan siyasi ve ekonomik kaos ortamı Türkiye'nin ihracatında da dengesizliğe yol açmıştır. Türkiye'nin İzmir Ticaret Odası (2016) verilerine göre Libya'ya ihraç ettiği başlıca ürünler, mücevherci eşyası, mobilyalar, tavuk eti, halılar, demir çelikten yarı mamuller, hijyenik havlular, bebek bezleri, bitkisel sabit yağlar, plastik profiller, plastik ambalaj malzemeleri, ilaçlar, hazır giyim, ay çiçek yağı, bisküvi ve gofretlerdir.

Tablo 3.9. Türkiye-Libya Dış Ticareti (1.000 Dolar)

YILLAR	İHRACAT	İTHALAT	HACİM	DENGE
2000	96	786	882	-690
2001	67	848	915	-780
2002	163	754	917	-591
2003	255	1.073	1.327	-818
2004	337	1.514	1.851	-1.177
2005	384	1.989	2.373	-1.605
2006	489	2.297	2.787	-1.808
2007	643	400	1.043	243
2008	1.074	336	1.411	738
2009	1.798	403	2.201	1.395
2010	1.935	426	2.360	1.509
2011	748	140	887	608
2012	2.140	416	2.556	1.724
2013	2.753	304	3.057	2.449
2014	2.060	249	2.309	1.811
2015	1.420	196	1.616	1.224
2016	906	161	1067	745
2017	881	248	1129	633
2018	1499	367	1866	1132

Kaynak: T.C. Ticaret Bakanlığı, 2018.

3.4.4. Türkiye ve Bahreyn Dış Ticareti

Bahreyn Krallığı Arap Baharı sürecinde S. Arabistan ile İran arasındaki nüfuz mücadelesinin yaşandığı bir ülke olmuştur ANKASAM'a göre (2017) "Toplumsal dengeyi kuramamış ve istikrarı sağlayamamış her devlet gibi Bahreyn de dış müdahaleye açık ve kimi zaman muhtaç bir devlet olarak varlığını sürdürmektedir. İran'ın nükleer anlaşma sonrası etkisini giderek arttıran Şii yayılcılığı ve bunun karşısına Suudi Arabistan'ın koymaya çalıştığı direnç, Bahreyn'i de -Suriye, Yemen, Lübnan ve Irak gibi- bir nüfuz mücadelesi alanı olarak ortaya çıkarmaktadır. Bahreyn'in İran'a değil fakat Suudi Arabistan'a eklemlenmesi, uzmanlar tarafından Bahreyn'deki Şii sorununun Suudi Arabistan Şiiileriyle eklemlenmesini de beraberinde

getireceği şeklinde yorumlanmıştır. Bu tehlikeli durumun ise yavaş seyreden politik evrim nedeniyle bir süre daha manipülasyonlara maruz kalacağı öngörülmektedir.” Arap Körfezi’ndeki en küçük ülke durumunda olan Bahreyn, yaklaşık 1,5 milyon nüfusa sahiptir. Refah içindeki ülkenin başlıca ekonomik faaliyeti petrol olmakla birlikte, kıyı bankacılığı ve turizm alanında da oldukça gelişmiştir. Ülkede birtakım huzursuzluklar yaşanmakla birlikte, Arap Baharı diğerlerinde olduğu gibi belirgin bir rejim değişikliği veya iç kargaşaya yol açmamıştır. Aşağıda Tablo 3.10’da Bahreyn’in temel ekonomik göstergeleri aktarılmıştır.

Tablo 3.10. Bahreyn’in Temel Ekonomik Göstergeleri

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Nominal GSYH (Milyar Dolar)	25,71	28,77	30,74	32,53	33,38	31,12	32,25	35,43	37,74
Kişi Başına GSYH (Bin Dolar)	36,07	35,44	36,54	38,93	38,97	44,30	44,12	44,98	44,62
Reel Büyüme Hızı (%)	4,3	2,0	3,7	5,4	4,3	2,9	3,5	3,8	1,8
Enflasyon Oranı (%)	7,4	9,7	3,0	0,4	-1,7	-9,4	0,1	5,8	4,7

Kaynak: Worldbank Data (2019) üzerinden oluşturulmuştur.

<https://databank.worldbank.org/reports.aspx?source=2&country=BHR#advancedDownloadOptions>, (03.06.2019).

Bahreyn ekonomisi 2010-2018 yılları arasında dengeli ve istikrarlı bir büyüme göstermekle birlikte, enflasyon oranları bakımından görece dengesizdir. Zira 2010 yılında %7,4 ve 2011 yılında %9,7 olan enflasyon oranı 2012 ve 2016 yılları arasında düşüş göstermiştir. 2014 yılında %-1,7 ve 2015 yılında %-9,4 olarak gerçekleşen enflasyon oranı 2016 yılından itibaren tekrar yükselişe geçerek 2017 yılında %5,8 ve 2018 yılında %4,7 olarak gerçekleşmiştir. Kişi başı gelir seviyesi ise 2010-2018 yılları arasında düzenli olarak artmıştır. Bu haliyle Bahreyn ekonomisinin Arap Baharı sürecinden pek etkilenmediğini ifade etmek mümkündür. Bahreyn ve Türkiye arasındaki ticari ilişkilere bakıldığında ise Tablo 3.11’de görüleceği üzere 2006, 2007 ve 2014 yıllarında negatif denge gerçekleşmiş olup, diğer yıllarda denge pozitif yönlüdür.

Tablo 3.11. Türkiye-Bahreyn Dış Ticareti (1.000 Dolar)

YILLAR	İHRACAT	İTHALAT	HACİM	DENGE
2004	54.416	18.101	72.517	36.315
2005	41.915	18.929	60.844	22.987
2006	35.303	44.852	80.155	-9.549
2007	76.651	119.423	196.074	-42.772
2008	308.223	95.516	403.740	212.707
2009	113.712	24.289	138.001	89.423
2010	171.795	71.682	243.477	100.113
2011	160.436	111.454	271.890	48.982
2012	208.519	158.922	367.441	49.597
2013	199.064	172.478	371.542	26.586
2014	204.085	294.342	498.427	-90.257
2015	225.353	104.470	329.823	120.883
2016	193.283	127.780	321.063	65.503
2017	227.328	186.751	414.079	40.576
2018	298.691	186.842	485.533	118.849

Kaynak: T.C. Ticaret Bakanlığı, 2018.

Uzun yıllar, Türkiye'nin Bahreyn'e ihracatı 35-40 milyon dolar seviyesinde seyretmiş, 2008 yılında en yüksek seviyesi olan, 308 milyon dolara ulaşmıştır. Ancak, küresel ekonomik krizin ağırlaştığı 2009 yılı başlarından itibaren demir-çelik ürünleri ihracatında hem birim fiyatların düşmesi, hem talepte yaşanan gerileme ve hem de Suudi Arabistan'ın bu ürünlerin Bahreyn'e olan ihracatını serbest bırakması nedeniyle düşüş kaydedilmiştir. İhracatta tütün ve tütün ürünleri, elektrikli transformatörler, dokunmuş mensucat, demir çelikten çubuklar, mobilyalar, makine halıları ve çikolatalı ürünler, ithalatımızda ise petrol yağları, işlenmemiş alüminyum, alüminyum teller ve pamuklu mensucatlar ana kalemleri teşkil etmektedir (T.C. Ticaret Bakanlığı, 2019). Bu verilere göre Türkiye ve Bahreyn arasındaki ticari ilişkilerde Arap Baharının etkili olmadığı ifade edilebilir.

3.4.5. Türkiye ve Yemen Dış Ticareti

Arap Baharının en ağır sonuçlarının yaşandığı ülkelerden biri olan Yemen, İran ve S. Arabistan arasındaki nüfuz ve mezhepsel mücadele alanı haline gelmiştir. Jeostratejik bakımdan önemli yerde olan ülkede, açlık sorunu yaşanmakta ve en temel insani ihtiyaçlar bile karşılanamaz durumdadır. Kabileler topluluğu niteliğindeki 28,5 milyon nüfuslu Yemen ekonomisi az miktarda ve düşük kalite petrol üretimine bağlı olan, fakir bir ülkedir. Yemen'in 2010-2018 dönemindeki ekonomik görünümü Tablo 3.12'de gösterilmiştir.

Tablo 3.12. Yemen Temel Ekonomik Göstergeleri (2010-2018)

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Nominal GSYH (Milyar Dolar)	30,90	32,72	35,40	40,41	43,22	42,62	30,96	26,81	26,91
Kişi Başına GSYH (Bin Dolar)	1,2	1,08	1,26	1,44	1,46	1,33	1,18	1,06	0,96
Reel Büyüme Hızı (%)	7,7	-12,7	2,4	4,8	-0,2	-16,7	-13,6	-5,9	-2,7
Enflasyon Oranı (%)	23,6	18,1	5,9	9,2	7,2	27,1	4,7	19,1	47,2

Kaynak: Worldbank Data (2019) üzerinden oluşturulmuştur.

<https://databank.worldbank.org/reports.aspx?source=2&country=YEM>, (03.06.2019).

Yemende işsizlik oranı yaklaşık %70 civarında olup Türkiye ile yapılan dış ticareti Tablo 3.13'te görüleceği gibi görece azdır. T.C. Ticaret Bakanlığı (2018) verilerine göre 2014'te 643,8 milyon dolarla en üst seviyesine ulaşan Türkiye'nin Yemen'e ihracatı, Yemen'deki iç karışıklıklar nedeniyle 2015'te önemli oranda azalarak 400 milyon doların altına gerilemiştir. 2016'da tekrar toparlanan ihracat 2017 yılı itibarıyla 573 milyon dolar civarında gerçekleşmiştir. Türkiye Yemen'e en çok demir-çelik çubuk ve profil, bisküvi, çimento, buğday unu, çikolatalı mamuller, ay çiçek yağı, ilaç, hijyenik havlu ve bebek bezleri, ayakkabı, halı, maya, kadife kumaş, römork, izole kablo ve teller, kuru baklagiller, makarna ve bulgur ihraç etmektedir.

Tablo 3.13. Türkiye-Yemen Dış Ticareti (1.000 Dolar)

YIL	İHRACAT	İTHALAT	HACİM	DENGE
2008	353.605	703	354.307	352.902
2009	379.496	310	379.806	379.186
2010	330.392	1.044	331.437	329.348
2011	272.733	464	273.197	272.268
2012	485.975	368	486.344	485.607
2013	605.234	206	605.440	605.028
2014	643.827	5.325	649.152	638.502
2015	395.764	10.951	406.715	384.813
2016	536.764	21	536.785	536.743
2017	572.917	675	573.592	572.242

Kaynak: T.C. Ticaret Bakanlığı, 2018.

3.4.6. Türkiye ve Suriye Dış Ticareti

Arap Baharı sonrasında Suriye’de başlayan iç savaş, bölge ülkeleri arasında sosyal, güvenlik ve ekonomik bakımdan en çok Türkiye’yi etkilemiştir. Arap Baharından sonra ülkede başlayan iç savaş ve bu iç savaşa uluslararası toplumun kendi stratejik amaçları doğrultusunda müdahil olması Suriye’deki durumu çözümü zor bir sürece sokmuştur. Ekonomik sistem bakımından savaş öncesinde korumacı, dışa kapalı ve devletçi bir ekonomik yaklaşımdan, dışa açık, liberal ve rekabetçi bir ekonomiye geçiş yolunda bazı adımlar atılmışsa da bu amaç tam olarak gerçekleştirilememiştir. Ortadoğu ülkelerinin birçoğunda olduğu gibi Suriye’nin de gelir kaynakları içerisindeki en fazla dış ticaret kaynağını petrol oluşturmaktadır. Ayrıca, tarım ve yurt dışında çalışan vatandaşlarının getirmiş olduğu döviz gelirleri de dış ticaret gelirleri arasında görülmektedir. Ülkenin toplam ihracatının %60’tan fazlasını petrol ürünleri oluştururken, petrol gelirleri toplam bütçe gelirlerinin %50’sini karşılamaktadır. Farklı sanayi kolları arasında tekstil, plastik, kimyasal ve gıda işleme tesisleri yoğunluk göstermektedir. Suriye’deki birçok sanayi tesisleri devlet tarafından işletilmekle birlikte, kamunun ekonomideki payı düşüş

göstermektedir. Turizm de hizmet sektörüne katkı sağlamaktadır. Suriye'nin 2005-2013 yılları arasında ilişkin temel ekonomik göstergeler Tablo 3.14'te aktarılmıştır.

Tablo 3.14. Suriye Temel Ekonomik Göstergeleri (2005-2013)*

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Nominal GSYH (Milyar Dolar)	28,21	32,78	40,37	49,37	49,44	56,18	63,07	47,14	35,16
Reel GSYH Büyüme Hızı (%)	6.2	5	5.7	4.3	3.0	3.2	-3,4	-15,2	-18,7
Enflasyon (TÜFE %)	7.2	10	3.9	15.7	2.6	7.1	7.0	36,7	89,6
Cari İşlemler Bilançosu (USD milyon)	295	890	459	-687	-1,269	-1,139	-972	-	-
Dış Borç (USD milyon)	6,508	6,502	6,732	6,899	6,992	7,206	7,389	-	-
Nüfus (milyon)	19.1	19.8	20.5	21.2	21.9	22.5	21.8	20,4	19,5
Kişi Başı Milli Gelir (USD)	4,122	4,335	4,537	4,556	4,673	4,811	4,952	4,493	1,606
İşsizlik Oranı (%)	8.0	8.3	8.4	8.6	9.2	9.7	14,9	18.0	35.0

*Suriye'de devam eden iç savaş nedeniyle ülke hakkında sağlıklı veri elde edilemediğinden ya da tahminlere dayalı veriler söz konusu olduğundan 2010-2013 yılları arası dönem gösterilmiştir.

Kaynak: (Sandıklı ve Çakmak, 2018: 60; Worldbank Data, 2019).
<https://databank.worldbank.org/reports.aspx?source=2&country=SYR> (03.06.2019).

İç savaşının tırmanmaya başladığı 2010 ve 2011 yıllarından sonra ülkenin ekonomik görünümü hakkında Dünya Bankası gibi otorite niteliğindeki veri üreten kurumlarda bile Suriye'nin güncel ekonomik durumu hakkında sağlıklı veri bulunmamaktadır. Ancak pek çok kaynakta savaş ekonomisi uygulanması nedeniyle ülkenin ekonomik bakımdan çok daha ciddi sorunları olduğu ileri sürülmektedir.

Serbest piyasa ekonomisine geçiş ile birlikte, Suriye'deki dış ticaretteki artış sebebiyle, dış ticaret açığı verilmeye başlanmıştır. Ekonomide bu gelişmelerin yaşandığı 2007-2011 yıllarında 8 ile 9,5 milyar dolar seviyesinde dış ticaret açığı verilmiştir. Gösteri ve olayların zirveye tırmandığı 2011 yılının mart ayında, ülkede karışıklık savaş haline dönüşmüş olup, birçok ülke tarafından da yaptırımlar uygulanmaya başlanmıştır. Bu ve buna benzer sebeplerden dolayı ekonomik göstergeler de baş aşağı gitmiştir. Arap Baharının başlamasından önceki yıllara nazaran 2016 yılındaki dış ticaret verileri ihracatın %92'ye yakın gerilediğini, ithalatın

ise %75'ten fazla düştüğünü göstermektedir. Geçmişte ihracatta ilk sıraları alan petrol ve fosfat, hem Batı dünyası tarafından uygulanan ambargo, hem de güvenlik sorunları nedeniyle aksayan üretime bağlı olarak düşüş göstermiştir. Diğer taraftan, iç savaşın etkisiyle zarar gören üretim kapasitesi, Suriye'nin önemli ihraç ürünleri arasında yer alan tekstil ürünleri ve iplikler ile çeşitli tüketim ürünleri ihracatının azalmasına neden olmuştur (T.C. Ticaret Bakanlığı, 2018).

Türkiye ve Suriye ikili ticari ilişkilerin ilerleme kaydettiği Arap Baharı öncesi dönemleri de 2007 yılında iki ülke arasında imzalanan Serbest Ticaret Anlaşması (STA) ile dış ticarete çok ciddi artışlar görülmüştür. Anlaşmanın imzalandığı 2007 yılından sonra ticaret yaratıcı etkiler hemen kendini göstermiş, 2008 yılında ihracat rakamı 2006 yılına göre ikiye katlamıştır. Akabinde gelen 2009 ve 2010 yıllarında da artışların devam ettiği görülmüştür. Kriz ve savaş ortamının başlamasından önceki yıl olan 2010 yılında Türkiye'nin ihracatı %30'a yakın artış göstermiş olup 2 milyar dolara yaklaşmıştır. 2011 yılında başlayarak günümüze kadar karışıklığın halen devam ettiği Suriye'de, dış ticaret ve ekonomi adına neredeyse hiçbir şey kalmamıştır. 2011 Mart ayında Beşşar Esed yönetimine karşı direnişlerin başlamasıyla birlikte, kendi halkına orantısız güç kullanarak olayları bastırmaya çalışması, uluslararası arenada çok fazla tepki almasına sebep olmuştur. Tüm uyarı ve tepkilere rağmen kendi bildiği doğrultuda ilerleyen B. Esed ve yönetimi birçok ülkeden yaptırımlara maruz kalmıştır. Avrupa Birliği ve ABD ekonomik ve politik yaptırımlar uygulamaya başlamıştır. Daha sonrasında Arap Birliği'nin yanı sıra Türkiye de Suriye'ye karşı yaptırım kararı almıştır (DEİK, 2018).

Suriye'de yaşanan iç savaş nedeniyle, birçok üretim tesis ve alanı yok olup gitmiştir. Ticari üretim alanında faaliyet gösteren firmaların bulunduğu sanayi merkezleri savaşın etkisiyle harap olmuştur. Türkiye'nin Suriye ile olan ticaretine bakıldığında, söz konusu ticaret Arap Baharından sonraki yıllarda durma noktasına gelmiştir. 2014 yılında %76 oranında artış sağlamış, 2015 ve 2016 yıllarında ise ortalama %15 civarında gerileme görülmüştür. Arap Baharının başlamasından önceki 2010 yılında Türkiye'nin Suriye'ye olan ihracatı 2 milyar dolara yaklaşırken, Arap Baharının hemen sonrası olan 2012 yılında ise %70'e yakın bir düşüş gerçekleştirerek

500 milyon dolar seviyesine gerilemiştir. Türkiye, ticaretin tekrar artış sağlamaya başladığı 2013 yılından itibaren Suriye'ye yardım malzemeleri gönderilmesinde önemli bir rol oynamıştır (Karakoyun, Özbek ve Demircan, 2013: 226; DEİK, 2018). Tablo 3.15'te Türkiye-Suriye dış ticareti veriler gösterilmiştir.

Tablo 3.15. Türkiye-Suriye Dış Ticareti (1.000 Dolar)

YILLAR	İHRACAT	İTHALAT	DENGE	HACİM
2003	411	413	-3	824
2004	395	358	37	752
2005	552	272	279	824
2006	609	187	422	797
2007	798	377	421	1 175
2008	1 115	639	476	1 754
2009	1 425	328	1 097	1 753
2010	1 845	663	1 182	2 507
2011	1 610	524	1 086	2 134
2012	501	67	434	568
2013	1 024	85	939	1 209
2014	1 801	115	1 685	1 916
2015	1 522	51	1 470	1 573
2016	1 322	65	1 258	1 388
2017	1 363	71	1 435	1 294
2018	1 346	69	1 415	1 277

Kaynak: (T.C. Ticaret Bakanlığı, 2019).

T.C. Ticaret Bakanlığı'na (2019) göre Türkiye-Suriye arasındaki Dış Ticaret ilişkileri şu şekilde seyretmiştir;

- “Türkiye ile Suriye arasındaki ticarete özellikle 1 Ocak 2007’de yürürlüğe giren STA sonrasında çok önemli artışlar kaydedilmiş, Anlaşma’nın olumlu etkileri iki yılda kendini göstermiştir. Nitekim Türkiye’nin Suriye’ye 2008 yılı ihracatı 2006 yılının yaklaşık iki katına ulaşmıştır.”

- “2009 ve 2010 yıllarında da ihracattaki artış eğilimi devam etmiştir. 2010 yılı ihracatı %29,5 oranında artarak 1,8 milyar doları aşmıştır. Suriye’den yapılan ithalat ise dalgalı bir seyir izlemekle beraber 700 milyon doların altında seyretmiştir.”

- “Suriye’de Mart 2011’de başlayan yönetim karşıtı gösterilerin aşırı güç kullanılarak bastırılması uluslararası toplumun tepkisine yol açmıştır. ABD ve AB Suriye yönetimine karşı ekonomik ve siyasi yaptırım uygulamaya başlamıştır. Bu ülkeleri 27 Kasım 2011’de Arap Birliği ve 30 Kasım 2011’de Türkiye’nin aldığı yaptırım kararları izlemiştir. Türkiye’nin yaptırımları arasında; Suriye Merkez Bankası ile ilişkilerin durdurulması, Suriye hükümetinin Türkiye’deki finansal mal varlıklarının dondurulması, Suriye hükümeti ile kredi ilişkilerinin durdurulması, Suriye Ticaret Bankası ile işlemlerin durdurulması ve Suriye’deki altyapı projelerinin finansmanı için imzalanan Eximbank kredi anlaşmasının askıya alınması gibi önemli ekonomik kararlar mevcuttur.”

- “Suriye, 4 Aralık 2011’de, STA anlaşmasının askıya alınması ve Suriye’den geçişlerde ek gümrük harcı alınması da dahil olmak üzere Türkiye’ye bir dizi karşı yaptırım kararları almıştır. Türkiye de 14.12.2011 tarihli ve 28142 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanan 2011/2516 sayılı İthalat Rejimi Kararı’na Ek Karar ile ülkemiz ve Suriye arasında imzalanan Serbest Ticaret Anlaşmasını askıya almıştır. Aynı tarih ve sayılı Resmi Gazete’de yayımlanan 2011/2517 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile ‘Suriye Arap Cumhuriyeti Menşeli Bazı Tarım Ürünleri İthalatında Tarife Kontenjanı Uygulanması Hakkında Karar’da uluslararası hukuk hükümleri ve mütekabiliyet ilkesi çerçevesinde yürürlükten kaldırılmıştır. Bu durum hali hazırda devam etmektedir. Söz konusu gelişmeler sonucu iki ülke arasındaki ticaret, özellikle 2011 yılının son çeyreğinden itibaren hızla daralmaya başlamıştır.”

- “2011 yılının tümü dikkate alındığında Türkiye’nin ihracatı %12,6, ithalatı %21 civarında daralırken, 2011 yılının son çeyreğinde ihracat %51,8, ithalat ise %57,3 oranında keskin bir daralma göstermiştir. 2012 yılında ikili ticaret neredeyse durma noktasına gelmiştir. Türkiye’nin ihracatı %68,8 azalarak 501 milyon dolara, ithalatı ise %87,2 azalarak 67 milyon dolara gerilemiştir. 2013 yılı sonrasında ise Suriye’ye ihracat oldukça dalgalı bir seyir izlemiştir. 2013 yılında 1,02 milyar dolar olan ihracat,

2014 yılında 1,8 milyar doları aşarak en yüksek seviyesine ulaşmış, 2018 yılında ise 1,3 milyar dolara gerilemiştir.”

- “2011 sonrası Suriye’den yapılan ithalat ise oldukça çok gerilemiştir. 2010 yılında 663 milyon dolar olan ithalat, 2011 yılında 524 milyon dolara gerilemiş olup, takip eden yıllarda ise bu rakam 50-115 milyon dolar seviyelerinde dalgalanarak 2018 yılında 69 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir.”

3.5. Arap Baharının Türkiye’de Turizme Etkileri

Turizm, sürekli yerleşmemek ve kazanç sağlamak amacına yönelik olmamak koşuluyla yabancı olarak kabul edilenlerin konaklamaları ve seyahat etmeleri ile ilgili olan tüm faaliyetler, bunlara dayalı olarak çıkan ve ticari yanı bulunan tüm etkinliklerdir. Turizmin belirleyici karakteristik yönlerini ise şu şekilde sıralamak mümkündür (Uğur, 2015: 6-7);

- Turizm, sürekli çalışılan, yaşanılan ve doğal ihtiyaçlarının karşılandığı yerlerin/yerin dışına yapılan seyahatlerdir.
- Konaklama etkinliği turizmde geçicidir. Konaklayan ve seyahat edenler yaşadığı yere geri döner.
- Geçici olarak konaklayan ve seyahat edenler kendilerine hizmet veren yani turizm işletmesi olan organizasyonlardan hizmet ve mal temin edip tüketim yaparlar.
- Turizm etkinliklerinden elde edilenler genellikle soyuttur ve depolanamazlar.

Bu hususlar altında sağlık ve eğitim konuları dışında yukarıda söz edilen olgular kapsamında davranış gösterenler genel olarak turist diye ifade edilebilir. Başka bir ifade ile turist, asıl amacı psikolojik tatmin sağlamak olan, seyahati süresince mal veya hizmet üretimi veya satış yoluyla kazanç elde etmeyi düşünmeyen, ekonomik anlamda tüketici olan ve normal düzeyde bir mali güce sahip bulunan ancak zamanı sınırlı olan bir kişidir. Turistin tanımı ve özellikleri göz önüne alındığında, sürekli olarak yerleşmek, çalışmak ve kazanç sağlamak amacıyla seyahat edenler, bir ülkeye

göçmen olarak gelenler, eğitim-öğretim ve benzeri bir amaçla yaşayan ve komşu bir ülkede çalışan insanlar ve bir ülkede durmaksızın transit geçen yolcular turist olarak kabul edilmezler (Batman, 2008: 13; Topuz, 2012: 6). Arap Baharı ve turizm ilişkisine bakıldığında makro perspektiften Ortadoğu ve Kuzey Afrika kökenli turizm etkinliklerinin büyüyeceği ileri sürülmektedir. Nitekim Dünya Turizm Örgütü'ne (UNWTO, 2012) verilerine göre artan geliri ve nüfusu bakımından gelecek 20 yılda Ortadoğu'nun hem turizm çekimi hem de turist sayısı ve niteliği bakımından en hızlı büyüyen pazar olması beklendiği ifade edilmiştir. Bununla birlikte bahsi geçen bölge menşeli turistlerin genel olarak turistik etkinlik ve davranış biçimlerinin nitelikleri şu şekildedir (Hacıoğlu ve Saylan, 2014: 61; Sarı ve Yıldırım, 2015: 385):

- Kişi başı yüksek gelire sahip kişiler çoğunluktadır,
- Nüfus ve gelir bakımından artış göstermektedirler,
- Fazla harcama yapma ve uzun süreli konaklama eğilimindedirler,
- Buldukları ülkelere ayrılırken %90 oranında kısa mesafedeki destinasyonları daha çok tercih etmektedirler,
- Seyahate önem vermekte ve belli bir yerde uzun süre kalmaktadırlar,
- Genellikle aileleri ve aile dostları ile seyahat etmekte, bundan dolayı da harcamaları fazladır.

Arap Baharı öncesi ve sonrasındaki dönemde Arap ülkelerinden ve Türkiye'ye gelen turist sayıları Tablo 3.16'da gösterilmiştir. Ancak Türkiye'ye gelen turist sayıları verilirken daha geniş bir bakış açısı ortaya koyabilmek için Arap Baharının yaşandığı ülkeler özel olarak ayrılmaksızın Ortadoğu ve Körfez ülkelerinin tümü gösterilmiştir.

Tablo 3.16'ya genel olarak bakıldığında Türkiye'nin payının Arap Baharının öncesinden itibaren Arap Baharının yaşandığı yıllarda Bahardan etkilenen ülkelere Türkiye gelen turist sayısında düşüş gözlenmektedir. Ancak daha sonraki yıllarda turist sayılarının istikrarlı olarak artış gösterdiği anlaşılmaktadır. Ülkeler bazında ise sadece Libya ve Mısır'lı turist sayısında Baharın yaşandığı yıl bir azalma olduğu

görülmekte, diğerlerinin neredeyse tümünde yıllara göre düzenli bir turist artışı olduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 3.16. Arap Baharı Öncesi ve Sonrasındaki Dönemde Arap Ülkelerinden Türkiye'ye Gelen Turist Sayıları

Ülke / Yıl	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Lübnan	53,948	71,771	134,554	137,11	144,491	143,629	161,274	197,552	191,642	237,476	338,837
Suriye*	406,935	509,679	899,494	974,054	730,039	1.252.826	1.176.490	847,275	291,754	404,203	477,439
Irak	250,13	285,229	280,328	369,033	533,149	730,639	857,246	1.094.144	420,831	896,876	1.172.896
İsrail	558,183	311,582	109,559	79,14	83,74	164,917	188,608	224,568	293,988	380,415	443,732
Filistin	4,13	5,402	4,685	5,447	6,327	7,971	11,435	16,218	19,353	32,339	56,816
Ürdün	74,34	87,694	96,562	94,914	102,154	102,871	131,329	162,866	203,179	277,729	406,469
S. Arabis.	55,636	66,938	84,934	116,711	175,467	234,22	341,786	450,674	530,41	651,17	747,233
Kuveyt	22,084	26,801	27,281	41,617	65,167	88,238	133,128	174,486	179,938	255,644	298,62
Bahreyn	8,081	9,09	9,375	9,712	13,342	16,23	24,305	32,476	41,505	59,442	77,075
Katar	4,862	4,902	6,043	7,661	13,971	18,63	29,743	35,832	32,681	48,764	96,327
B.A.E	19,676	22,051	30,48	35,579	48,071	52,424	53,736	51,6	38,315	49,36	43,292
Umman	5,904	5,203	5,408	5,998	7,959	8,956	14,283	18,787	13,891	25,234	53,23
Yemen	4,971	6,181	6,344	8,066	11,826	17,354	26,033	24,237	25,325	28,491	39,545
Fas	44,023	65,875	57,447	68,645	77,884	82,579	89,562	109,775	87,66	114,155	176,538
Cezayir	63,904	91,222	67,954	84,844	104,489	118,189	160,052	171,873	176,233	213,333	288,207
Tunus	42,84	56,707	57,855	63,176	86,595	91,683	100,612	102,341	100,185	111,627	142,372
Libya	43,779	64,721	60,917	53,562	213,89	264,266	267,501	234,762	72,014	99,395	188,312
Mısır	57,994	66,912	61,56	79,665	112,025	107,437	108,762	100,04	94,871	100,971	148,943
Sudan	8,987	10,581	6,634	7,458	8,161	9,319	10,714	11,434	10,562	12,162	15,661

** TÜİK verilerinde çeşitli nedenlerle Türkiye'ye giriş yapanlar turist olarak değerlendirildiğinden Suriyeliler de listeye dahil edilmiştir. Ancak Suriyelilerin turist olarak değil mülteci veya geçici koruma altındaki kişiler olarak görülmesi gerekmektedir.

Kaynak: TÜİK, 2018, Turizm istatistikleri kullanılarak oluşturulmuştur.

Arap kökenli turistlerin Türk turizmi içerisindeki payının daha geniş açıdan anlaşılabilmesi için TURSAB (Türkiye Seyahat Acentaları Birliği) tarafından yayınlanan ve tüm ülkelerin vatandaşlarını gösteren 2016-2018 yıllarını kapsayan istatistiksel veriler Tablo 3.17’de sunulmuştur.

Tablo 3.17. Tesislere Geliş Sayısı ve İkamet Ülkelerine Göre Gecelemelerin Dağılımı*

ÜLKE	TESİSE GELİŞ SAYISI			PAY(%)**			GECELEME SAYISI			PAY(%)**		
	2016	2017	2018	2016	2017	2018	2016	2017	2018	2016	2017	2018
Cezayir	83 330	146 579	174 550	0,58	0,78	0,70	304 577	482 561	602 126	0,46	0,70	0,63
Fas	51 436	57 045	82 699	0,36	0,30	0,33	152 382	178 941	267 778	0,23	0,26	0,28
Libya	55 949	51 521	94 988	0,39	0,27	0,38	228 762	163 155	300 464	0,35	0,24	0,32
Mısır	95 947	68 103	87 362	0,67	0,36	0,35	241 483	189 716	252 483	0,37	0,28	0,27
Sudan	10 195	10 463	12 979	0,07	0,06	0,05	27 903	27 626	36 061	0,04	0,04	0,04
Tunus	56 814	66 404	83 811	0,40	0,35	0,33	169 511	212 640	264 945	0,26	0,31	0,28
Bahreyn	40 815	57 494	70 596	0,29	0,30	0,28	123 128	176 316	223 751	0,19	0,26	0,24
BAE	50 871	70 360	61 317	0,36	0,37	0,24	129 386	185 138	165 517	0,20	0,27	0,17
Irak	355 477	534 094	663 600	2,49	2,83	2,65	864 152	1 446 512	1 764 329	1,31	2,10	1,86
İsrail	208 261	267 373	348 391	1,46	1,42	1,39	813 270	842 426	1 128 046	1,24	1,22	1,19
Katar	52 271	60 379	117 291	0,37	0,32	0,47	140 248	178 949	363 860	0,21	0,26	0,38
Kuveyt	172 278	239 718	289 302	1,21	1,27	1,16	504 172	681 747	823 267	0,77	0,99	0,87
Lübnan	190 029	146 056	203 837	1,33	0,77	0,81	544 725	423 506	600 639	0,83	0,61	0,63
S. Arab.	690 157	681 117	746 329	4,84	3,61	2,98	1 947 144	1 866 709	2 050 083	2,96	2,71	2,16
Umman	20 117	21 003	39 918	0,14	0,11	0,16	54 105	58 213	111 031	0,08	0,08	0,12
Ürdün	166 822	197 478	272 573	1,17	1,05	1,09	490 454	582 665	810 998	0,75	0,85	0,85
Yemen	25 876	23 317	26 695	0,18	0,12	0,11	69 122	62 748	69 082	0,11	0,09	0,07

* Türkiye Turizm Yatırımcıları Derneği (TYTD) hesaplama yaparken otel (termal tatil, sağlık vb.) gibi yatırım amaçlı işletilen turistik tesislere gelen kişi sayılarına göre veri üretmektedir.

** Türk turizmi içerisindeki payı.

Kaynak: Türkiye Turizm Yatırımcıları Derneği (TYTD) 2018 yılı verilerinden üretilmiştir.

Tablo 3.16, Türkiye’ye gelen Ortadoğu ve Arap ülkelerinden gelen turistlerin kişi sayısını göstermekte, Tablo 3.17 işletmelerde konaklama yapan kişileri ve bunlara ait diğer hususları göstermektedir. Her iki tablo birlikte değerlendirildiğinde Arap Baharının Türkiye turizmi üzerinde negatif etki meydana getirmediği ifade edilebilir.

Bununla birlikte Arap Baharının etkileri yaşandığı ülkelerde güvenlik, ekonomik istikrar, sürdürülebilirlik, hizmet kalitesi vb. gibi bazı kaygılara yol açtığından Arap yatırımcıların ve Arap turistlerin Türkiye'ye yönelmesinde etkili olmuş ve Türk turizmi için fırsatlar meydana getirmiştir (TYYD, 2018).

Arap Baharının Türk turizmi üzerindeki olumlu etkileri yalnızca Arap menşeli turistler bakımından değil diğer ülke vatandaşları turistleri için de geçerli olmuştur. Çünkü dünyanın pek çok yerinden turistler Türkiye'yi daha fazla tercih etmiştir. Arap Turizm Teşkilatına göre Arap Baharının Arap ülkelerinde turizmdeki maliyeti 10 milyar doları aşmış ve kaybedilen bu gelir Türkiye gibi yakın destinasyonlara yönelmiştir. Ancak turizmdeki Arap Baharı rüzgarı her ne kadar sektör temsilcileri tarafından olumlu karşılanırsa da fiyatlarda artışa neden olduğu, bundan dolayı da Yunanistan gibi rakip ülkelere yönelimin olacağı da belirtilmektedir (BBC, 2011; Dünya Gazetesi, 2012; Turizm Gazetesi, 2012; Turizm Güncel, 2012). Arap menşeli turistlerin tercihleri arasında ilk sırada yer alan İstanbul'a gelen turist sayısında son üç yıl ortalamasına bakıldığında %33'lük bir artış vardır (TÜROFED, 2018). Geceleme/konaklama süresi ve harcama tutarları bakımında Arap turistler en yüksek ilk üç sırada yer almakla birlikte bu gruptakilerin sağlık ve gezi turizmi harcamalarında birinci sırada oldukları görülmektedir (Kızıldemir ve Sarıışık, 2018: 137).

TYYD, TURSAB ve TÜİK gibi kurumların beyanlarından veya verilerinden yola çıkarak genel olarak değerlendirildiğinde Arap Baharının yaşandığı ülkelere Türkiye'ye gelen turist sayısı özellikle son on yılda artış gösterdiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Arap Baharının etkisi ile birlikte diğer ülkelere Baharın yaşandığı ülkelere giden turistlerinde belli bir kesimi de Türkiye'ye yöneldiği ifade edilebilir. Bu durumda Arap Baharının Türk turizm sektörü üzerinde olumsuz bir etkisi olmadığı görülmektedir. Öte yandan Arap ülkelerinden Türkiye'ye gelen turist sayısındaki artışta Baharın etkilerinin ne düzeyde olduğunun daha net tespit edilebilmesi için başkaca çalışmaların yapılmasında fayda vardır.

3.6. Arap Baharının Türk İnşaat Sektörüne Etkisi

Türk müteahhitlik (ana yüklenici, taşeron ve servis sağlama dahil) firmalarınca 1972-2018 yılları arasında 120 ülkede, üstlenilen 9375 projenin toplam değeri yaklaşık 370 milyar ABD Doları olmuştur. Üstlenilen projelerin ülkelere göre dağılımında ilk 5 ülke Rusya (%19,7), Türkmenistan (%13,6), Libya (%8,4), Irak (%7,2) ve Kazakistan (%6,4) olmuştur (Emlak Konut, 2018: 61).

Uluslararası İnşaat Sektörü Dergisi ENR tarafından her yıl yayınlanan dünyada inşaat şirketleri sıralamasını gösteren TOP250¹⁷ listesinde Türkiye'den 2015 yılında 33 şirket, 2016 yılında 41 şirket, 2017 yılında 38 şirket, 2018 yılında 41 şirket ve 2019 yılında 44 şirket yer almaktadır. Bununla birlikte TOP225 tasarım sıralamasında ise Türk müteahhitlik şirketlerinin sayısı 2016 yılında 2, 2017 yılında 4, 2018 yılında 6 ve 2019 yılında da 7 olmuştur. Bu sayılara göre Türk müteahhitlik şirketleri dünyada Çin'den sonra ikinci sırada yer almaktadır (ENR Türkiye, 2019).

Türk inşaat sektörünün yurt dışı pazarlardaki durumuna genel olarak bakıldığında son dönemde üç önemli gelişmeden olumsuz etkilendikleri görülmektedir. Birincisi, ABD kaynaklı 2008 küresel krizin ardından dünya çapında bir daralma olmuştur. İkincisi, 2008 krizine istinaden AB genelinde 2011 yılında görülen finansal dalgalanmak ve daralmadır. Üçüncüsü, yine aynı dönemde yaşanan Arap Baharı sonucunda başta Libya olmak üzere Türk inşaat şirketlerinin hedef pazarlarında olumsuz gelişmeler söz konusu olmuştur. İç pazarlarda ise 2018 yılı Ağustos ayında dövizde görülen sert kur hareketleri ve buna istinaden bozulan ekonomik süreç inşaat sektörü için daraltıcı etki meydana getirmiştir (Emlak Konut, 2018: 8-18).

KPMG'nin (2015) yaptığı çalışmaya göre Türk inşaat sektörü için Libya en önemli pazar durumunda olmakla birlikte Bahar sonrasında ülkede yaşanan karışıklık ve ekonomik sistemin neredeyse çökmesi neticesinde buradaki işler durma noktasına gelmiştir. Ancak inşaat sektöründen temsilcilere göre Bahar'ın etkilerinin azalması ve

¹⁷ TOP250 (2019) listesi, Türk şirketlerinin farklı kriter, tutar, proje vb. bakımından yurt dışında yaptıkları inşaat işleri baz alınarak oluşturulmaktadır.

istikrarlı bir ortam sağlanması halinde Bahar sonrası inşaat ve alt yapı işlerinde eskiye göre daha büyük bir potansiyel pazar söz konusudur. Araştırma sonuçlarına Türk inşaat şirketleri için en cazip pazarlar sırası ile Afrika (%30), Körfez Bölgesi (%45), Rusya (%10), Ortadoğu (%10), Asya (%5) ve Avrupa (%5)'dir. Bu verilere göre Türk inşaat sektörü için Baharın yaşandığı ülkeler ile diğer Arap ülkeleri cazip pazarlardır denilebilir (KPMG, 2015: 15).

Türk inşaat sektörü için güncel duruma bakıldığında Libya için henüz bir pazar olarak söz edilememekle birlikte Fas, Tunus ve Cezayir gibi ülkelerin toparlanma sürecine girmesi birçok proje fırsatını da beraberinde getirmektedir. Toparlanma sürecindeki ülkelere olan Mısır ile Türkiye arasındaki diplomatik gerilimin azaltılmasıyla birlikte bu ülkede de önemli fırsatların söz konusu olduğu ifade edilmektedir. Türk inşaat firmalarının yakın tarihe kadar görece girmedikleri veya sınırlı projeler üstlendikleri Sahra Altı Afrika'sında önemli pazarlar vardır (KPMG, 2015: 18; Emlak Konut, 2018).

Türk müteahhitlik şirketlerinin en çok sorun yaşadığı Libya'ya 19 Mart 2011 tarihinde başlatılmış olan askeri operasyon, Türk müteahhitlik firmalarını, sayısı 25 bine ulaşan Türk işçilerini süratle ülke dışına çıkarmaya mecbur bırakmıştır. Tobruk hükümetinin çıkardığı zorluklar devam etmiş ve yaklaşık 180 Türk firması, teminat mektuplarının nakde çevrilmesi tehlikesiyle ve kayıpların nasıl telafi edileceği sorusuyla karşı karşıya gelmiştir. Bu süreçte Türkiye Müteahhitler Birliği, ilgili kamu kuruluşlarından, üyesi bulunduğu uluslararası kuruluşlara, diğer ülkelerin meslek kuruluşlarına ve uluslararası yatırımlarda uzmanlaşmış hukuk bürolarına uzanan geniş bir yelpazede bir yandan olası fırsat ve tehditleri değerlendirme, diğer yandan çözüm arayışı içerisine girmiştir (Sazak, 2011: 84).

2005-2010 yılları arasında Türk firmaları, Libya'da yaklaşık 19 milyar ABD tutarında 305 projesi gerçekleştirmiş. Bahar sonrasında ise devam eden çok sayıda proje durmuştur. Libya'da Türk müteahhitlerinin yaşadıkları sorunların aşılması için Türkiye hem hükümet hem de sektör temsilcileri aracılığı girişimlerde pek çok girişimde bulunmuştur. Ülkede çok başlı yönetim yapısının olması ve belirsizliklerin uzun süre devam etmesi sorunları aşılmasını geciktirmiştir. Atılan adımlar sonuç

vermeye başlamış ve 2016 yılından itibaren eskisi kadar olmasa da Türk müteahhitlik şirketlerinin sorunları görece çözülmeye başlamıştır. Bu kapsamda atılan somut adımlardan en önemlisi DEİK nezdinde yapılan toplantılar olmuş, İstanbul'da 14 Temmuz 2017 tarihinde Libya Devlet Yüksek Konseyi Başkanı Abdurrahman Suveyhli ile Çalışma Toplantısı ile DEİK/Türkiye-Libya İş Konseyi ve Türkiye Müteahhitler Birliği (TMB) işbirliği protokolleri gerçekleştirilmiştir. Görüşmeler neticesinde Bahar sonrasında sorun yaşayan 75 şirkete ait 252 adet projenin aciliyet durumuna göre periyotlar ya tamamlanması ya da teminat mektubu veya zarara uğrama durumlarının giderilmesi için izlenecek süreç kararlaştırılmıştır. Bu kapsamda ilk olarak Libya Merkez Bankası'nın teminat mektuplarını serbest bırakılması konusunda niyet ortaya konulmuştur (DEİK, 2019).

Arap Baharının inşaat sektörüne bir diğer maliyeti ise çimento, seramik, yapı ürünler vb. alanında olmuştur. Baharın yaşandığı 2010 ve takip eden yaklaşık iki yıl boyunca bahsi geçen ürün grubundaki ihracatta duraksama ya da azalma olmuştur. Çimento, Cam, Seramik ve Toprak Ürünleri İhracatçıları Birliği'ne (CCST) göre seramik ve kaplama alanında 30 ülke arasında son altı ilk on ülke arasında yer alan (CCST, 2018) Türkiye'nin başlıca inşaat malzemesi ihraç ürünleri demir çelik çubuk, profil ve teller, çivi, demir çelikten boru ve bağlantı parçaları, yalıtımlı kablolar, demir çelikten inşaat aksamı, plastik inşaat malzemeleri, işlenmiş taşlar (mermer granit), alüminyumdan inşaat malzeme ve inşaat aksamı 8. ısıtma ve soğutma cihazları, çimento ve seramik kaplamalardır. İnşaat malzemeleri denildiğinde yüzlerce ayrı ürün ve onlarda sektör veya alt sektörden söz edilebilmektedir. Ayrıca bu alandaki veriler ise oldukça dağınık ve çok geniş olduğundan konudan uzaklaşılması adına bir değerlendirme yapılması uygun görülmüştür. Genel olarak şunu ifade etmek mümkündür; çeşitli kurum, meslek odası ve sektör temsilcilerinin beyanat ve verilerine bakıldığında Bahar'ın yaşandığı takip eden birkaç yıl boyunca ihracat rakamlarında duraksama olduğu ancak daha sonraki yıllarda artışa geçildiği görülmüştür.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ARAP BAHARI BAĞLAMINDA SURIYELİ MÜLTECİLERİN TÜRKİYE ÜZERİNDEKİ SOSYAL VE DİĞER ETKİLERİ

Arap Baharının Türkiye açısından pek çok sonucu ve etkisi olmuştur. Bu sonuçlar uluslararası ilişkiler, güvenlik, ekonomik, sosyal ve insani olmak üzere beş ana grupta değerlendirilebilir. Bu sonuçların her biri diğerini ortaya çıkaran kısır bir döngü meydana getirmektedir. Örneğin güvenlik sorunu göçü, göç de sosyal ve insani sorunları ortaya çıkarmaktadır. Ancak Türkiye için Arap Baharının en önemli iki sonucundan söz edilebilir. Bunlardan birincisi Bahar'ın yaşandığı ülkelerle olan ekonomik etkileri; ikincisi de Suriyeli mültecilerden kaynaklanan etkilerdir. Ekonomik etkiler çalışmanın üçüncü bölümünde ayrıntıları ile incelenecek olup bu başlık altında Suriyeli göçmenler konusuna değinilecektir.

Türkiye'de Suriyeli mültecilerin etkilerini toplumsal etkiler, ekonomik etkiler, siyasi ve güvenlik etkiler, temel hizmetler üzerindeki etkiler ve işgücüne etkiler olmak üzere altı başlık altında değerlendirmek mümkündür. Aşağıda bunların her biri üzerinde kısaca durulmuştur.

4.1. Toplumsal Etkiler

Suriyelilerin Türkiye'deki durumu konusu öncelikle kültürel ve sosyal bir uyum sorunudur. Sığınmacılarla yerel halk arasında farklı kültür, dil ve yaşam biçiminden ileri gelen ayrılıkları sorunların ve tepkilerin başlıca kaynağı durumundadır. Bununla birlikte sığınmacıların yerleştikleri yerlerde adi suçlarda artış, çok eşlilik, mezhepsel ve etnik gerilimler, boşanmalarda artış, çocuk ve kadın istismarları, çarpık yapılaşma ve kapalı toplum yapısı toplumsal tepkilerin başlıca nedenleri arasında sayılabilmektedir. Öte yandan İçişleri Bakanlığı ve Göç İdaresi Genel Müdürlüğü Suriyelilerin suça karışma oranının %1,32 olduğunu belirtmektedir

(Anadolu Ajansı, 2018). Toplumsal tepkilerin odağında ahlaki sorunlar tetikleyici olmaktadır. ORSAM ve TESEV'in (2015: 16) birlikte yaptığı araştırmaya göre;

“Türkiye’deki sınır illerinde genel olarak muhafazakar bir kültür hakimdir. Bunu sarsan gelişmelere karşı yerel halk tepki geliştirmektedir. Bu doğrultuda ortaya çıkan en önemli gelişme, yaşlı veya genç bekâr ya da evli Türk erkeklerin genç Suriyelilerle evlenmesidir. Bu durum en yoğun olarak Kilis, Şanlıurfa ve Hatay’da yaşanmakta ve kadınlar başta olmak üzere yerel halk arasında tepkiye neden olmaktadır. Her üç ilde de Suriyeli gelin meselesi yüzünden boşanmalar artmış durumdadır. Resmi kayıtlarda Suriyelilerle evlilik yüksek gözükmesine de, gerçek rakam çok daha fazladır. Zira Suriyelilerle evlilikler genelde dini nikâh yoluyla gerçekleşmektedir. Örneğin Kilis’te boşanmaların yaklaşık %20’sinin Suriyeliler nedeniyle gerçekleştiği belirtilmektedir. Kadınlar kocalarını kaybetme korkusunun üzerlerinde baskı yarattığını ifade etmekte ve Suriyelileri kocalarının aklını çelmekle suçlamaktadırlar. En kötüsü Suriyelilerle evlendirme konusu maddi çıkar sağlama aracına dönüşmüştür. Evlenmek isteyen erkekler aracılara başvurmakta ve aracılara ücret ödenmektedir. Evliliklerde Suriyeli aileye başlık parası ödenmektedir. Kızlarını evlendirme Suriyeli aile açısından hem para kazanma, hem de kızlarının hayatını kurtarmanın aracı olarak görülmektedir. Bu durum özellikle Şanlıurfa ve Kilis’te yoğun olarak yaşanmaktadır. Bu konunun bir diğer boyutu çocuk yaştaki kızların istismarıdır. Zira evlendirilen Suriyeliler arasında çocuk yaşta olanlar da bulunmaktadır.”

Suriyelilerin sosyal etkilerinden bir diğeri de, çarpık yerleşme ve mahalleleşmedir. Kampların dışında yaşayanlar kira masrafını azaltmak için şehirlerin dış mahallelerini tercih etmekte ve tuttıkları evlerde birden çok aile bir arada kalmaktadır. Bununla birlikte aynı yerlerde yoğunlaştıklarından bir “mahalleleşme” içine girmektedirler. Nitekim yerleştikleri pek çok kentte “Suriyeli mahallesi” ifadesi kullanılmaya başlanmıştır. Diğer yandan gecekondulaşma, düzensiz ve sağlıksız yapılaşma, hijyenik olmayan ortamlar gibi nedenlerle, bu mahallelerin bazı sorunların -şimdi olmasa bile- gelecekte potansiyel yuvalanma merkezi olması muhtemeldir. Örneğin Suriyeli erkeklerin uyuşturucu kullanımı, temini ve üretimi ile kadınların fuhuş gibi suçlara yönelmesinin daha çok bu şekilde oluşan yerleşim yerlerinde ortaya çıkma ihtimali yüksektir denilebilir. Henüz ciddi anlamda böylesine bir sorun yaşanmamakla birlikte gelecekte yaşanacağı endişesi mevcuttur (Taş ve Tekkanat, 2018: 83; İNSAMER, 2019).

Diğer bir sorun ise, çocuk işçiliğidir. Günümüzde büyükşehirlerde görülen dilenme ve mendil satıcılığı gibi işlerin yanı sıra, Suriyeli ailelerin eğitimden

vazgeçerek gelir elde etmek üzere çocuklarını çalışmaya yönlendirdiği görülmektedir. Bu çocuklar yoğun yaşadıkları yerlerde yerli halk tarafından da işçi ve çırak olarak atölyelerde, dükkanlarda, tarım işlerinde vb. kullanılmaktadır.

Bir diğer mesele ise yaşadıkları yerlerde demografik yapıyı ciddi oranda değiştirmeleridir. Örneğin Kilis'te Suriyeli sayısı kentin nüfusuyla neredeyse aynı sayıdadır. Diğer sınır illerinde ise oran bakımından önemli bir büyüklüğe ulaşmış durumdadır. Bu da doğal olarak yerel halkın tepkisine neden olabilmektedir (ORSAM, 2015: 18; AFAD, 2018).

4.2. Ev kiralari, İşgücü Piyasası ve İşletmeler Üzerindeki Etkileri

Ekonomik etkilerin başında ev sahiplerinin kira gelirlerinin artması olmuştur. Yoğunluğun olduğu kentlerde ev sahipleri mevcut kiracılarını çıkararak daha yüksek bedelle Suriyelilere evini kiraya verme eğilimi göstermektedir. Sınır illerinde kiralık ev bulmak oldukça güç hale gelmiştir. Bununla birlikte temel gıda maddeleri satışlarındaki artışa bağlı olarak perakendeci işletmelerin işlerinde iyileşme ve fiyatlarda artış olduğu görülmektedir. Bu nedenle Gaziantep, Şanlıurfa ve Kilis gibi illerde enflasyon oranları Türkiye ortalamasının üzerindedir. Örneğin TÜİK (2018) verilerine göre “İstatistikî Bölge Birimleri Sınıflaması (İBBS) 2. Düzey’de bulunan 26 bölge içinde, bir önceki yılın Aralık ayına göre en yüksek artış %25,41 ile TR63 (Hatay, Kahramanmaraş, Osmaniye) bölgesinde, bir önceki yılın aynı ayına göre en yüksek artış %28,63 ile TR63 bölgesinde ve on iki aylık ortalamalara göre en yüksek artış %16,68 ile TR63 bölgesinde gerçekleşmiştir” (TÜİK, 2018).

Ancak Suriyelilerin ekonomik etkileri emek ve işgücü piyasasında pek de olumlu gözükmemektedir. ORSAM ve TESEV’in (2015) çalışmasına göre sığınmacıların ekonomik etkilerinden biri “Suriyelilerin sanayide, tarımda ve küçük çaplı işletmelerde kaçak yollarla ucuz işgücü olarak çalıştırılmasıdır. Sınır illerinde işini kaybedenlerin %40 ile %100’ü arasında değişen oranlardaki bölümü ‘Suriyeliler nedeni ile işini kaybettiğine’ inanmaktadır. Bu durum yerel halk arasında iş fırsatlarının ellerinden alındığı şeklinde bir tepkiye neden olmaktadır. Gerçek duruma bakıldığında sığınmacıların işgücü piyasasına girmesinin hem olumlu hem de olumsuz

etkilerinin olduğu görülmektedir. Sınır illerindeki firmalar Suriyelilerin işgücü piyasasına girmesini istemekte ancak bunun yasal bir çerçeveye kavuşturulması gerektiğini düşünmektedir. Zira iş kazaları yaşanması durumunda ortaya çıkacak sorunlar, yerel halk arasında işlerinin elinden alındığına ilişkin artan tepki, bunun yaratacağı sosyal patlama riski işadamlarını kaygılandırmaktadır. Bunun yanında kayıt dışı işçi çalıştıran ve çalıştırmayan firmalar arasında haksız rekabet yaşanması ve işgücü piyasasının uzun vadede bozulması riskinin ortaya çıkması da kaygıya neden olmaktadır.”

Öte yandan durum tüm alanlarda sorunlarla dolu değildir. Özellikle şirketleşme ile ticaret yapan ve çoğunluğu büyükşehirlerde bulunan Suriyelilerin ekonomik yaşamda değerli rolleri de vardır. Örneğin her ne kadar savaş ortamında bulunsun da – ki son bir yılda savaşın oldukça azaldığı göz önüne alınırsa – bu şirketler ile Suriye’ye ve diğer Ortadoğu ülkelerine ihracatta avantajlar elde edilmiştir. Bununla birlikte yerel firmalar üzerinde Suriyelilerin yaşadığı kamplara yardım ve diğer malzemelerinin tedarikinin yapılması ekonomik bir canlanma getirmiştir. Özellikle gıda, tekstil-ayakkabı, okul-eğitim gereçleri vb. alanlarında faaliyet gösteren yerel firmalar için bir fırsat olmuştur (Gaziantep Sanayi Odası, 2017). Özellikle kâr marjının düşük olduğu emek-yoğun sektörlerde Suriyeli göçmenlerin ucuz işgücü olarak istihdam edilmeleri de bu sektörler için bir avantaj teşkil etmektedir.

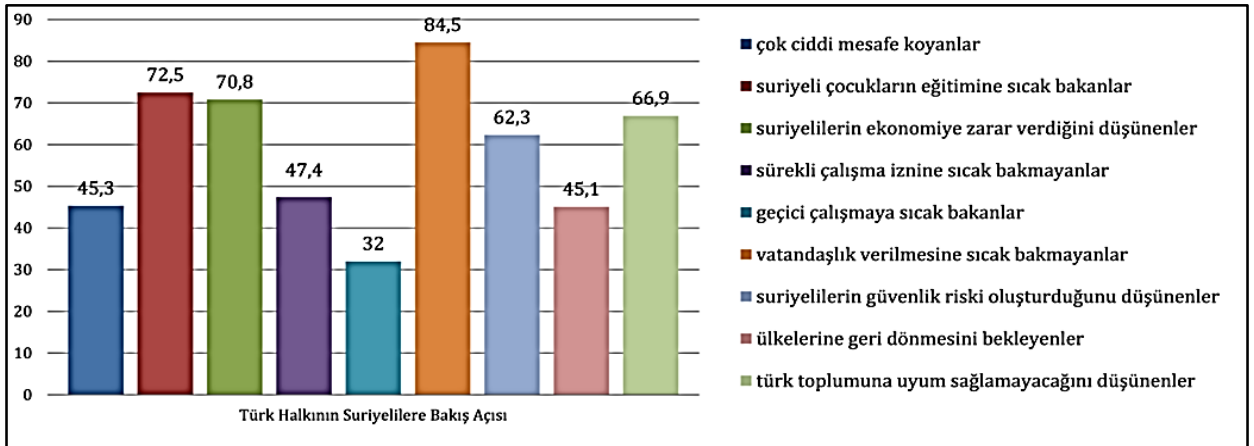
4.3. Güvenlik Etkileri

Sarioğlu’nun (2018: 25) araştırmasına göre Suriyelilerin güvenlik bağlamında etkisi denildiğinde her ne kadar İçişleri Bakanlığı suç oranının oldukça düşük olduğunu ileri sürse de, yabancı olmaları nedeniyle, yerel halkın Suriyelilere karşı tipik ön yargıları vardır. Küçük lokal hadiseler veya adi suçlar esasında olağan yaşamın içinde yer aldığı ve çok dikkat çekmediği halde, bunların faillerinin Suriyeliler olması yerel halk nezdinde yüksek tepkilere neden olmaktadır (Sarioğlu, 2018: 25).

Erdoğan’a (2014: 19) göre risk unsuru çok boyutludur. Suriyelilerin, risk ve tehdit unsuru olarak görüldüğü ve tehdit olarak görülen unsurları incelemenin topluma yararlı olacağı bilinmektedir. Risk olarak görülen en önemli sorun, çalışma hayatında

yaşanacak olumsuz değişiklikler, iş piyasası sorunu olarak ortaya çıkmaktadır. Bu sorun yerel halkın üzerinde tedirginlik oluşmasına neden olmuştur. Toplu göçlerin yarattığı huzursuzluk dünyanın her yerinde aynı şekilde yaşanılmaktadır. Kent halkında huzursuzluğun ve öteki düşmanlığının oluşmasının nedenleri arasında ‘iş kaybetme’ ya da ‘gelir azalması’ sorunu vardır. Dolayısıyla evrensel olarak bilinen kitlesel göç hareketlerinde ‘çalışma hakkı’ önem teşkil etmektedir.”

ORSAM’a (2015) göre “Kent nüfusunun her geçen gün artması da risk faktörü oluşturmaktadır. Suriyeliler yoğunlukla sınır illerine yerleşmeyi tercih etmişlerdir. Suriyelilerin yaşamaya başladığı il nüfusuna oranı ile yerel halkın Suriyelileri tehdit olarak görmesi ve güvensiz hissetmesi arasında doğru orantı bulunmaktadır. Kent nüfusu içerisindeki Suriyeli nüfusunun yükselmesi, tehdit algısını arttırmaktadır. Suriye nüfusunun demografik yapıyı değiştirmesi sonucu, ilin sosyal dokusunda meydana gelen farklılaşmalar yerel halkın, Suriyelileri tehdit unsuru olarak görmesine neden olurken, güvensizlik hissini oluşturmaktadır.” Aşağıda Şekil 4.1’de Hacettepe Üniversitesi Göç ve Siyaset Araştırmaları Merkezi’nin yaptığı çalışmaya göre Türk halkının Suriyelilere bakış açısı ve tutumu gösterilmiştir.

Şekil 4.1. Türk Halkının Suriyelilere Bakışı

Kaynak: Hacettepe Üniversitesi Göç ve Siyaset Araştırmaları Merkezi

Şekil 4.1’de görüldüğü üzere Türk halkının Suriyelileri kabullenmesinde birtakım sıkıntılar olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle kurulan ilişkilerde mesafeli davranıldığı görülmektedir.

4.4. Temel Hizmetler Üzerindeki Etkileri

ORSAM ve TESEV'in (2015) araştırmasına göre "Kamplarda yaşayan Suriyeliler sağlık ve eğitim gibi temel hizmetleri alma konusunda sıkıntı yaşamamaktadır. Kamp dışındaki Suriyeliler ise kayıt yaptırmaları durumunda devlet hastanelerinden ücretsiz faydalanmaktadır. Sınır illerindeki devlet hastaneleri toplam hizmetin %30 ile %40'ı arasında bir oranda Suriyelilere hizmet vermektedir. Bu nedenle sınır illerindeki devlet hastanelerinde kapasite sorunu yaşanmaktadır. Buralarda sadece Türkiye'deki sığınmacılar değil, Suriye'de yaşayan ve çatışmalar nedeniyle yaralanan kişiler de tedavi edilmektedir. Bu nedenle hem fiziki şartlar hem de sağlık çalışanları açısından kapasite sorunu yaşanmaktadır. Hizmet alamadığını düşünen yerel halk da tepki geliştirmektedir. Sağlık hizmetleri ile bağlantılı bir diğer etki toplum sağlığının olumsuz etkilenmesidir. Türkiye'de görülmeyen bazı hastalıklar ve aşıları dahi kaldırılan çocuk felci sınır illerinde görülür hale gelmiştir. Bu kapsamda sınır illerinde 0-5 yaş grubu çocukların tamamına çocuk felci aşısı yapılmıştır. Bunun yanında kızamık ve şark çıbanı grubu hastalıkları da yeniden görülmeye başlamıştır."

4.5. Emek ve İstihdama Etkileri

2017 yılı itibariyle Türkiye'de tespiti yapılabilmemiş durumda olan yaklaşık 1,64 milyon, tespiti yapılamayıp da kayıt dışı olduğu varsayılan 600 bin civarında Suriyeli olduğu tahmin edilmektedir. Türk vatandaşlarının kayıt dışılık verisine bakıldığında TÜİK'e göre bu rakamın yaklaşık 9 milyon olduğu tahmin edilmektedir. Bu rakama 600 bin Suriyeli eklendiğinde kayıt dışılık oranı makro seviyede %33'den %35'e kadar çıkmaktadır. Bununla birlikte Suriyelilerin ucuza ve daha uzun sürelerle çalışması yerli işgücü için bir rekabet faktörü olmaktadır. Bu durum Suriyelilerin yerleşik olduğu her kent için geçerlidir. Zaten işsizlik olgusunun bir sorun olduğu Türkiye'de bu faktörlerin de devreye girmesiyle emek piyasasında ücret ve diğer dengesizlikler baskıları artırmaktadır. Ayrıca yukarıda belirtilen ORSAM anketine göre Türk halkının "Suriyeliler işlerimizi elimizden almaktadır" önermesine verilen destek %56,1 olarak gerçekleşmiş, yoğunluğun fazla olduğu Gaziantep, Hatay, Adana, Şanlıurfa ve Mardin illerindeyse bu önermeye destek verenlerin oranı %68,9 olmuştur (Erdoğan, 2014).

Çalıştıkları iş kollarına bakıldığında Suriyeliler genellikle, mevsimlik tarım işçiliği, havyan bakıcılığı, inşaat ve diğer hizmet sektörleri gibi vasıfsız nitelikli işlerde çalışmaktadırlar. Genel olarak eğitim seviyeleri de düşük olduğu için vasıflı nitelikli olanların sayısı oldukça az olduğundan, ekonomik katma değer yaratımında da yetersiz kalmaktadırlar. Bu sektörlerde çalışanların ise Suriyelilere karşı tepkileri zaman zaman gündeme gelmektedir. Nitekim basında sık sık Suriyeli mültecilerin işlediği suçlar veya yarattığı huzursuzlukla ilgili haberlere rastlanmakta, mülteciler konusu siyasi tartışmalara konu olmaktadır.

Ancak Suriyeli mülteciler konusuna, Türkiye kamuoyunda çoğunlukla yapıldığının aksine, sadece olumsuz yönleri ve maliyetlerine odaklanarak bakmak doğru değildir. “Esasen iyi değerlendirilebildiği takdirde mültecilerin Türkiye'ye sağlayabileceği potansiyel kazançlardan da söz edilebilir. Hâlihazırda işgücü piyasalarında ucuz işgücü ihtiyacının karşılanması, kâr marjının düşük olduğu sektörlerde maliyetlerin aşağı çekilmesi ve Türk vatandaşlarının ilgi göstermediği (çobanlık vb. vasıfsız işlerde) işgücü açığının kapatılması gibi fiili kazançlarının yanı sıra, mülteciler arasındaki vasıflı insanların eleman açığı olan sektörlerde değerlendirilmesi ve özellikle de eğitim çağındaki genç nüfusun ülke ihtiyaçları doğrultusunda eğitilerek ilerde Suriye ile Türkiye arasında her türlü ilişkilerin geliştirilmesi konusunda bir köprü olmalarının sağlanması gibi uzun vadeli potansiyel kazançlardan da söz etmek mümkündür” (Acar, 2019).

4.6. Sosyal Politika Uygulamaları Bakımından Etkileri

Resmi makamlarca yayımlanmış pek çok veri ve tablo bulunmakla birlikte, sosyal açıdan esasında Suriyeliler için sürdürülen politikalara bakılması gerekmektedir. Nitekim resmi raporlarda mülteci ve sığınmacılara yönelik sosyal politika uygulamalarında Suriyeliler için “misafır” teriminin kullanıldığı görülmektedir. Yani göçmen, mülteci veya sığınmacı ifadesinin kullanılmaması yeğlenmekte ve daha yumuşak bir dil kullanılmaktadır.

Türkiye nüfusunun %4,5'ine tekabül eden mülteci veya sığınmacı sayısı sürekli olarak artış göstermektedir. Haliyle bu artış ülkeye ekonomik ve sosyal bir yük

getirmektedir. Nitekim TBMM Mülteci Alt Komisyonu Başkanı ve AKP Antalya Milletvekili Atay Uslu'ya göre halen Türkiye'de yaklaşık 4,3 milyon mülteci veya sığınmacı bulunmaktadır. Rakamsal verilere dair çelişkiler bulunmakla birlikte 3,56 milyon Suriyeliye ek olarak yaklaşık bir milyon civarında (sırası ile Afganlı, Iraklı, Pakistanlı ve Afrika ülkelerinden) gelenlerin olduğu ileri sürülmektedir. Bu hali ile toplam sayının neredeyse 5 milyona yaklaşmış olduğu anlaşılmaktadır. Kamu Denetçiliği Kurumunun hazırladığı Türkiye'deki Suriyeliler Raporu'na göre ise 2011-2017 yılları arasında Türkiye'de 276.158 Suriyeli bebek dünyaya gelmiştir (UNHCR, 2018; Anadolu Ajansı, 2018; t24.com.tr, 2018).

Sağlık Bakanlığı verilerine göre Türkiye'de bulunan mültecilerin yaklaşık %96'sı Suriyelilerden oluşmakta olup, bu kişilere 29 Nisan 2011-30 Eylül 2016 tarihleri arasında yaklaşık 21 milyon poliklinik hizmeti verilmiştir. Bu sayının yaklaşık bir milyonu yataklı tedavi hizmetleri, 800 binden fazla ameliyat ve 178 bin doğumdan oluşmaktadır. İlaç ve tıbbi sarf malzeme maliyeti bilgisine erişilememiştir (www.cnnturk.com, 2016). Söz konusu mültecilerin ise Türkiye'ye gelmeye başladığı 2011 yılından Aralık 2017 yılına kadarki toplam maliyeti yaklaşık 30,3 milyar Amerikan doları olarak açıklanmıştır. Bu rakamlar 05 Aralık 2017 tarihinde dönemin Başbakan Yardımcısı Recep Akdağ tarafından verilen rakamlardır. Bununla birlikte yine Bakan Recep Akdağ; Belçika'nın başkenti Brüksel'de düzenlenen 'Suriye'nin ve Bölgenin Geleceğinin Desteklenmesi' konferansında, uluslararası toplumun yük paylaşımı ve sorumluluk üstlenme testini geçemediğini söyleyerek, "Türkiye şimdiki kadar 31 milyar Euro harcadı" demiştir (UMKE, 2018; CNN Türk, 2018; Sputnik News, 2018). Bu tutar günümüz rakamlarına dönüştürüldüğünde (Merkez Bankası, 10 Kasım 2018, 1 Euro = 6,20 TL) 192,2 milyar TL'ye karşılık gelmektedir ki, yüksek enflasyon ve yüksek işsizlik gibi ekonomik sorunların yaşandığı günümüz itibarıyla bu rakam Türkiye için oldukça büyüktür denilebilir.

Resmi politika anlamında geçici koruma altındaki mülteciler olarak kabul edilen Suriyeliler başta olmak üzere Türkiye'de bulunan tüm mültecilere barınma, sağlık hizmetleri, eğitim hizmetleri, iş ve istihdam olanakları, psiko-sosyal destek hizmetleri, özellikle çocuklara yönelik olmak üzere eğitim (milli eğitim bakanlığına

bağlı okullara mültecilerin çocukları kabul edilmektedir), haklar ve eşgüdüm (evlilik, kadına yönelik şiddet, boşanma, çalışma hakları, yeni doğan kaydı, gayrimenkul iktisabı. vatandaşlık kazanımı vb.) hizmetler Türk Kızılayı, Göç ve Mülteci Hizmetleri Müdürlüğü, Milli Eğitim Bakanlığı, Temel Eğitim Genel Müdürlüğü, Sağlık Bakanlığı, Acil Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğü, Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, Aile ve Toplum Hizmetleri Genel Müdürlüğü, İçişleri Bakanlığı, Göç İdaresi Genel Müdürlüğü, Başbakanlık Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı gibi daha pek çok kurum aracılığıyla verilmektedir (T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, 2016; Türk Kızılayı, 2017).

Son olarak açıklık kazandırılmasında fayda olan husus kamuoyunda sıkça dile getirilen, zaman zaman spekülasyon ve tartışma konusu olan mültecilere verilen paralar konusudur. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığının yaptığı açıklamaya göre, bakanlık kanalıyla Suriyelilere doğrudan ödeme yapıldığı veya maaş verildiği iddiaları yalanlanmakla birlikte, ailesinde dörtten fazla çocuk olan, 50 yaş üzeri bireyler bulunan, kayıtlı adresi olan kişilere kişi başına 2018 yılı itibariyle 120 TL ödeme yapılmaktadır. Sosyal Uyum Yardımı kapsamında ödenen bu paranın kaynağı ise Avrupa Birliği ve Birleşmiş Milletler Dünya Gıda Programı (World Food Program/WFP) olup, dağıtımında da Türk Kızılayı ile Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı yetkili ve görevlidir. Hem parasal ödemeler hem de diğer sosyal yardımların verilmesinde tüm mülteciler kapsam dahilinde olmayıp “yoksul” ve “muhtaç” sınıflaması içinde kabul edilenlere Sosyal Hizmet Uzmanları incelemesine göre verilmektedir (Mülteciler Derneği, 2018).

4.7. Türkiye’deki Suriyelilerin Nicel Görünümü

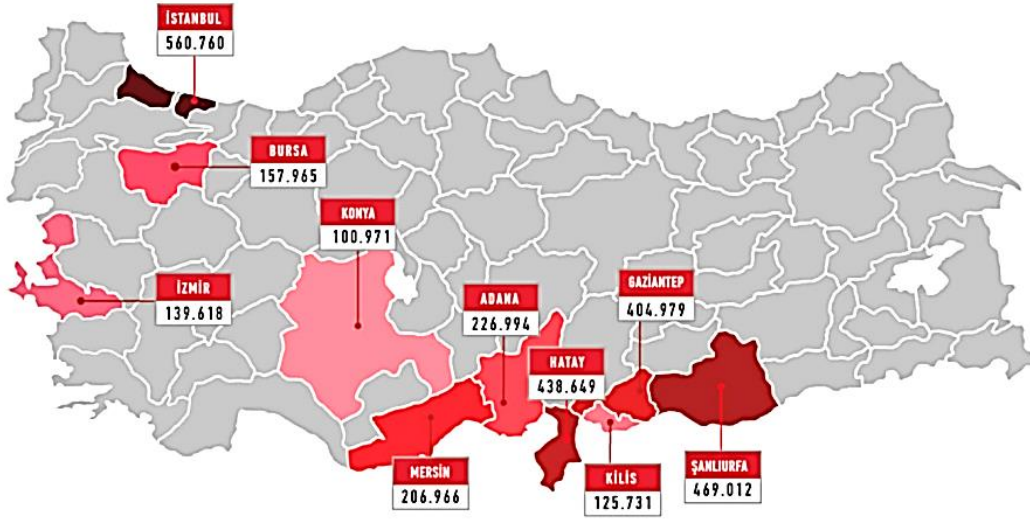
Türkiye’deki Suriyelilerin Demografik Özellikleri konusunda yayımlanan resmi veriler Göç İdaresi Genel Müdürlüğü ve Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı (AFAD) tarafından derlenmektedir. Çalışmanın bu kısmında verilen bilgiler bahsi geçen kurumlardan alınmıştır. Göç İdaresi Genel Müdürlüğü ve AFAD’a göre 11 Ekim 2018 tarihi itibariyle 178.965’i barınma merkezlerinde olmak üzere toplam Suriyeli sayısı, 3.585.738 kişidir. Tablo 4.1 ve Şekil 4.2’de 29 Mayıs 2017 tarihi itibariyle Suriyelilerin illere göre dağılım sayısı gösterilmiştir.

Tablo 4.1. Kentlere Göre Suriyelilerin Sayısı ve Oransal Durumu

Şehir	Kamp İçi	Kamp Dışı	Toplam	Şehir	Kamp Dışı	Toplam	Şehir	Kamp Dışı	Toplam
İstanbul	0	483.490	483.490	Manisa	6.797	6.797	Tokat	870	870
Şanlıurfa	104.809	319.522	424.331	Nevşehir	6.719	6.719	Kırıkkale	844	844
Hatay	18.374	369.898	388.272	Isparta	6.594	6.594	Bitlis	788	788
Gaziantep	37.880	293.531	331.411	Edirne	6.557	6.557	Düzce	780	780
Adana	555	159.214	159.769	Elazığ	6.005	6.005	Ordu	729	729
Mersin	0	149.563	149.563	Afyon	4.771	4.771	Erzurum	722	722
Kilis	33.651	92.017	125.668	Samsun	4.432	4.432	Bingöl	714	714
Bursa	0	110.889	110.889	Çanakkale	3.829	3.829	Rize	670	670
İzmir	0	110.656	110.656	Niğde	3.685	3.685	Karaman	589	589
Mardin	2.919	91.909	94.828	Siirt	3.417	3.417	Bilecik	570	570
K. Maraş	18.359	73.819	92.178	Yozgat	3.370	3.370	Karabük	501	501
Ankara	0	76.130	76.130	Yalova	2.985	2.985	Antalya	412	412
Konya	0	75.185	75.185	Sivas	2.667	2.667	Çankırı	406	406
Kayseri	0	60.342	60.342	Eskişehir	2.574	2.574	Kütahya	373	373
Osmaniye	10.480	34.625	45.105	Balıkesir	2.480	2.480	Zonguldak	354	354
Kocaeli	0	33.375	33.375	Trabzon	2.336	2.336	Amasya	282	282
Diyarbakır	0	30.195	30.195	Van	2.285	2.285	Erzincan	185	185
Adıyaman	9.532	16.974	26.506	Kırklareli	2.165	2.165	Kars	181	181
Malatya	10.077	12.195	22.272	Çorum	1.948	1.948	Giresun	144	144
Batman	0	20.010	20.010	Aksaray	1.588	1.588	Ardahan	113	113
Şırnak	0	14.885	14.885	Uşak	1.527	1.527	Tunceli	98	98
Muğla	0	10.022	10.022	Bolu	1.288	1.288	İğdır	84	84
Sakarya	0	8.467	8.467	Hakkâri	1.041	1.041	Sinop	82	82
Denizli	0	8.246	8.246	Kastamonu	1.033	1.033	Gümüşhane	80	80
Aydın	0	8.234	8.234	Ağrı	987	987	Artvin	43	43
Burdur	0	8.099	8.099	Kırşehir	886	886	Bayburt	42	42
Tekirdağ	0	6.986	6.986	Muş	884	884	Bartın	34	34

Kaynak: Göç İdaresi Başkanlığı (2018). Kentlere Göre Suriyeli Sayısı.

http://www.goc.gov.tr/icerik3/gecici-koruma_363_378_4713 (Erişim: 05.11.2018).

Şekil 4.2. Kentlere Göre Suriyelilerin Dağılımı

Kaynak: Göç İdaresi Başkanlığı (2018). Kentlere Göre Suriyeli Sayısı.
http://www.goc.gov.tr/icerik3/gecici-koruma_363_378_4713 (Erişim: 05.11.2018).

Şekil 4.2’de görüldüğü üzere Suriyelilerin en çok; güneyde Şanlıurfa, Gaziantep, Kilis, Hatay, Adana ve Mersinde, İç Anadolu’da Konya’da, Ege Bölgesinde İzmir’de ve Marmara Bölgesinde İstanbul ve Bursa’da yoğunlaştıkları görülmektedir. Ancak çalışma sürecinde görüldüğü Türkiye’nin pek çok kentinde Suriyeli yaşamaktadır.

10 Ekim 2018 itibariyle en çok Suriyeli 560.760 kişi ile İstanbul’da yaşamakta olup şehrin nüfusunun %3,73’ünü oluşturmaktadır. Bununla birlikte oransal olarak en çok Suriyeli Kilis ilinde yaşamakta olup toplam nüfusun %92,23’ünü oluşturmaktadır. Türkiye’deki kamplarda ve kamp dışında yaşayan Suriyelilerin yaş ve cinsiyet dağılımı Tablo 4.2’de gösterilmiştir.

Tablo 4.2. Suriyelilerin Cinsiyet ve Yaşlara Göre Dağılım

YAŞ	ERKEK	KADIN	TOPLAM
0-4	288.852	269.570	558.422
5-9	246.854	231.673	478.527
10-18	352.261	303.385	655.646
19-24	318.637	224.333	542.970
25-29	197.036	141.445	338.481
30-34	162.878	121.061	283.939
35-44	190.134	159.236	349.370
45-59	135.175	129.922	265.097
60-90+	54.124	58.162	112.286
TOPLAM	1.945.951	1.639.787	3.585.738

Kaynak: Göç İdaresi Başkanlığı (2018). Kentlere Göre Suriyeli Sayısı. http://www.goc.gov.tr/icerik3/gecici-koruma_363_378_4713 (Erişim: 05.04.2019).

Suriyelilerin genel yaş ortalamalarına bakıldığında yoğunlaşmanın %47,2 gibi bir oranla 0-18 yaş aralığında olduğu görülmektedir. Tablo 4.2'e göre 1.692.595 kişi 0-18 yaş aralığındadır. Bununla birlikte 868.685 kişi de 19-44 yaş aralığındadır. Buna göre 0-18 yaş grubunun eğitim ve 19-44 yaş grubunun da doğru istihdam politikaları ile yönetilmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Sayı bakımından en çok mülteci yerleştirilen kentlere göre kamp içi ve dışı olmak üzere Suriyelilerin cinsiyet dağılımı ise Tablo 4.3'te gösterilmiş, burada verilen rakamlar resmi olarak yerleştirme ölçütüne göre hazırlanmış olup, en çok Suriyelinin yaşadığı örneğin İstanbul gösterilmemiştir.

Tablo 4.3'te her bir kent için, kamp içi ve kamp dışında bulunan Suriyelilerin yaş ve cinsiyet dağılımını görmek mümkündür. Buna göre "kamp içinde bulunan Suriyelilerde toplamda %42,90 ve kadınlarda %47,10 ile en büyük grubu 19-54 yaş grubu oluştururken, erkeklerde %41,40 ile 0-12 yaş grubu oluşturmaktadır. İkinci büyük grubu toplamda %38,70 ve kadınlarda yaklaşık %35,70 ile 0-12 yaş grubu çocuklar oluştururken, erkeklerde ise %39 ile 19-54 yaş grubu oluşturmaktadır. Üçüncü büyük grubu toplamda, erkeklerde ve kadınlarda yaklaşık %12,40-15,00 aralığında, 13-18 yaş grubu gençler oluşturmaktadır. Yaşlıların oranının ise oldukça az olduğu görülmektedir. Toplamda, erkeklerde ve kadınlarda 55-64 yaş grubu yaklaşık olarak sadece %2,60-2,80 aralığındadır. 65 yaş ve üzeri yaş grubu ise toplamda, erkeklerde ve kadınlarda %1,70-2,20 aralığındadır."

Tablo 4.3. Suriyelilerin Yerleşilen Kent, Cinsiyet ve Yaş Grubuna Göre Dağılımı

Yerleşilen Kent	Cinsiyet	Kamp İçi					Kamp Dışı				
		0-12 (%)	13-18 (%)	19-54 (%)	55-64 (%)	65 yaş ve üstü (%)	0-12 (%)	13-18 (%)	19-54 (%)	55-64 (%)	65 yaş ve üstü (%)
Adana	Erkek	58,30	2,80	36,10	0	2,80	35,30	9,40	49,40	4,20	1,60
	Kadın	36,00	8,00	44,00	0	12,00	35,90	14,30	47,70	1,40	0,70
	Toplam	49,20	4,90	39,30	0	6,60	35,60	11,70	48,60	2,90	1,20
Adıyaman	Erkek	33,30	13,30	53,30	0	0	35,50	8,90	53,10	2,20	0,30
	Kadın	33,30	16,70	50,00	0	0	33,90	11,50	51,70	2,30	0,60
	Toplam	33,30	15,30	51,40	0	0	34,70	10,20	52,40	2,20	0,40
Gaziantep	Erkek	47,40	11,70	37,20	2,90	0,70	33,90	15,50	46,00	2,60	2,00
	Kadın	30,40	15,70	48,70	2,60	2,60	31,70	15,50	49,10	3,10	0,60
	Toplam	39,70	13,50	42,50	2,80	1,60	32,80	15,50	47,50	2,90	1,30
Hatay	Erkek	33,00	15,60	43,10	6,40	1,80	19,90	9,70	61,80	5,60	3,10
	Kadın	28,90	11,30	53,60	3,10	3,10	21,00	11,80	59,40	5,90	2,00
	Toplam	31,10	13,60	48,10	4,90	2,40	20,40	10,80	60,50	5,70	2,50
K. Maraş	Erkek	31,00	20,70	48,30	0,00	0	32,60	16,90	46,90	3,00	0,60
	Kadın	46,70	20,00	30,00	3,30	0	33,20	15,70	48,80	1,70	0,60
	Toplam	39,00	20,30	39,00	1,70	0	32,90	16,30	47,90	2,30	0,60
Kilis	Erkek	35,40	15,40	41,50	3,10	4,60	29,80	9,70	54,40	3,30	2,70
	Kadın	31,50	13,00	50,00	3,70	1,90	29,10	13,70	52,20	2,30	2,70
	Toplam	33,60	14,30	45,40	3,40	3,40	29,50	11,60	53,30	2,90	2,70
Malatya	Erkek	35,70	21,40	39,30	0,00	3,60	33,20	8,60	55,60	2,70	0,00
	Kadın	42,90	11,40	40,00	2,90	2,90	34,50	10,90	50,60	3,40	0,60
	Toplam	39,70	15,90	39,70	1,60	3,20	33,80	9,70	53,20	3,00	0,30
Mardin	Erkek	62,50	8,30	29,20	0	0	33,00	7,80	56,90	2,30	0,00
	Kadın	44,40	11,10	44,40	0	0	32,00	7,30	54,90	5,30	0,50
	Toplam	52,90	9,80	37,30	0	0	32,50	7,50	55,90	3,80	0,20
Şanlıurfa	Erkek	41,70	18,90	34,90	2,90	1,70	23,20	11,00	62,90	1,70	1,10
	Kadın	40,50	9,20	46,00	3,10	1,20	32,20	13,00	51,40	3,30	0,00
	Toplam	41,10	14,20	40,20	3,00	1,50	27,20	11,90	57,90	2,40	0,60
Toplam	Erkek	41,40	15,00	39,00	2,80	1,70	30,20	12,40	52,60	3,30	1,50
	Kadın	35,70	12,40	47,10	2,60	2,20	30,50	13,60	51,80	3,20	1,00
	Toplam	38,70	13,80	42,90	2,70	2,00	30,30	13,00	52,20	3,20	1,20

Kaynak: Göç İdaresi Başkanlığı (2018). Kentlere Göre Suriyeli Sayısı.

http://www.goc.gov.tr/icerik3/gecici-koruma_363_378_4713 (Erişim: 05.11.2018).

“Kamp dışındaki misafirleri incelediğimizde kamp içine benzer bir durum vardır. En büyük grubu toplamda, erkeklerde ve kadınlarda yine %51,80-52,60 aralığı ile 19- 54 yaş grubu oluşturmaktadır. İkinci büyük grubu %30,20-30,50 aralığı ile 0-12 yaş grubu oluşturmaktadır. Üçüncü büyük grubu %12,40-13,60 aralığı ile 13-18 yaş grubu oluşturmaktadır. Kamp dışındaki yaşlıların kamp içine göre benzer olduğu gözlemlenmektedir. 55-64 yaş grubu toplamda, erkeklerde ve kadınlarda %3,20-3,30 aralığındadır. 65 ve üzeri yaş grubu ise toplamda, erkeklerde ve kadınlarda %1-1,50 aralığındadır. Kentlerdeki yaş ve cinsiyet dağılımı incelendiğinde toplamdaki dağılıma benzer bir durum gözlemlenmektedir. Bu durum hem kamp içinde hem de kamp dışında görülmektedir. Bu nedenle sadece çeşitli kentlerde gözlemlenen farklılıklar belirtilecektir. Adana'da kamp içerisinde 65 yaş ve üzeri yaş grubunda kadınların oranı %12 ile Kilis'te erkeklerin oranı %4,60 ile ve il bazındaki toplamda Adana'da %6,60 ile toplamda gözlemlenen değere göre en düşüktür. 55-64 yaş grubu aralığında ise kamp içerisinde 55-64 yaş aralığındaki kadınların oranı %3,70 ile Kilis'te, erkeklerin oranı %6,40 ile Hatay'da ve %4,90 ile il bazındaki toplamda Hatay'da %6,60 ile toplamda gözlemlenen değere göre en düşüktür. 19-54 yaş grubu aralığında kamp içerisinde 19-54 yaş aralığındaki kadınların oranı %30 ile Kahramanmaraş'ta, erkeklerin oranı %29,20 ile Mardin'de ve %37,30 ile il bazındaki toplamda Mardin'de toplamda gözlemlenen değere göre en düşüktür. 13-18 yaş grubu aralığında ise kamp içerisinde 13-18 yaş aralığındaki kadınların oranı %8 ile Adana'da, erkeklerin oranı %2,80 ile Adana'da ve %4,90 ile il bazındaki toplamda Adana'da toplamda gözlemlenen değere göre en düşüktür. 0-12 yaş grubu aralığında kamp içerisinde 0-12 yaş aralığındaki kadınların oranı %28,90 ile Hatay'da, erkeklerin oranı %31 ile Kahramanmaraş'ta ve %31,10 ile il bazındaki toplamda Hatay'da toplamda gözlemlenen değere göre en düşüktür. Adana'da kamp dışında 65 yaş ve üzeri yaş grubunda kadınların oranı %2,70 ile Kilis'te, erkeklerin oranı %4,60 ile ve il bazındaki toplamda Kilis'te %2,70 ile toplamda gözlemlenene göre en yüksektir.” Türkiye’de yaşayan Suriyelilerin sağlık hizmetlerine erişimi ve yararlanma oranları aşağıda Tablo 4.4’te gösterilmiştir.

Tablo 4.4. Türkiye’deki Suriyelilerin Sağlık Hizmetlerinden Faydalanma Durumu

Sağlık Hizmetlerinden Faydalanma Durumu	Kamp İçi			Kamp Dışı			Toplam		
	Erkek %	Kadın %	Top. %	Erkek %	Kadın %	Top. %	Erkek %	Kadın %	Top. %
Evet	96,50	98,70	97,20	64,70	53,50	62,90	66,90	61,40	66,00
Hayır	3,50	1,30	2,80	35,30	46,50	37,10	33,10	38,60	36,00
Toplam %	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Toplam Sayı	143	75	218	1.889	353	2.262	2.032	628	2.660

Kaynak: Göç İdaresi Başkanlığı (2018). Kentlere Göre Suriyeli Sayısı.

http://www.goc.gov.tr/icerik3/gecici-koruma_363_378_4713 (Erişim: 05.11.2018).

Tablo 4.4’e bakıldığında kamp içinde yaşayanların kamp dışında yaşayanlara göre sağlık hizmetlerinden daha fazla yararlandıkları görülmektedir. Genel toplamda diğer verilere bakıldığında Suriyelilerin “%66’sı sağlık hizmetlerinden faydalandığını ifade ederken, erkeklerde bu oran %66,90 kadınlarda ise %61,40’tır. Kamplarda yaşayan erkeklerin yaklaşık %96,50’si ve kadınların yaklaşık %98,70’i toplamda ise %97,20’si sağlık hizmetini kullanmışlardır. İçinde doktor ve hasta bakıcı bulunan sahra hastanelerinin kamplar içerisinde bulunmasının bu oranların yüksek olmasında bir etken olduğu söylenebilir. Kamp dışında yaşayan Suriyeliler arasında Türkiye’de sağlık hizmetlerini kullananların oranı kamplarda yaşayanlara göre oldukça düşüktür. Kamp dışında yaşayan erkeklerin yaklaşık %64,70’i ve kadınların %53,50’si toplamda ise %62,90’ı Türkiye’de sağlık hizmeti kullanmıştır.” Ancak kamp dışındakilerin sağlık hizmetlerinden yararlanabilmelerinin önünde yasal bir engel bulunmamaktadır. Kamp içindekilerin oranının yüksek olması buralara düzenli olarak sağlık hizmeti, doktor vb. servisinin yapılmasından kaynaklanmaktadır.

SONUÇ

Arap Baharı olgusunun daha iyi anlaşılabilmesi için öncelikle uluslararası alanda en belirleyici aktör durumundaki yeni nesil Merkantilist ABD ve Batıya bakılması, ardından bölge ülkelerinin etnik, sosyolojik ve ekonomik durumlarına göz atılması gerekmektedir. Bu olguların birbirinden ayrı değerlendirilmesi mümkün olmamakla birlikte, bu çalışmada daha çok Arap Baharının ekonomik etkileri konusu merkeze alınmıştır.

Geleneksel olarak, Arap devletlerinde toplumsal düzen, sistemler veya rejimlerin baskıları ve yeniden dağıtma/bölüşüm mekanizmasının bir bileşimi yoluyla korunmaktadır. Ancak bu strateji yakın geçmişe kadar işe yaradığı olsa da, demografik yapıdaki değişim ve teknoloji ile yeni nesil güçlerin ortaya çıkması (örn. sosyal medya), yolsuzlukların ve hukuksuzlukların yaygınlaşması, kamu hizmetleri ve temel hizmetlere erişim sorunu, nepotizmin (adam kayırmacılığın) yükselmesi ve liyakatten uzak anlayışın yaygınlaşması gibi nedenler bölgedeki rejimlerin ciddi bir sorgulamaya maruz kalmasına neden olmuştur. Arap Baharının başlangıcında yerel halkların yaşadıkları ülkelerdeki ekonomik duruma tepkisinin yanı sıra, sosyal ve siyasal alandaki özgürlük talepleri baskın faktörler olmuştur. Tunus’lu M. Buazizi ile başlayan kıvılcım kısa sürede Tunus, Mısır, Libya, Bahreyn, Yemen ve Suriye’ye yayılmış, bu ülkelerde iktidar değişimleri ya da iç kargaşa başlamıştır. Aradan geçen yıllara rağmen karışıklık bazılarında halen devam etmektedir. Bu çalkantılı süreçten en çok etkilenen ülkeler Libya ve Suriye olup, diğerlerinde eskiye kıyasla görece istikrarlı bir ortam oluşmaya başlamıştır. Ancak, şu gerçeğin altı çizilmelidir ki, Baharların yaşandığı hiçbir ülkede halkın istekleri yerine gelmediği gibi, ne yazık ki durum çok daha kötüleşmiştir.

Arap Baharı, yaşandığı ülkelerin ekonomileri üzerinde büyük tahribata yol açmıştır. Örneğin Libya yüzde altmıştan fazla küçülmüştür; Suriye iç savaşı halen devam etmektedir; Mısır’da demokrasiye geçilemediği gibi, yeni bir cunta iş başına gelmiştir. Baharın ekonomik etkileri sadece yaşandığı ülkeler için değil buralarla dış

ticaret yapan Türkiye'yi de etkilemiştir. İlk etki petrol fiyatlarındaki dalgalanmadan kaynaklanmış ve ardından başta inşaat sektöründeki sorunlar olmak üzere pek çok ihracat mal veya hizmet grubunda düşüş yaşanmıştır.

Arap Baharının Türkiye ekonomisi üzerindeki en önemli etkisi ve baskısı Suriye iç savaşından kaçan mültecilerden ileri gelmektedir. Nitekim pek çok resmi veri ve makam Suriyelilerin Türkiye ekonomisine maliyetinin 2010 yılından bu yana kırk milyar dolardan fazla olduğunu belirtmektedir.

Arap Baharının Türkiye ekonomisi üzerindeki etkilerini değerlendirirken Bahar öncesi, bahar sırası ve Bahar sonrası olmak üzere üç döneme bakılmıştır. Bahar öncesi dönemde özellikle inşaat ve taahhüt işlerinde oldukça iyi bir görünüm söz konusu iken Baharla birlikte çok sayıda inşaat firması zor duruma düşmüştür. Özellikle Libya'da faaliyet gösteren Türk inşaat şirketleri alacaklarını tahsil edememe ve teminat mektuplarının bozulması sorunu yaşamıştır. Bu sorun uzun süre devam etmiş ve 2016 yılından itibaren yavaş da olsa çözüm sürecine girmiştir.

Arap Baharının algısal olarak Türkiye'nin ihracatını olumsuz etkilediği düşünülse de, ilişkilerin en sorunlu olduğu Mısır'la bile Bahar öncesinden itibaren ihracat rakamlarında görece bir artış söz konusudur. Libya'ya olan dış ticarete 2011 yılında bir azalma söz konusu olmuş; ancak 2012 yılından itibaren güçlü bir çıkış sağlanmıştır. Genel olarak incelenen altı ülke ile Türkiye arasındaki dış ticaretin durumuna bakıldığında Bahar öncesinden başlamak üzere Bahar sonrasında da ihracat rakamlarında artış gözlenmektedir.

Arap Baharının Türkiye ekonomisine bir diğer önemli etkisinin turizm alanında olduğu ifade edilebilir. Zira Bahar sonrasında Türkiye'ye gelen Arap turist sayısında düzenli bir yükseliş gözlenmektedir. Bunun da iki nedeni olduğu görülmüştür. Birincisi özellikle Fas, Tunus, Cezayir ve Mısır gibi ülkelerdeki karışıklıktan dolayı Avrupalı turistler Türkiye yönelmiştir. İkincisi de Arap turistlerin davranış olarak yakın lokasyonları tercih etmesi ve bu noktada da Türkiye'nin elverişli destinasyonlarının öne çıkmasıdır. Baharın etkisi ile turizm alanında yakalanan ivme devam etmiş Arap turistlerin sayıları Bahar sonrasında da artış göstermiştir. Ancak bu

ivmenin turizm sektöründeki işletmelerce fiyatlara yansıtılması Arap turistlerin Yunanistan gibi ülkelere kaymasını da beraberinde getirmiştir.

Arap ülkeleri ile Kuzey Afrika'daki ülkeler olan MENA bölgesinin genel ekonomik görünümüne bakıldığında ise sürdürülebilirlikten uzak, petrol ya da petrole bağlı diğer gelirler (aktarma, işleme, depolama noktası vb.) ile turizm gelirlerinin milli hasıllarında önemli yer tuttuğu görülmektedir. Örneğin Mısır petrol bakımından zayıf olup ülke gelirleri ağırlıklı olarak Süveyş Kanalı ve turizm gelirlerinden oluşmakta, ihracat oldukça zayıf kalmaktadır. MENA bölgesinde pek çok ülke aynı durumdadır. Bu olgu iktisatçılar tarafından Hollanda Hastalığı, Asli Günah, Doğal Kaynak Laneti gibi kavramlarla betimlenmektedir. Çoğu Arap ekonomisinde devlet, tüm sektörleri gölgeleyen en önemli ekonomik aktör rolünde olduğundan sürdürülebilir endüstriler yeterince gelişmemiş (Katar, BAE gibi hariç tutulabilir, zira bunlar ticaret ve bankacılık sektörlerinde diğerlerine göre daha iyi durumdadır) gıda, enerji, istihdam, barınma, sağlık ve diğer kamu hizmetleri gibi toplumsal yaşamın temel gereksinimlerde devlet genellikle hem ilk, hem de son kademedede yer almaktadır. Bu son derece verimsiz sistemin işleyişi, yüksek miktarlarda sübvansiyonlara, ekonomik kontrollere ve diğer birçok rekabetçi olmayan uygulamalara dayanmaktadır.

Ekonomi yönetiminde etkili ve uzun vadeli maliye politikaları yerine hazır kaynakların harcanması ve bunlardan elde edilen gelirlerin kamu hizmetlerine tahsisi söz konusudur. Ayrıca mevcut kaynakların neredeyse tümü hemen her ülkede belli aile, kabile veya bizzat iktidardaki rejimin malı niteliğindedir. Kurumsal, sermayesi tabana yayılmış bir işletmecilik anlayışı söz konusu olmadığından, gelir dağılımı bakımından farklı toplum katmanları arasındaki çok büyük farklar söz konusudur. Öte yandan merkezi iktidarlar, bürokratik yönetici seçkinler ve bunların destekçilerden oluşan yapı kendi çevresi ya da “çıkarcı koalisyonları” için iyi sonuçlar ortaya koysa da, sıradan vatandaşlara refah ve sosyal adalet sağlamada başarısız olmuştur.

Çalışmada aktarıldığı üzere, MENA ülkelerinde görülen nüfus artışı ve toplumsal değişimle birlikte yeniden dağıtımın maliyeti de önemli ölçüde artmış, bu artış pek çok ülkede mevcut kapasitenin karşılayamayacağı bir düzeye gelmiştir. Gıda fiyatlarındaki yükseliş, doğal kaynaklar bakımından zengin ülkelerde bile bu sosyal

mübadelede maliyetleri artırmıştır. MENA bölgesi, dünyadaki en fazla gıda açığı olan bölgelerden biridir ve tarımsal üretimin düşmesiyle birlikte, büyük ölçüde gıda ithalatına bağımlıdır. Gelişmiş Arap hükümetleri ise günümüzde gıda maddelerinin temininde sübvansiyon yoluna başvurmakta, bu da bu ülkelerin bütçelerinin büyük bir kısmına denk gelmektedir. Gıda fiyatlarında uzun vadeli bir yükselişe dair son tahminler karşısında mali açıdan daha da sürdürülebilir olmayan politikalara yönelmekte ve ithalatlarını artırmaktadırlar. Yalnızca Suudi Arabistan’da, gıda ithalatı için ayda yaklaşık bir milyar ABD dolarından fazla harcama yapılmaktadır. Buğday üretimi yapılabilen Nil sahasında tarıma elverişli geniş arazileri olan Mısır’da bile yaklaşık dört milyar dolar gıda ithalatı söz konusudur. Körfez bölgesinde genel gıda ihtiyacının yaklaşık yüzde 90’ı ithal edilmekte, 2020’ye kadar toplam gıda ithalatının yüzde 105 oranında artması beklenmektedir. Diğer yandan bölge ülkeleri, ekonomilerinde sürdürülebilirlikten uzak politikalar izlediğinden ekonomik şoklara karşı kırılganlık söz konusudur. Örneğin petrol piyasalarının oynaklığı, Arap ekonomileri için yapısal bir risk oluşturmaktadır.

Arap Baharı sonrasında, iş başına gelen hükümetlerin çoğu yeniden dağıtım politikaları, kaynak tahsisleri ve değişim taleplerini karşılamak üzere derinliksiz ve istikrar vaat etmeyen geçici politikalara yönelmiştir. Ancak ellerinde hidrokarbon kaynakları bakımından zengin olan ve görece ticari ve yönetsel anlamda bir sisteme sahip olan ülkeler (örneğin Körfez ülkeleri) olası bir halk kalkışması veya yüksek sesli taleplerin ortaya çıkaracağı sorunları önceden kesmek adına kamuoyunu rahatlatmak için bazı mali önlemler almıştır. Bu önlemler arasında ücret, emeklilik ve sübvansiyon artışları, hibe şeklinde transferler, kamu sektöründe istihdamın artırılması, alt-üst yapı projelerinin hayata geçirilmesi ve kamu hizmetlerinin iyileştirilmesi sayılabilir. Diğer yandan Bahar sonrasında ellerindeki kaynakları AB ve ABD’li “baronlar” a kaptıran ya da büyük ölçüde paylaşmak zorunda kalan ülkeler ile kaynak bakımından yoksun/zayıf olan ülkeler bahsi geçen iyileştirmelere gidemedikleri gibi, ülkeleri iç savaş ve siyasal krize sürüklenmiştir. Arap ülkelerindeki iktidarların kendi güvenliklerini ve rejimlerini teminat altında tutmak üzere geliştirdikleri siyasi ve ekonomik bağımlılıklarının neticesinde ABD’li ve Batılı şirketler kapitülasyon benzeri

ölçsüz haklar elde etmişlerdir. Bu durum Bölgedeki tüm ekonomik ve sosyal denge üzerinde etkili olmuştur.

Genel olarak değerlendirildiğinde Arap Baharının başlıca ekonomik etkisi, Baharı (!) yaşayan ülkelere olmuştur. Türkiye ise birkaç yıl süren petrol fiyatlarındaki dalgalanma ve inşaat sektöründeki sorunlar dışında doğrudan etkilenmemiştir denilebilir. Özellikle turizm alanında Arap Baharının itici bir güç olduğu görülmüştür. Bununla birlikte Türkiye için Arap Baharının fırsat maliyetleri ve Suriyeli mültecilerden kaynaklanan maliyetleri söz konusudur. Fırsat maliyetlerinin ekonomik ve dengeli dış ilişkiler ile karşılanması mümkün olabilir ancak mültecilerin oluşturduğu maliyetler transfer harcaması niteliğinde olduğundan bütçe üzerinde yük meydana getirmiştir.

Sonuç olarak, Acar (2019) tarafından da vurgulandığı üzere, Suriyeli mülteciler konusu her zaman olumsuz bağlamda değerlendirilmemelidir. Olumsuz yargıların kökeni genellikle gündelik politik söylemler ve basındaki abartılı haberlerdir. Oysa mültecilerin Türkiye'ye sağladığı fiili kazançlardan söz edilebileceği gibi, uzun dönemde sağlayabileceği potansiyel kazançlardan da söz edilebilir. Hâlihazırda işgücü piyasalarında ucuz işgücü ihtiyacının karşılanması, kâr marjının düşük olduğu sektörlerde maliyetlerin aşağı çekilmesi ve Türk vatandaşlarının ilgi göstermediği vasıfsız işlerde işgücü açığının kapatılması, mültecilerin fiili kazançları arasında sayılabilir. Bunun yanı sıra, mülteciler arasındaki vasıflı insanların eleman açığı olan sektörlerde değerlendirilmesi mümkündür. Bilhassa eğitim çağındaki genç nüfusun Türkiye'nin ihtiyaçları doğrultusunda eğitilmesi halinde, ileride bu insanların Suriye ile Türkiye arasında ekonomik ve siyasi her türlü ilişkilerin geliştirilmesi konusunda bir köprü olmalarının sağlanması mümkündür. Üstelik Suriyeli mültecilerin hepsi yoksul ve bakıma muhtaç durumda olmayıp kendi ticari ve ekonomik eko-sistemlerini oluşturma kapasitesine sahiptirler. İlerde Suriye'deki karışıklığın bitmesi ile birlikte Suriye başta olmak üzere Arap dünyasına yönelik açılım girişimlerinde mültecilerin bir hızlandırıcı faktör olarak önemli bir katkısı olabileceği düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

A&T Bank, (2018). **Tunus Raporu**, Ekonomik Araştırmalar Servisi, <https://www.atbank.com.tr/documents/TUNUS%20-%20EYLUL%202017.PDF>,

(11.05.2019).

ABUHASAN, Mohammed (2013). **Arap Baharı Sonrası Suriye’de Yaşanan Gelişmeler ve Türkiye’nin Güvenliğine Etkileri**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, T.C. Polis Akademisi, Güvenlik Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

ACAR, Mustafa (2019). **Mülteciler Başa Bela mı?**, <http://fikircografyasi.com/makale/multeciler-basa-bela-mi>, (10.09.2019).

ADAK, Mehmet (2011). “MENA Bölgesinde Ekonomik Büyüme,” **Ortadoğu ve Kuzey Afrika Ülkelerinin Ekonomik Yapısı, MENA Ülkeleri Ekonomileri**, (Ed. Hamdi GENÇ ve Ferhat SAYIM), İçinde ss.29-60, MKM Yayıncılık, Bursa. (https://www.academia.edu/7111397/Ortado%C4%9Fu_ve_Kuzey_Afrika_%C3%9Clkelerinin_Ekonomik_Yap%C4%B1s%C4%B1)

AFAD, (2017). **Türkiye’deki Suriyelilerin Demografik Görünümü, Yaşam Koşulları Ve Gelecek Beklentilerine Yönelik Saha Araştırması**, T.C. Başbakanlık Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı. Ankara:

AKBAŞ, Zafer (2012). Ortadoğu’da Değişim Süreci ve Türk Dış Politikası, **Akademik Yaklaşımlar Dergisi**, 3(1), 51-73. (<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/39474>)

AKBAY, Oktay Salih (2013). Türkiye’nin Ortadoğu ile Ekonomik İlişkileri, **Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 1 (1), 87-101. (<https://docplayer.biz.tr/23419669-Turkiye-nin-ortadogu-ile-ekonomik-iliskileri-2.html>)

AKDEMİR, Erhan (2009). 11 Eylül 2001, 11 Mart 2004 ve 7 Temmuz 2005 Terörist Saldırılarının Ardından İslam'ın Avrupa'da Algılanışı, Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi, 8(1), 1-26. (<http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/16/1014/12304.pdf>).

AKINCI, Abdulvahap (2015). Demokrasi İle Siyasal İstikrar Ve Kalkınma Arasındaki İlişki: Türkiye Örneği, **International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, 10(10), 41-60. (http://www.turkishstudies.net/files/turkishstudies/328815467_2Ak%C4%B1nc%C4%B1Abdulvahap-sos-41-60.pdf)

AL JAZEERA (2011). Dünya Basını: Libya Örnek Oldu!, <http://www.aljazeera.com.tr/haber/dunya-basini-libya-ornek-oldu> (13.04.2019).

AL JAZEERA (2016). Ateşin yandığı an!, <http://www.aljazeera.com.tr/haber/atesin-yandigi> (05.05.2019).

AL JAZEERA, (2017). Askeri Darbe Sonrası Türk-Mısır İlişkilerinin Geleceği (23.12.2018), <http://www.aljazeera.com.tr/gorus/askeri-darbe-sonrasi-turk-misir-iliskilerinin-gelecegi>, (11.05.2019).

AL MONITOR, (2018). Mısır-Türkiye Ticareti Siyasi Krize Rağmen Sürüyor (26.03.2018), <https://www.al-monitor.com/pulse/tr/originals/2018/03/egyptian-turkish-trade-increases-despite-political-dispute.html>, (11.05.2019).

ANADOLU AJANSI (2018). Suriyelilerin suç işleme oranı yüzde 20 azaldı. <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/suriyelilerin-suc-isleme-orani-yuzde-20-azaldi/1240687> (05.11.2018).

ANKASAM, (2017). *Bir Nüfuz Mücadelesi Alanı Olarak Bahreyn*, <https://ankasam.org/bir-nufuz-mucadelesi-alani-olarak-bahreyn/>, (03.06.2019).

ARI, Tayyar, (2006). BOP, Ortadoğu ve ABD: Politika mı? Propaganda mı?, **Global Strateji**, 5, 57-67. (https://www.researchgate.net/publication/330834536_BOP_Orta_Dogu_ve_ABD_Politika_mi_Propaganda_mi)

ATLIOĞLU, Yasin (2009). Ortadoğu'da Devlet Kavramı ve Otoriterlik, **BİLGESAM**, <http://www.bilgesam.org/incele/1327/-orta-dogu%E2%80%99da-devlet-kavrami-ve-otoriterlik/#.XWZO8IsudUQ> (13.04.2019).

AYHAN, Veysel (2012). **Arap Baharı İsyanlar, Devrimler ve Değişim**, Bursa: MKM Yayınları.

AYHAN, Veysel (2012). Tunus isyanı: Arapların Devrim Ateşini Yakması, Ortadoğu Etütleri, 3(2), 59-93. (https://www.orsam.org.tr/d_hbanaliz/3veysell.pdf)

BAKIRTAŞ, İbrahim ve Ceyhun Haydaroglu (2007). "Ortadoğu Petrollerinin Politik Ekonomisi", **38. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi Bildiriler Kitabı** içinde ss. 279-304. ICANAS. (<http://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/BAKIRTA%C5%9E-%C4%B0brahim-HAYDARO%C4%9ELU-Ceyhun-ORTADO%C4%9EU-PETROLLER%C4%B0N%C4%B0N-POL%C4%B0T%C4%B0K-EKONOM%C4%B0S%C4%B0.pdf>)

BALCI, Ali (2013). **Türkiye'nin Dış Politikası: İlkeler, Aktörler, Uygulamalar**, Etkileşim Yayınları, İstanbul.

BATMAN, Orhan (2008). **Otel İşletmelerinde Yönetim**, Değişim Yayınları, İstanbul.

BBC TÜRKÇE (2011). Arap Baharı Türkiye'ye turist yağdırıyor, https://www.bbc.com/turkce/haberler/2011/07/110726_arap_spring_turkey, (20.07.2019).

BELLIN, Eva (2004). Robustness of Authoritarianism in the Middle East: Exceptionalism in Comparative Perspective, **Comparative Politics**, 36(2), 139-57. (<https://scholar.harvard.edu/files/levitsky/files/bellin.pdf>)

BİLGESAM (2012). **Yasa Dışı Göç ve Türkiye**, İstanbul: Bilgesam Yayınları. (<http://www.bilgesam.org/images/dokumanlar/0-96-2014032653yasadisigocveturkiye.pdf>)

BİNGÖL, Oktay (2013), Arap Baharı ve Ortadoğu: Çok Eksenli Güç Mücadelesinde Denge Arayışları, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, 13(12), 25-49. (<https://dergipark.org.tr/download/article-file/406928>)

BOZARSLAN, Hamit (2010). **Ortadoğu: Bir Şiddet Tarihi Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonundan El-Kaide'ye**, (Çev. Ali Berktaş), İstanbul: İletişim Yayınları.

BUZKIRAN, Davut ve Hüseyin Kutbay (2013). Arap Baharının Türkiye'ye olan Ekonomik Sosyal Etkileri, **Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi**, 5(1), 147-167. (<https://dergipark.org.tr/download/article-file/117349>)

CANER, Cantürk ve Betül Şengül (2018). Devrimler, Kaos ve İstikrar Arayışları İçinde Libya: Tarihsel ve Yapısal Bir Analiz, **Uluslararası Afro-Avryasya Araştırmaları Dergisi**, 6, 45-70. (<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/507937>)

CUMHURİYET GAZETESİ (2012). “Yasal Temelimiz Şeriat” (11.03.2012), Mısır'ın Ankara Büyükelçisi Abdelrahman Salaheldin ile yapılan Röportaj, Leyla Tavşanoğlu, <https://www.cumhuriyetarsivi.com/monitor/index.xhtml> (01.10.2019).

ÇALIŞ Şaban ve Erdem Özlük (2007). Uluslararası İlişkiler Tarihinin Yapısökümü: İdealizm-Realizm Tartışması, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 18, 225-243. (<http://dergisosyalbil.selcuk.edu.tr/susbed/article/view/448/430>)

ÇİLDAN, Cihan ve diğerleri (2012). Sosyal Medyanın Politik Katılım ve Hareketlerdeki Rolü, <https://ab.org.tr/ab12/bildiri/205.pdf>, (05.05.2019).

DALACOURA, Katerina; (2012). The 2011 Uprisings İn The Arabmiddle East: Political Changeand Geopolitical Implications, **International Affairs**, 88(1), 63-79. (http://www.brooklyn.cuny.edu/web/aca_socialsciences_polisci/150422_IA_Comps_2011-Uprisings-Arab-Middle-East.pdf)

DEİK, (2017). **Tunus Ülke Bülteni**, Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu, Ankara.

DEİK, (2019). Libya’da Türk Müteahhitler İçin Güven Ortamı Yeniden Tesis Edilecek, <https://www.deik.org.tr/basin-aciklamalari-libya-da-turk-muteahhitler-icin-br-guven-ortami-yeniden-tesis-edilecek>, (10.09.2019).

DENİZ, Taşkın (2012). Mekânsal Paylaşım Açısından Büyük Ortadoğu Projesi ve Türkiye, **Marmara Coğrafya Dergisi**, 26, 147-171. (<https://dergipark.org.tr/download/article-file/3304>)

DILLMAN, Bradford, (2002). International markets and Partial Economic Reforms in North Africa: What Impact on Democratization?, *Democratization*, 9(1), 63–86. (<https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/714000243>)

DOĞAN, Gürkan ve Bülent Durgun (2012), Arap Baharı ve Libya: Tarihsel Süreç ve Demokratikleşme Kavramı Çerçevesinde Bir Değerlendirme, **Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 15, 61-90. (<https://dergipark.org.tr/download/article-file/215801>)

DOĞAN, Gürkan ve Bülent Durgun, (2018). Arap Baharı ve Libya: Tarihsel Süreç ve Demokratikleşme Kavramı Çerçevesinde Bir Değerlendirme, **Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 15, 61-90. (<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/215801>)

DOĞAN, Necmettin (2011). Patrimonyalizm Kavramına Eleştirel Bir Yaklaşım, *Liberal Düşünce*, 64, 161-184.

DOMAZETI, Riad ve Taner Altun (2018). **Libya: Çalınmış Devrim**, Araştırma İNSAMER, İstanbul. (https://insamer.com/rsm/icerik/dosya/dosya_1365.pdf)

DURAC, Vincent (2009). The Impact Of External Actors on The Distribution Of Resources in The Middle East: The Case Of Egypt, **Journal of North African Studies**, 14(1), 75-90. (https://www.ucd.ie/t4cms/durac_09_egypt.pdf)

DURAN, Burhanettin ve Nuh Yılmaz (2012), **Ortadoğu'da Modellerin Rekabeti Arap Baharından Sonra Yeni Güç Dengeleri**, **Türk Dış Politikası Yıllığı**, SETA Yayınları, Ankara.

(https://www.academia.edu/2376456/Ortado%C4%9Fu_da_Modellerin_Rekabeti_Arap_Bahar%C4%B1_ndan_Sonra_Yeni_G%C3%BC%C3%A7_Dengeleri_Burhanetti_n_Duran_ve_Nuh_Y%C4%B1lmaz_)

DURSUN, Davut (2005). “Ortadoğu Siyaseti Üzerine Notlar”, **Ortadoğu Yılığ** **2005**, (Ed. Kemal İnat ve Ali Balcı), İçinde ss. 311-332, Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.

(https://ormer.sakarya.edu.tr/uploads/files/17_ortadogu_siyaseti_uzerine_notlar.pdf)

DÜNYA GAZETESİ (2012). Türk turizminde 'Arap Baharı', <https://www.dunya.com/gundem/turk-turizminde-039arap-bahari039-haberi-166960>, (20.07.2019).

EKONOMİST DERGİSİ, (2017) Mısır İle Ticaret Sessiz Sedasız Büyüyor (12.09.2017, <https://www.ekonomist.com.tr/arastirmalar/misir-ile-ticaret-sessiz-sedasiz-buyuyor.html>, (11.05.2019).

EMLAK KONUT (2018). *Gayrimenkul ve Konut Sektörüne Bakış 2018*, Gayrimenkul Yatırım Ortaklığı, A.Ş., Ankara.

ENR TÜRKİYE, (2019). Top 250 Uluslararası İnşaat Şirketleri, <https://www.enrturkiye.com/uluslararasi/>, (10.09.2019).

ERCEYLAN, Mustafa (2007). **Büyük Ortadoğu Projesinde İran'ın Önemi**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, T.C. Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli.

ERDOĞAN, M. M. (2014). Türkiye'deki Suriyeliler: Toplumsal Kabul ve Uyum Araştırması. Hacettepe Üniversitesi Göç ve Siyaset Araştırmaları Merkezi Ankara.

EREN, Veysel ve Abdullah Aydın (2014). Sosyal Medyanın Kamuoyu Oluşturmadaki Rolü ve Muhtemel Riskler, *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 16 (Özel Sayı I), 197-205. (https://www.researchgate.net/publication/290504260_Sosyal_Medyanin_Kamuoyu_Olustrmadaki_Rolu_ve_Muhtemel_Riskler)

EVCİOĞLU, Kemal (2005). **Amerika Birleşik Devletlerinin Büyük Ortadoğu Projesi 'Alfa-Kaos-Omega-Tapınak'**, İzmir: Umay Yayınları.

GELVİN, James (2012) **The Arab Uprisings: What Everyone Needs to Know**, Oxford: Oxford University Press.

(https://www.researchgate.net/publication/284215294_GELVIN_James_L_The_Arab_uprisings_what_everyone_needs_to_know_Oxford_Nova_York_Oxford_University_Press_2012_185_p)

GENÇ, Hamdi (2011a). “MENA Bölgesinde Uygulanan İktisat Politikalarını Belirleyen Faktörler,” **Ortadoğu ve Kuzey Afrika Ülkelerinin Ekonomik Yapısı, MENA Ülkeleri Ekonomileri**, (Ed. Hamdi GENÇ ve Ferhat SAYIM), İçinde ss. 21-28, MKM Yayıncılık, Bursa.

(https://www.academia.edu/7111397/Ortado%C4%9Fu_ve_Kuzey_Afrika_%C3%9Clkelerinin_Ekonomik_Yap%C4%B1s%C4%B1)

GENÇ, Hamdi (2011b). Arap Baharının Dünya ve Türkiye Ticari İlişkilerine Etkileri, **Çerçeve Dergisi**, 57, 44-56.

(http://www.musiad.org.tr/F/Root/burcu2014/Ara%C5%9Ft%C4%B1rmalar%20Yay%C4%B1n/Pdf/%C3%87er%C3%A7eve/Cerceve_Dergisi_Sayi_57.pdf)

GIACOMO, Luciani and Steffen Hertog (2010). Has Arab Business Ever Been, or Will it Be, a Player for Reform?, **Arab Reform Initiative Policy Paper**, 1(2), 1-18.

(http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:94JmiCV5TVIJ:repository.graduateinstitute.ch/record/294629/files/ARI%2520Policy_paper_Luciani_and_Hertog.pdf+&cd=2&hl=tr&ct=clnk&gl=tr).

GÖÇ İDARESİ BAŞKANLIĞI (2018). Kentlere Göre Suriyeli Sayısı. http://www.goc.gov.tr/icerik3/gecici-koruma_363_378_4713, (05.11.2018).

GÜNAL, Altuğ (2004). Büyük Ortadoğu Projesi ve Türkiye, **Ege Academic Review**, 4, 156-164. (<http://www.acarindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423877163.pdf>)

HACIOĞLU, Necdet ve Uğur Saylan (2014). Arap Baharı'nın Turizme Yansımaları: Arap Ülkeleri ve Türkiye, **Balikesir University The Journal Of Social Sciences Institute**, 17(32), 55-80. (<http://sbe.balikesir.edu.tr/dergi/edergi/c17s32/55-80.pdf>)

HANIEH, Adam. (2015). **Körfez Ülkelerinde Kapitalizm ve Sınıf**, (Çev. B. Ahıska ve S. Doğan), 2. Bs., Ankara: Nota Bene Yayınları. (<https://dergipark.org.tr/download/article-file/540238>)

HARRIGAN, Jane (2011). **The political economy of aid flows to North Africa**, WIDER Working Paper 2011/72, World Institute of Development Economics Research, Helsinki, Finland. (https://www.researchgate.net/publication/238601211_The_Political_Economy_of_Aid_Flows_to_North_Africa).

HEYDEMANN, Steven (2007). Upgrading Authoritarianism In The Arab World, The Brookings Institution, Analysis Paper, No. 13, , pp. 1-37, <https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2016/06/10arabworld.pdf>, (10.09.2019).

<http://www.enerjihaber.com/dunya-nin-yaklasik-45-yilik-bir-petrol-rezervi-kaldi/4714/>

<http://www.jeopoliturk.com> (2018). Dünya Ekonomik Özgürlükler Endeksi 2018 (28.09.2018), <http://www.jeopoliturk.com/HaberDetay/10120/Dunya-Ekonomik-Ozgurlukler-Endeksi-2018-Raporu-Yayimlandi>, (03.05.2019).

IANCHOVICHINA, Elena (2018). **Eruptions of Popular Anger The Economics of the Arab Spring and Its Aftermath**, MENA Development Report, The World Bank, Washington.

(<http://documents.worldbank.org/curated/en/251971512654536291/pdf/121942-REVISED-Eruptions-of-Popular-Anger-preliminary-rev.pdf>).

IMF (2014). **Arab Countries in Transition: An Update on Economic Outlook and Key Challenges**, Prepared by the Staff of the International Monetary Fund, (<https://www.imf.org/external/np/pp/eng/2014/040914.pdf>)

İNAC, Hüsamettin (2011) Arap Baharı Sürecinde Arap Kimliğinin Dönüşümü, **Ortadoğu Yıllığı**, 13, 487-499. (https://ormer.sakarya.edu.tr/uploads/files/oy2012_487_500.pdf)

İNANÇLI, Selim ve Mehmet Zeki Ak (2005). Türkiye'nin Komşu Ortadoğu Ülkeleri ile Ticari İlişkilerine Ekonomik ve Siyasi Gelişmelerin Etkileri, **Ortadoğu Yıllığı**, 3, 385-404. (https://ormer.sakarya.edu.tr/uploads/files/20_turkiye_nin_komsu_ortadogu_ulkeleri_ile.pdf)

İNSAMER, (2019). Türklerle Suriyeliler Arasındaki Gerilimin Nedenleri, Etkileri ve Çözümü (22 Mayıs 2019), https://insamer.com/tr/turklerle-suriyeliler-arasindaki-gerilimin-nedenleri-etkileri-ve-cozumu_2187.html, (2.05.2019)

İZTO (2016). **Libya Ülke Raporu**, İzmir Ticaret Odası, İzmir.

İZTO, (2016). **Mısır Arap Cumhuriyeti Ülke Raporu**, İzmir Ticaret Odası, http://izto.org.tr/demo_betanix/uploads/cms/yonetim.ieu.edu.tr/5606_1470319613.pdf, (11.05.2019).

JOHNSON, Alan (2007). The Neoconservative Persuasion and Foreign Policy: An Interview With Joshua Muravchik, **Democratıya**, 11(1), 260-287. (https://www.dissentmagazine.org/wp-content/files_mf/1391450581d11Muravchik.pdf)

JOSHI, Shashank (2011). "Three Ripples from the Arab Spring", *The Arab Spring of Discontent, International Relations*, Oxford Universities, UK.

KAPLAN, Fatih ve Ali Rıza Aktaş (2016). Petrol Bağımlısı Ülkelerde Reel Petrol Fiyatlarının Reel Döviz Kuruna Etkisi, **Business and Economics Research Journal**,

7(2), 103-113. ([http://www.berjournal.com/wp-content/plugins/downloads-manager/upload/BERJ%20\(2\)16%20Article%20%20pp.103-113.pdf](http://www.berjournal.com/wp-content/plugins/downloads-manager/upload/BERJ%20(2)16%20Article%20%20pp.103-113.pdf))

KARACA, Hüseyin (2017) Dünya'nın yaklaşık 45 yıllık bir petrol rezervi kaldı (04-02-2017), <http://www.enerjihaber.com/dunya-nin-yaklasik-45-yilik-bir-petrol-rezervi-kaldi/4714/>, (20.07.2019).

KARAKOYUN, İlhan, Ayşegül Özbek ve Erhan Demircan (2013). Suriye Krizinin Türk Dış Ticaretine Etkisi, **Türk İdare Dergisi**, 477, 223-238. (<http://www.tid.gov.tr/Makaleler/Suriye%20Krizinin%20T%C3%BCrk%20D%C4%B1%20Ticaretine%20Etkisi.pdf>)

KARTAL, Gökhan ve Serdar ÖZTÜRK (2018). Arap Baharı Olaylarının Ortadoğu Ekonomilerine Etkileri, **Uluslararası Ekonomik Araştırmalar Dergisi**, 4(4), 29-36. (<http://ekonomikarastirmalar.org/index.php/UEAD/article/view/254/169>)

KAYA, Salihe (2017). **Petrol Geliri Ve Sosyal Refah İlişkisi: Norveç Ve Suudi Arabistan Örneği**, Yüksek Lisans Tezi, T.C. Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

KAYNAK, Mahir ve Emin Gürses (2004). **Büyük Ortadoğu Projesi**, (Röportaj: Faruk BİLGİN), İstanbul: İlk Yayınları. (https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:W8O_qrR5CnoJ:https://media.turuz.com/Turkoloji/2016/2121-Boyuk_Ortadoghu_Projesi-Mahir_Qaynaq-2014-123s.pdf+&cd=1&hl=tr&ct=clnk&gl=tr)

KIZILDEMİR Özgür ve Mehmet Sarıışık (2018). Turist Harcamalarının Bölgesel Kalkınmaya Ekonomik Etkileri: Adana Örneği, **Journal of Tourism and Gastronomy Studies**, 6(2), 128-142. (https://jotags.org/2018/vol6_issue2_article7.pdf)

KİRAZ, Nuri (2007). Soğuk Savaştan Günümüze ABD'nin Orta Asya Türk Dünyasındaki Din Politikaları, **Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmî Dergisi**, 156-164. (http://isamveri.org/pdfdrg/D02918/2007_3-4/2007_3-4_KIRAZN.pdf).

MAKDİSİ, Samir (2017). **Reflections on the Arab Uprisings**, Graduate Institute Geneva, <https://journals.openedition.org/poldev/2280>, (20.07.2019).

MALİK, Adeel and Bassem Awadallah (2011). **The Economics of The Arab Spring**, CSAE Working Paper WPS/2011_23, University of Oxford Press.

MIKLOS Koren and Silvana Tenreyro (2010). Volatility, diversification and development in the Gulf Cooperation Countries, **Kuwait Programme Working Paper**, London School of Economics and Political Science. (<http://personal.lse.ac.uk/TENREYRO/kuwait2.pdf>)

MİLLİYET GAZETESİ (2007). **Büyük Ortadoğu Projesi**, <http://blog.milliyet.com.tr/buyuk-ortadogu-projesi/Blog/?BlogNo=35412>, (10.05.2019).

OĞUZLU, Tarık (2011). Arap Baharı ve Yansımaları, **Ortadoğu Analiz**, 3(36), 8-16. (https://orsam.org.tr//d_hbanaliz/1tarik.pdf)

ORHAN, Duygu Dersan (2013). Ortadoğu'nun Krizi: Arap Baharı ve Demokrasinin Geleceği, **Atılım Sosyal Bilimler Dergisi**, 3(1-2), 17-29. (<https://stratejikoperasyon.files.wordpress.com/2014/08/ortadounun-krizi-arap-bahar-ve-demokrasinin-gelececi.pdf>)

ORSAM, (2015). **Suriyeli Sığınmacıların Türkiye'ye Etkileri**, Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi, ORSAM Rapor No: 195. Ankara.

ÖMER, Hayri (2016). **Libya'da Amazigler ve Siyaset**, ORDAF (Ortadoğu ve Afrika Araştırmacıları Derneği), Rapor, İstanbul. (<http://ordaf.org/wp-content/uploads/2017/03/libyada-amazigler-rapor.pdf>)

ÖZALP, Osman Nuri (2013). Arap Baharı Bağlamında orta Asya'da Toplumsal Protesto Dinamikleri ve Potansiyeli, **Akademik Araştırmalar Dergisi**, 14(56), 215-230. (<http://stud.tau.edu.tr/img/files/A2.pdf>)

ÖZER, Mehmet (2011). “Tahrir Meydanında Grev Vardı”, (Ed. Mustafa Yalçınar) **Arap Dünyasında Ayaklanma**, Evrensel Basım Yayın, İstanbul.

ÖZEREN, Süleyman ve Hüseyin Cinoğlu (2010). “ABD’nin Yeni Terörle Mücadele Konsepti: Savaş Yerine Uyumlu İşbirliği mi?” **Uzakdoğu’dan Yeni Kıtaya Terörle Mücadele**, (Ed. İhsan Bal ve Süleyman Özeren) İçinde ss. 285-312, İstanbul: USAK Yayınları.

(https://www.academia.edu/11683775/ABD_nin_Yeni_Ter%C3%B6rle_M%C3%Bccadele_Konsepti_Sava%C5%9F_Yerine_Uyumlu_%C4%B0%C5%9Fbirli%C4%9Fi_mi_)

ÖZKAN, Tuncay (2003). **Bush ve Saddam’ın Gölgesinde Entrikalar Savaşı**, İstanbul: Alfa Yayıncılık.

ÖZTEKE, Hasan (2015). **Küreselleşme, Arap Baharı Ve Yeni Dünya Düzeni İçerisinde Suriye**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, T.C. Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla.

ÖZYÜREK, Şeyda (2016). **Arap Baharı Bağlamında Türkiye’nin Ortadoğu Ülkeleriyle İlişkileri**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, T. C. Yalova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yalova.

PAKSOY, H. Mustafa (2013). **İç Savaştan Kaçarak Kilis’te Yaşamını Sürdüren Suriyelilerin Sosyo-Ekonomik Sorunları Üzerine Bir Araştırma Raporu**, Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Ortadoğu Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi, Yayın No: 1, Kilis.
(https://www.researchgate.net/publication/312164673_IC_SAVASTAN_KACARA_K_KILIS'TE_YASAMINI_SURDUREN_SURIYELILERIN_SOSYO-EKONOMIK_SORUNLARI_UZERINE_BIR_ARASTIRMA_RAPORU).

RAZZAZ Omar M. and Susan R. Razzaz (2014). **What Has Changed? The Political Economy of the Arab Spring And Implications for the Research Community**, SIG WORKING Paper 2013/2, Canada. (<https://idl-bnc-idrc.dspacedirect.org/bitstream/handle/10625/52187/IDL-52187.pdf>)

ROTBURG, Robert I. (2003). **The Failure and Collapse of Nation-States**. Princeton University Press, <http://assets.press.princeton.edu/chapters/s7666.pdf>, (11.05.2019).

SAĞSEN, İlhan (2011). Arap Baharı, Türk Dış Politikası ve Dış Algılaması, *Ortadoğu Analiz*, 3(:31-32), 57-64. (https://www.academia.edu/14329192/Arap_Bahar%C4%B1_T%C3%BCrk_D%C4%B1%C5%9F_Politikas%C4%B1_ve_D%C4%B1%C5%9F_Alg%C4%B1lamas%C4%B1)

SAHİN, Abdullah (2004). **Büyük Ortadoğu Projesi ve Türkiye**, İstanbul: Truva Yayınları.

SANDIKLI, Atilla ve Cenap Çakmak (2014). **Suriye'nin Yeniden Yapılandırılması**, BİLGESAM, İstanbul.

SARAÇOĞLU, Hüseyin (2007). Kuzey Afrika ve Asya Ülkelerinin Gelecekte Karşılaşabileceği Sorunlar Üzerine Bir Deneme, **ICANAS 38 (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi)**, Eylül 2007, Ankara. (<http://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/SARA%C3%87O%C4%9ELU-H%C3%BCseyin-KUZEY-AFR%C4%B0KA-VE-ASYA-%C3%9CLKELER%C4%B0N%C4%B0N-GELECEKTE-KAR%C5%9EILA%C5%9EAB%C4%B0LECE%C4%9E%C4%B0-SORUNLAR-%C3%9CZER%C4%B0NE-B%C4%B0R-DENEME.pdf>).

SARI, Yaşar ve Gülsün Yıldırım, (2015). Türkiye Turizmi Bağlamında Ortadoğu Pazarı Üzerine Bir Araştırma, **İşletme Araştırmaları Dergisi**, 7(1), 382-403. (http://isarder.org/isardercom/2015vol7issue1/vol.7_issue.1_article020_full_text.pdf)

SAZAK, Emin (2011). Türk İnşaat Sektörü ve Libya, **Çerçeve Dergisi**, 57, 84-85. (http://www.musiad.org.tr/F/Root/burcu2014/Ara%C5%9Ft%C4%B1rmalar%20Yay%C4%B1n/Pdf/%C3%87er%C3%A7eve/Cerceve_Dergisi_Sayi_57.pdf)

SEN, Amartya (2004). **Özgürlükle Kalkınma**, (Çev. Yavuz Alogan), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

SÖZEN, İlyas, Kamil Uslu ve Volkan Öngel (2011). Ortadoğu Ve Kuzey Afrika Ülkelerinin Rantiyecisi Ekonomi Yapıları, **İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 19, 89-107. (<http://earsiv.beykent.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/123456789/281/D1.pdf?sequence=1&isAllowed=y>)

ŞAHİN, Mehmet ve Özge Uysal Şahin (2014). Arap Baharı'nın Türkiye Ekonomisine Etkileri, **Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi**, 23, 171-181. (<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/203358>)

ŞEN, Yağmur (2013). Suriye'de Arap Baharı, **Yasama Dergisi**, 23, 55-79. (http://www.yasader.org/web/yasama_dergisi/2013/sayi23/54-79.pdf)

T.C. DIŞİŞLERİ BAKANLIĞI, (2019). **Türkiye ile Tunus Arasında Ticaret**, <https://www.ticaret.gov.tr/yurtdisi-teskilati/afrika/tunus/ulke-profil/ekonomik-gorunum/turkiye-ile-ticaret>, (11.05.2019).

T.C. TİCARET BAKANLIĞI, (2019). **Türkiye ile Mısır Arasında Ticaret**, <https://ticaret.gov.tr/yurtdisi-teskilati/afrika/misir/ulke-profil/ekonomik-gorunum/turkiye-ile-ticaret>, (11.05.2019).

TALAT, Turhan (2006). **Medeniyetler Çatışması**, <http://talatturhan.com.tr/medeniyetler-catismasi-kudus-gercegi/>, (12.04.2019).

TAŞ, Duygu ve Semiha Sultan Tekkanat (2018). Yerel Halk ve Suriyeli Sığınmacılar Arasında Bir Kent: Elazığ Örneği, **Aksaray Üniversitesi İİBF Dergisi**, 10(4), 77-90. (<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/622736>)

TEB, (2019). **Mısır: Ekonomik Göstergeler**, Türkiye Ekonomi Bankası, https://tebledisticaret.com/tr/kesfet-piyasalar/misir/ekonomik-ve-politik-anahat?home_citere_pays=16, (11.05.2019).

TELHAMI, Shibley (2012). What Do Egyptians Want? Key Findings from the Egyptian Public Opinion Poll, **The Brookings Institution**,

<https://www.brookings.edu/research/what-do-egyptians-want-key-findings-from-the-egyptian-public-opinion-poll/>, (23.06.2019).

TİMETURK DERGİSİ (2018). Türkiye İle Tunus Arasındaki Ticaret Hacmi Gerçek Potansiyelin Altında (25.9.2018), <https://www.timeturk.com/turkiye-ile-tunus-arasindaki-ticaret-hacmi-gercek-potansiyelin-altinda/haber-965223>, (11.05.2019).

TİM, (2018). **Mısır Ülke Bilgi Notu**, Türkiye İhracatçılar Meclisi, http://www.tim.org.tr/files/downloads/ihracat/Ulke_Masalari/ulke_bilgi_notu/Misir_Bilgi_Notu.pdf, (11.05.2019).

TOPUZ, Nuray (2012). **Türkiye Sağlık (Medikal) Turizmi Stratejisi 2023**, Uzmanlık Tezi. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yatırım Ve İşletmeler Genel Müdürlüğü, Ankara. (<https://docplayer.biz.tr/5013782-Turkiye-saglik-medikal-turizmi-stratejisi-2023.html>)

TORAMAN, İbrahim (2015). Arap Baharı ve Suriye, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, T.C. Yalova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yalova.

TTYD (2018). **Turizm İstatistikleri**, Türkiye Turizm Yatırımcıları Derneği, <http://ttyd.org.tr/tr/turizm-istatistikleri> (20.07.2019).

TURİZM GAZETESİ (2012). Arap Baharı Fransızları Antalya'ya Yöneltti, <https://www.turizm gazetesi.com/news.aspx?id=68159>, (20.07.2019).

TURİZM GÜNCEL (2012). Arap Baharı havasıyla fiyat yükseltildi, turistler kaçtı, <https://turizm guncel.com/haber/gorgulu-arap-bahari-havasiyla-fiyat-yukseltildi-turistler-kacti-h11480.html>, (20.07.2019).

TURKISHTIME, (2017). Mısır Türk Yatırımcıları Bekliyor (15.05.2017), <http://www.turkishtimedergi.com/sponsorlu/qnb-finansbank/misirdan-turk-yatirimcilara-davet/>, (11.05.2019).

TÜİK, (2018). Tüketici Fiyat Endeksi, Ekim 2018. <http://www.tuik.gov.tr/HbGetirHTML.do?id=27767> (08.11.2018).

TÜRKİYE PETROLLERİ (2018). **2017 Yılı Ham Petrol ve Doğal Gaz Sektör Raporu**, Ankara. (http://www.tpao.gov.tr/tp5/docs/rapor/seyor_rapor_2017.pdf)

TÜROFED (2018). **Turizm Raporu** 2018, <https://www.turofed.org.tr/files/pdf/RAPOR/sayi-13.pdf>, (20.07.2019).

UĞUR, Ayşe Gül (2015). **Sürdürülebilir Turizm, Yerel Değerler İle Turist Tatmini Arasındaki Yapısal İlişkilerin İncelenmesi: Bütünleşik Bir Yaklaşım**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, T.C. Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nevşehir.

ULUCAK, Recep (2016). Doğal Kaynak Laneti: Avrasya Bölgesi İçin Bir Uygulama, **Ömer Halisdemir Üniversitesi İİBF Dergisi**, 9(4), 85-94. (<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/279313>)

UNDP (2012). **Human Development Report 2011: Sustainability and Equity: A Better Future for All**, United Nations Development Programme.

UNWTO, (2012). **Tourism Highlights, 2012 Edition**, United Nations World Tourism Organization, <http://mkt.unwto.org/en/publication/unwto-tourism-highlights2012-edition>, 10. 07. 2019.

UPA (2014). **Uluslararası İlişkilerde İki Temel Yaklaşım: Realizm Vs. İdealizm**, <http://politikaakademisi.org/2014/05/22/uluslararasi-iliskilerde-iki-temel-yaklasim-realizm-vs-idealizm/>, (21.05.2019).

URAS, M. Güngör (2004). **Ortadoğu İçin Türkiye Model Değil Örnek Olabilir**, <http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/Arsiv/2004/04/15> Milliyet, (22.05.2019).

URUL, Abdullah (2008). **Amerika Birleşik Devletleri'nin Büyük Ortadoğu Projesi ve Türkiye**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

UYSAL, Ahmet, (2011). **Ortadoğu’da Türkiye Algısı: Mısır Örneği**, Stratejik Düşünce Enstitüsü, SDE Rapor. (<https://docplayer.biz.tr/9191266-Ortadogu-da-turkiye-algisi-misir-ornegi.html>)

UZER, Umut (2010). İsrail, Irak ve İran ekseninde Amerika’nın Ortadoğu Politikası, **TÜRKİZ**, 2, 21-41. (<https://www.tasav.org/media/k2/attachments/Turkiz-Sayi-2.pdf>)

WORLD BANK GROUP (2018). A New Economy For The Middle East And North Africa, **MENA Economic Monitor**, Washington. (<http://documents.worldbank.org/curated/en/331081537883965003/pdf/130143-WP-REVISED-PUBLIC.pdf>)

WORLDBANK DATA (2019). **Libya Temel Ekonomik Göstergeler**, <https://databank.worldbank.org/reports.aspx?source=2&country=LBY#advancedDownloadOptions>, (03.06.2019).

YALÇINER, Mustafa (2011). “Arap Devrimleri Halk İktidarlarını Arıyor”, (Ed. Mustafa Yalçiner) **Arap Dünyasında Ayaklanma**, Evrensel Basım Yayın, İstanbul.

YANARDAĞ, Merdan (2004). **Yeni Muhafazakarlar (Neo-Cons) Amerika’nın Kara Kitabı**, İstanbul: Çiviyazıları Yayınları.

YEŞİLYURT, Nuri (2013). “Ortadoğu’yla İlişkiler”, (Ed. Baskın Oran), **Türk Dış Politikası : Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar:2001-2012**, Cilt 3, İçinde ss.401-462, İletişim Yayınları, İstanbul.

YEŞİLYURT, Yaşar (2018). Ortadoğu’da Ulus Devlet Formasyonunun Ortaya Çıkardığı Sorunlar ve Türkiye, **Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi**, 8(14), 497-536. (<https://dergipark.org.tr/download/article-file/454914>)

YILDIRIM, Yılmaz (2012). NEO-PATRİMONYALİZM YAKLAŞIMINA KARŞI YAPILAŞMA OLARAK TÜRK MODERNLEŞMESİ, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 9(1), 1-20. (<http://www.acarindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423867040.pdf>)

YILMAZ, Murat (2006). **Medeniyetler atışması**. 10. Bs., Ankara: Vadi Yayınları

YILMAZ, Muzaffer Ercan (2012). Kaddafi Sonrası Libya’da Siyasal Dönüşüm,
Akademik Ortadoğu, 7(1), 1-13.
(http://www.akademikortadoęu.com/belge/ortadoęu13makale/muzaffer_ercan_yilmaz.pdf)

YOUNGS, Richard (2003). European Approaches to Security in the Mediterranean,
Middle East Journal, 57(3), 414-431
(https://www.researchgate.net/publication/290947190_European_approaches_to_security_in_the_Mediterranean).

ÖZGEÇMİŞ

24 Temmuz 1991 tarihinde Afganistan'ın Daikundi şehrinde doğan Mohammad Ansarian, 1995 yılında Herat şehrinde ikamet etmeye başlamıştır. İlk ve orta öğrenimini Herat'ta, liseyi Daikundi'de tamamlamıştır. 2009'da Kabil Eğitim Üniversitesi'ni kazanmış, Sosyoloji bölümünde 2011'e kadar okumuştur. 2011 yılında Türkiye bursu kazanarak Türkiye'ye gelmiş, Türkçe öğrenimini Bursa Şehrinde tamamlamıştır. Ardından Selçuk Üniversitesi İktisat Bölümü'nde 2012'de başladığı lisans eğitimini 2016'da tamamlamıştır. 2016 Eylül ayında Afganistan'a gidip Ticaret Bakanlığında Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) Başkanlığında Ağustos 2017'ye kadar çalışmıştır. Eylül 2017'de NEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı İktisat Bölümünde yüksek lisans eğitimine başlamıştır. Mart 2018-Ekim 2019 arasında Konya Selçuklu Krom Manyezit Tuğla San. A.Ş.'de Dış Ticaret Uzmanı olarak çalışmıştır. Evli olan Ansarian, ileri düzeyde Türkçe ve İngilizce bilmektedir.